

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय किंवकाच
सं. क्र. ३९

३९
नोद

११२१११

Per quibus कृत

- Children Friends च

भाषांतर

१९२५-२६

प्रस्तावना .

मुष्यांचें भावी स्वरूप शिक्षेवर आहे . त्यासाठीं जो मनुष्य मुलां
चे शिक्षेविषयीं आपल्या गुणांचा उपयोग करितो , त्याचा प-
रिश्रम किती स्तुत्य म्हणावा !

ह्या ग्रंथकर्त्यानें दोन गोष्टी मनांत आणून ग्रंथकेला आ-
हे; एक तर मुलांचें रंजन; दुसरी, त्यांस सदुण सहज लागा-
वे . प्रतिगोष्टींत सदाचरण व सज्जनता ह्यांची प्रशंसा आहे;
ह्यांत मोठ्या मोठ्या अघटित घटनेच्या गोष्टी सांगितल्या ना-
हींत; ज्या गोष्टी प्रायः मुलांचे नित्यपरिचयांतल्या आहेत
त्याच सांगितल्या आहेत . त्यांस जे सदुण लागावे म्हणून
योजिले आहेत ते त्यांचे सामर्थ्याच्या बाहेर नाहीत . ज्या गो-
ष्टी सांगितल्या आहेत , त्या त्यांचे सारख्या मुलांच्या , त्यांचे खे-
ळगड्यांच्या , त्यांचे आईबापांच्या , त्यांचे बहीणभावंडांच्या ,
ज्यांशीं त्यांस नित्य प्रसंग असतो अशा चाकरांच्या , आणि
जे त्यांचे नित्य पाहाण्यांतले पशु त्यांच्या आहेत . भाषाही
बाळबोध योजिली आहे . हर्षविषादांचीं कारणें जीं जीं दा-
खविलीं आहेत त्यांमुळे जे त्यांचे मनांत विकार उत्पन्न होता-
त ते स्पष्ट केले आहेत; त्यांच्या अन्यायांचे जे वाईट परिण-
म ते त्यांचे बुद्धीस आणून देऊन हींच त्यांचीं पारिपत्यें म्हणू-
न कचविलीं आहेत; आणि सदाचरणानें जें मनास समा-
धान उत्पन्न होतें तेंच त्यांचे सत्कर्मांचें फळ म्हणून कच-

प्रस्तावना.

विलें आहे. एथें जें जें सांगितलें आहे तेणें करून त्यांनीं सदा-
चरणें सर्व सुखाचें साधन म्हणून त्याजवर प्रीति करावी ;
आणि दुराचरण हें सर्व दुःखाचें आणि पश्चात्तापाचें उत्प-
त्तिस्थान म्हणून तें वर्जावें, असा ग्रंथाचा अभिप्राय आ-
हे .

हा ग्रंथ मुळी मुळगे ह्या उभयतां सही उपयोगी आहे ,
आणि हा दोघांस उपयोगी पडावा म्हणून दोघांचे प्रसंग ए-
कत्र आणून गोष्टी योजिल्या आहेत ; प्रति गोष्टींत भिन्न भि-
न्न प्रकार दाखविले आहेत ; अनेक सदुणांची प्रशंसा व दु-
र्गुणांची निंदा गोष्टींचे प्रसंगानें आणिली आहे . बहुतेक गो-
ष्टींचे अनुभव मुलांचे ठायीं घडलेले पाहिले आहेत . कोठें
कोठें नाटकें योजिलीं आहेत , तेणें करून मुलांस हावभा-
व युक्त निर्भीडपणें दोघांत बोलतां यावें , व लज्जेनें तोंड
मुरडतात तें मुरडून ये . पात्रांत आई बापें ही मिश्रित के-
लीं आहेत , तेणें करून त्यांस मुलांचे आनंद भोगावयास
ही सवड दिली आहे .

हा ग्रंथ मुलांस पढविल्यानें त्यांस लाहानपणापासून
अनायासानें बोलावयाचा अभ्यास होईल ; त्यांचा शब्द सं-
ग्रह वाढेल ; त्यांस अनेक व्यवहार , अनेक रीति , अनेक नी-
ति , समजतील ; बुद्धि सदसद्दिचारक्षम होईल ; त्यांचें हृदय

प्रस्तावना.

कोमल होईल; मातापितरांच्या ठायीं त्यांचा प्रेमा वाढेल; बहीणभावांच्या ठायीं त्यांची प्रीति वाढेल; ईश्वरभक्ति वाढेल; पुढें मोठमोठाल्या विद्या शिकावयास सगम होतील. सांप्रत मुलांच्या हातीं जे ग्रंथ पडतात ते त्यांचे बुद्धींत भरावयास अवघड आहेत. ह्या ग्रंथापासून जसा उपदेश मनांत भरेल, तसा अन्यग्रंथांपासून भरणार नाहीं. ते समजुतीस खोल, अभिरुचीस रुक्ष, उपदेशास तीक्ष्ण, मुलांचे चित्तांत वाचण्याविषयीं तशी प्रीति उत्पन्न करणारे नव्हत. ह्या ग्रंथां तसें नाहीं; एथें त्यांची भाषा, त्यांचे खेळ त्यांचे उद्योग, त्यांच्या आवडीच्या गोष्टी सांगितल्यामुळे त्यांस वाचतां वाचतां प्रीति उत्पन्न होऊन, इकडे त्यांस नकळत सहज चांगले गुण लागावे, म्हणून ह्यास बाळमित्र नांव योग्य आहे.

ह्या ग्रंथाचा कर्ता बरकिन म्हणून कोणी महाविद्वान् फ्रेंच मनुष्य होऊन गेला, ज्याचे उपकार विठायतेंत सर्व आठविताहेत; ज्याचे वाणीनें आज्ञापित जो रस म्हटला तो उभा राहातो; ज्याचे वर्णन यथातथ; बाळपणातील मानसिक विकार, रुचिबैचिन्न्य, इत्यादिक धर्माच्या यथास्थित स्वरूपवर्णनाविषयीं जो प्रशंसनीय; ज्याचा लेख अचेतनास चेतना आणितो; कोणताही विषय

बाळमित्र.

धाकटाभाऊ.

एके दिवशीं, सपनातीं, वागांत जाऊन फुलें मिळवावीं, आणि आई जागी झाली नाहीं तंव, त्यांच्या माळा करून तीस घाव्या, म्हणून वेणू उठली आहे, आणि माडीवरून खालीं पावयास सिद्ध झाली आहे, इतक्यांत तिचा बाप, गोविंदशर्मा, तिच्या खोलींत आला, आणि तिला कडेवर घेऊन हांसत म्हणतो, “बेटा, तूं माझे बरोबर लवकर चल, मी तुला कांहीं मौज दारवितों, ती पाहून तुला फार हर्ष होईल.” वेणूनें मोठे उत्कंठेनें पुसलें, “बाबा, ती काय ती मला सांगशील ?”

बाप म्हणतो, “मुली, देवानें तुला गेले रात्रीं धाकटा भाऊ दिला आहे.” ती म्हणाली, “भाऊ! कोठें आहे तो मला पाहूंदे, मला त्याजकडे लवकर ने.” मग बापानें तिला तिची आई बाळंत झाली होती त्या खोलीचें दार उघडून आंत नेलें. तेथें बाजेजवळ एक परकी बायको होती, तिला वेणूनें पूर्वीं कधीं घरांत पाहिलें नव्हतें. ती त्या नुकत्या उपजलेल्या लेकरास बाळवंत्यांत गुंडाळित आहे, तें पाहून वेणूनें बापास नानापरींचे प्रश्न केले. त्यांचीं उत्तरें तीस देऊन बापास वाटलें कीं, आपण तिचें कोड पुरविलें. तेवेळीं ती आणखीही त्यास पुसूं लागली, “बाबा, ही म्हातारी कोण आहे ? पाहा, ती कशी माझे धाकट्या भावास चिरगुटांन् बांधिते आहे ! त्याला ती

बाळमित्र .

दुखवील म्हणून तुला भय वाटत नाही, बाबा ?”

गोविंद— तूं भिऊं नको, मुली, ही म्हातारी भली आहे; हिला मीं बाळाची जतन करावयाकरितां बोलाविलें आहे .

वेणू— पण, बाबा, हे बाळ माझे बरेचें, तिनें त्याला अझून पाहिलें आहे कीं नाही ?

गंगाबाई— (बाजेचा पडदा सारून म्हणते) होय, मुली, मीं त्याला पाहिलें आहे . मला सांग, बरे, त्याला पाहून तुला हर्ष झाला कीं नाही ?

वेणू— होय, बरे, मला मोठा हर्ष झाला; त्यां मला चिमणासा चांगला संबगडी खेळावयास दिला, त्याचें तोंड पहा कसें ठक आहे तें ! आणि तांबडेंच, जसें कोणी म्हणेल तो कोठून धांवत आला आहे ! बाबा, मी त्याचे संगतीं खेळूं ?

गोविंद— तें कसें होईल, बेटा ? त्याच्यानें उभें राहवत नाहीं; तूं पाहा, त्याचे पाय किती सुकुमार आहेत ते !

वेणू— अरेरे ! पाय चिमकुले आहेत खरे ! आतां मी समजलें, त्यास मजबरोबर धांवावयास अझून फार दिवस पाहिजेत .

गोविंद— तें सगळें व्हावयाच्या वेळीं होईल . पहिल्यानें हाचालूं शिकेल, मग तुम्ही दोघें बागांत उठ्या माराल, आणि

धाकटाभाऊ.

खेळाल.

वेणू — खरेच काय ? अरे बाळा, मी तुला कांहीं देते, म्हणजे तूं माझी माया करशील. हे माझ्याजवळ चित्र आहे हे तुला खेळावयास — हे काय, बाबा ? हा लबाड घेत नाही ! त्यानें मुठी बळकट मिटून धरिल्या.

गोविंद — घेतांना हात कसे करावे हे त्याला अज्ञून ठाऊक नाही, त्यास तें कळावयास कांहीं महिने पाहिजेत..

वेणू — असें आहे ? आहारे माझ्या लाहान्या ! मी तुला आपलीं सगळीं खेळणीं देईन, सांग आतां तूं खुशाललास ? मला उत्तर कर. बाबा, तो हांसतो ! मला वेणू म्हण, वेणू ! काय, तूं बोलत नाहीस ?

गोविंद — तो बोलेतो अज्ञून दोन वर्षे पाहिजेत. पण, वेणे, तूं टकळी करून आईस कंटाळा आणशील हो.

वेणू — पाहा, बाबा. त्यानें मुद्रा अगदीं फिरविली, तो रडतो आहे, मला वाटते कीं, त्याला भूक लागली आहे. रे माझ्या लाहान्या, उगी, तूं उगी ! मी तुला कांहीं चांगले खावयास आणिते. *

गोविंद — माझे लाडके, त्याचे खाण्याचे खटपटींत तूं पडू को; अज्ञून त्यास दांत आले नाहीत, तो खाईल कसा ?

वेणू — त्याच्यानें खावत नाही ? तर तो चांचेल कसा ? त्या-

बाळमित्र.

नें काय उपाशीं मराचें ?

गंगाबाई — नाहीं, मुली, त्याकरितां देवानें माझे मामूंत दूध केलें आहे. तो आतां अशक्त आहे, पण कांहीं दिवस गेल्यावर तूं पाहाशील, तो भुईवर कसा लोळूं लागेल तो.

वेणू — तें मी कधीं पाहीन! पण, आई, पाहा तूं त्याचें डोकें कसें चांगलें गुळगुळीत दिसतें, त्यास हात लावाचयास मला भय वाटतें.

गोविंद — तूं हात लाव व्हावा तर, पण हळूच लाव हो.

वेणू — होय होय! फार हळू लावतें! (हात लावून पाहाते) आहाहा! किती तरी मऊ आहे हें! जसा कापसाचा गोळा!

गोविंद — मुली, लाहान मुलांचीं डोकीं अशींच असतात.

वेणू — बाबा, जर तो पडला, तर डोकें फुटून तुकडे तुकडे होतील नाहीं बरें ?

गंगाबाई — खांत काय भ्रांत ? पण आम्ही त्यास जपून धरित जाऊं, म्हणजे तो पडणार नाहीं.

गोविंद — मुली, तुला ठाऊक आहे, पांच वर्षांमागे तूं अशींच लाहान होतीस ती ?

वेणू — त्याचे इतकी लाहान ! नाहीं बाबा, तूं माझी थट्टा करितोस.

गोविंद — थट्टा नाहीं, मुली, मी हें स्वरेंच सांगलों.

धाकटाभाऊ .

वेणू — तर मला आठवत नाहीतें ?

गाविंद — तें खरेच, पण हा हिंदोळा, मां दारीं कधीं टांगला
त्याची तुला आठवण आहे ?

वेणू — कां ? तो सदां आहे तसाच आहे .

गाविंद — तसें कसें होईल मुली ? तूं त्या लाहाने बाळाएवढी
होतीस तेवेळेपासून हा हिंदोळा टांगला आहे .

वेणू — खरेच काय ! तर तें माझ्या लक्षांत कसें राहिलें नाही ?

गाविंद — बाकें लाहानगीं असतात तेव्हां जवळ काय होतें
तें त्यांस समजत नसतें . हा तुझा लाहान भाऊ तुझ्या एव-
ढा होईल तेव्हां तूं त्यास आजच्या गोष्टी घूसकीं, “ नी
त्या दिवशीं तुला नांव घ्यावयास शिकवीत होतें , त्याची
तुला आठवण आहे ? ” मग तुला समजेल , त्याला आ-
ठवतें कीं नाहीतें .

वेणू — काय ? आणि मीही असेंच आईचें थान पीत होतें ?

गाविंद — होय, त्यांत काय संशय ? तुजकरितां काय काय श्र-
म पडले आहेत, मुली ! तूं अशी अशक्त होतीसकीं, तु-
ला कांहीं खावत नसे . आम्ही प्रतिक्षणीं भिऊं, कीं ही
आतां मरेल; तुझी आई म्हणे, “ अगे माझे बापडे, तु-
झे प्राण घाबरे होतील.” असें म्हणून तिनें तुला मोठे श्र-
मानें थोडथोडे थानचें दूध घ्यावयास शिकविलें .

बाळमित्र.

वेणू — आहांग माझे बये, तर मला खावयास तूं प्रथम शिकविलें, नाहीं बरें ?

गोविंद — होय, माझे लेंकरा, तुझे आईनें तुला थान पावंपास शिकविलें, तेव्हां तूं तुष्ट आणि पुष्ट झालीस असे श्रम तिनें तुजकरितां दोन वर्षेपर्यंत रात्रंदिवस केले. कोणेसमयीं भागवट्यामुळे तुझे आईस अंमळ नीज लागली असतां, तूं रडून गोंधळ करावा, मग तिनें गळबलून उठून तुझ्या पाळण्यापारीं येऊन म्हणावें. “ वेणे-वेणे, बेटा, उगी राहा, तुला भूक लागली असेल, माझे बये.” मग तिनें तुला थानाशीं धरावें.

वेणू — आणि बाबा, माझेही डोकें त्याच्या डोक्यामागरेचेंच तेव्हां मऊ होते ?

गोविंद — असेच होते माझे लाडके.

वेणू — काय ! माझे हें डोकें ! जें आतां इतकें कठीण आहे ! अहो ! तसें असतं तर केव्हांच फुटून गेलें असतं.

गोविंद — तें खरें, मुला, पण आम्हां तुला फार संभाळिलें आहे. किती दिवसपर्यंत तुझे आईनें सर्व करवें एका कडे टाकिलीं, आणि तूं दृष्टावेगळी होशील म्हणून कोठें जाणें सोडिलें. जेव्हां जेव्हां तिला कामामुळे तुला सोडून जावयाचें पडे, तेव्हां तेव्हां ती तुझी भोठी काळजी करी. दा-

धाकटाभाऊ .

ईचे स्वाधीन तुला करावे, आणि तिला म्हणावे. “ शेवं-
ताऊ, मी हिला तुझे स्वाधीन करिते, तूं पोटचे लेंकराप्रमा-
णें हिला सांभाळ, बरे,” आणि तुझी चांगली जतन क-
रावी म्हणून तिनें दाईस वेळोवेळीं देणगी घ्यावी.

वेणू — आहागे माझे भले आई ! पण, बाबा, मला धांवतां-
येत नकते, अशी मी कधीं होते ? जी मी आज अर्धको-
श धांवेन म्हटलं असतां धांवेन. पाहा, मी तीन चार पा-
वलांनीं खोलीपार होते, हे काय कोणी मला शिकवि-
लं होतं ?

गोविंद — तुझे आईनें आणि म्यां तें तुला शिकविलें. तूं पड-
लीस असतां डोक्यास लागून ये म्हणून, आम्ही भरव-
मालीचा पट्टा करून तुझ्या डोक्यास बांधावा, मग तुला
मऊ दोरी धरवून चालवावे. कोणतेवेळेस आम्हां बा-
गांत चारीवर एकासमेर एकानें बसावे, तुला मध्यें नि-
राधार उभें करून “ मजकडे ये ” असें म्हणून एकदां
मीं एकदां तुझे आईनें हात पुटे ओढवावे; तेसमयीं
तूं किंचित् मात्र कललीस, कीं आमचा जीव घाबरा
व्हावा. कधीं आम्हां तुजकडून पांगुळगाडा हातांनीं
धरवावा, आणि तुला चालवावे. अशा पुक्तींनीं आम्हां
तुला चालवयास शिकविलें आहे.

बाळमित्र.

वेणू — मजविषयीं तुम्हांस इतके श्रम पडले आहेत, हें मला ठाऊक नव्हतें. तर मला बोलावयासही तुम्हांच शिकविलें असेल ?

गोविंद — त्यासही आम्हीच कारण. मीं तुला मांडीवर घेऊन, बाबा, आई, हे शब्द तुला क्षणोक्षणीं ऐकवीं, जंय तूं ते मला उलटून म्हणून दाखवीस. आज जो जो शब्द तूं बोलत आहेस, तो तो आम्हांतुला शिकविला आहे; आणि तुला वाचावयासही आम्हांच शिकविलें; त्याची तर तुला आठवण असेलच.

वेणू — होय, तें मला चांगलें आठवतें. तूं मला पाटीवर अक्षरें काढून देईस, आणि शिकवीस, तसें मी शिकलें म्हणजे तूं मला खारीक खाऊ देईस; तो घेऊन मला फार हर्ष होई.

गोविंद — जर आम्हांतुजकरितां इतका श्रम केला नसता, आणि जर तुजवरच हें काम ठेविलें असतें, तर तुझी अवस्था काय झाली असती वरें ?

वेणू — तर मला मरून आज फार दिवस झाले असते. आहा माझे चांगले आई ! आणि आहारे माझे चांगले बाबा ! तुमची उतराई मी कशी होईन ?

गोविंद — इतकें आम्हांकेंलें असतांही तूं एकादे वेळेस

धाकटाभाऊ .

बापास कंटाळा आणि तेस, आणि आईचें ऐकत नाहीस.

वेणू — माझा जीव आहेपर्यंत आतां मी असें कधीं करणार नाहीं. तुम्हीं मजकरितां इतके श्रम घेतले, हें मला ठाऊक नव्हतें, बाबा.

गोविंद — आतां तुझे भावाकरितां आम्ही किती श्रम भोगूं, ते तूं पाहात जा, म्हणजे त्याजवरून तुला वाटेल, कीं मजकरितांही त्यांस असेच श्रम पडले असतील.

असें भाषण झालें तेणेंकरून व पुढल्या वर्तणुकेवरून वेणूचे मनांत सगळ्या गोष्टी पक्क्या ठसल्या. आपले धाकटे भावाकरितां आईस श्रम किती पडतो! तो अंमळ बरा नसला म्हणजे तीस काय वेदना होती! त्याचे पोटांत अन्न जावें म्हणून ती किती कष्ट पावते! तो रडतो तेव्हां तेव्हां तिला किती गहिंबर येतो! आईस विसांवा बावयाकरितां किती ममतेनें आपला बाप मुलाला सांभाळितो! आणि दोघेंही त्यास चालावयास किंवा बोलावयास शिकविण्याविषयीं किती परिश्रम घेतात! हें सर्व पाहून ती आपले मनांत म्हणे, “ माझे आईबापांनीं, मजकरितांही असेच श्रम घेतले असतील.” मग तिची त्यांजवर ममता फारच जडली, व आईबापांची मी सर्व प्रकारें उपकारी, असें तिचे मनांत बाणलें. नंतर तिनें कधीं त्यांची आज्ञा मोडिली नाही, आणि त्याला तिळप्राय दुःख होई असें कधीं जाणून केलें नाही.

बाळमित्र.

वर्षाचे तीन मुख्य काळ.

बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या त्याऊन आला होता; तो म्हणतो “ आहाहा ! असा सदां हिंवाळाच असता तर बरें होतें, त्यांचें सख काय सांगूं ! त्यांत नद्यांचें पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट ! लोंकरीचीं वस्त्रें किती सख देतात ! पोटांत भूक, अन्नास रुचि, आणि मिठा तरी काय गाढ येते ती ! ” तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास म्हणाला, “ बरें तर, म्हणतोस असेंच माझे स्मरणवहींत लिहून ठेव. ” बाळानें तसें केले. पुढें हिंवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला; तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद सगंध शीतळ वाहात आहे; लोक चंदनाच्या उट्या घेऊन, गळ्यांत पुष्पांच्या माळा घालून, फिरत आहेत, व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करित आहेत; बागामध्यें कारंजीं उडवीत आहेत; त्यांचे तुषार आंगास लागून अत्यंत सख देत आहेत; तसेंच पिकलेलीं फळे, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, दाक्षिं, इत्यादिक जिव्हेस अमृतासारिखी रुचि देत आहेत. तें सर्व सख पाहून बाळा म्हणतो, “ आहाहा ! असाच सदां उन्हाळा असता तर बरें होतें. ” गोविंदशेट म्हणाला, “ मुला, म्हणतोस असेंच माझे स्मरणवहीवर लिहून ठेव. ” बाळानें तसें केले. नंतर पावसाळा आला; त्यास-

तीनकाळ.

मयीं जिकडे तिकडे हिरवीं चार गवतें, व नानाप्रकारचीं झाडे, उगव-
लीं आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झा-
ल्या आहेत; जिकडे तिकडे पाणी जमलें आहे; त्यांतून कागदा-
चीं तारवें करून मुलें पोहवीत आहेत; छऱ्या, सरयलादीच्या दो-
ष्या, डोईवर घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत; पुढें शेतें
पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत. तें पाहून बा-
ळा म्हणाला, “बाबा, काय चमत्कार हा! हा पावसाळा सदां अ-
साच असता तर बरें होतें!” बाप म्हणाला, “मुला, हें त्या व-
हींत लिहून ठेव.” बाळानें तसें केले. पुढें कांहींका दिवसांनीं
हिंवाळा येणार तो बाळा बापास म्हणतो; “हा हिंवाळा नये-
ता आणि पावसाळाच राहाता तर बरें होतें.” बाप म्हणा-
ला, “असें होईल तर तुला संतोष होईल, मुला?”

बाळा — फारच संतोष होईल, बाबा.

गोविंद — (ती स्मरणवही काढून बाळाला दाखवितो, आणि
म्हणतो.) हें येथें काय लिहिलें आहे? हें वाच बाळा.

बाळा — (वाचतो.) आहा! असा हिंवाळा सदां असता त-
र बरें होतें.

गोविंद — बरें, आतां पुढें चार पानें उलटून पाहूं या. हें वाच.

बाळा — (वाचतो.) आहाहा! हा असा उन्हाळा सदां असता

तर बरें होतें.

बाळमित्र.

गोविंद— (आणखी चार पाने उलटून पुसतो.) बाळा, हे अक्षर कोणाचे तें ओळखतोस ?

बाळा — हे माझे अक्षर.

गोविंद— तें काय लिहिलें आहे तें वाच.

बाळा — (वाचतो.) हा पावसाळा असाच वर्षभर असेल तर चांगला.

गोविंद— हे मला विचित्र दिसते. हिंवाळ्यांत तूं म्हणालास, सदां हिंवाळा असेल तर वरें; तोच तूं उन्हाळ्यांत म्हणतोस, उन्हाळा चांगला; आणि पावसाळ्यांत म्हणतोस, पावसाळा चांगला; आतां त्यावरून काय समजावें ?

बाळा— कां? सर्वही काळ चांगलेच आहेत.

गोविंद— खरें, मुला, त्यात्याकाळीं त्यात्या काळच्या अनेक पदार्थांच्या समृद्धि होताहेत; आणि प्राणिमात्रास अनेक प्रकारचीं सुखें होताहेत. हे विश्व कसें चालवावें, हे ईश्वरास चांगलें ठाऊक आहे. त्याचा विचार करावयास आपली बुद्धि किती ? जर तूं म्हणालास तसें होतें, तर त्यापुढें आपणास हिंवाळा आणि उन्हाळा नाहीसे होते. सदां सर्वकाळ पाऊस पडून जिकडे तिकडे जळमय होतें; लोक घरांत अडकून राहते; धान्यें कुजून जातीं; दुष्काळ पडून लोकांचा संहार होता. इतका नाश होऊन तुझा स्वार्थ किती हो-

तीनकाळ .

ता म्हणावें, तर तुला आणखी कितीक दिवसपर्यंत कागदाचीं तारवें पाण्यांत खेळवाययास सांपडतीं. म्हणून, पाहा बरे! देवा-
नें ही गोष्ट केवटी चांगली केली आहे, कीं काळांची चांटणी आप-
ले हातीं ठेविली आहे. त्या गोष्टी आम्हां जीवांच्या हातीं असत्या
तर, कोठें ही सख नाहीसें होऊन अनर्थ होता.

लक्ष्मण.

संताजी नांवाचा एक अति दरिद्री मोलकरी होता, त्याला
लाहान लाहान साहा मुलें होती, त्यांचें पोषण कसें होईल म्हणून
त्यास एके समयीं मोठी काळजी पडली; आणि त्यांत दुसरें असें
झालें होतें कीं, त्या वर्षीं पीक चांगलें आलें नव्हतें म्हणून आदले
वर्षापेक्षां दाणा दुप्पट महाग झाला होता. संताजी रात्रंदिवस खपे
तरी मुलांस जाडी भरडीही भाकर पोटभर घालवयापुरते पैसे
त्याला मिळत नसत. असा तो पराकाषेच्या क्लेशांत पडला. एके
दिवशीं त्यानें आपल्या सगळ्या मुलांस जवळ बोलाविलें,
आणि डोळ्यांत आसवें आणून म्हणतो, “अरे माझ्या जिवल-
गांनो, यंदा महागाई फार आहे; मी इतका खपतो तरी तुमचें पो-
ट भरावयापुरता दाणा मला मिळत नाहीं, अशी माझी अवस्था
आहे. तुम्ही पाहाकीं, सगळे दिवसाची माझी मजूरी, एवढ्या-

बाळमित्र.

शा एका भाकरीसाठीं खर्च होती, म्हणून मला जें मिळतें तितक्यां त तुम्हां निर्वाह केला पाहिजे, दुसरा उपाय नाही. इतक्यां तु मचें पोट भरणार नाहीं खरें, पण प्राण तर वांचतील.” इतकें बोलून तो उगा राहिला, त्या बापड्याच्यानें पुढें बोलवलें नाहीं. तो वर देवाकडे डोळे करून रडूं लागला, तें पाहून मुलेंही रडूं लागलीं, आणि आपापल्या मनांत म्हणूं लागलीं, “हे देवा, हे ईश्वरा, आम्ही गरीब, आम्ही लाहान, आम्ही भाग्यहीन आहों, आम्हांवर करुणा कर, आमच्या बापास सहाय हो, आम्हांस उपाशीं मरूं देऊं नको.”

संताजीनें मग त्या भाकरीचे सात तुकडे सारखे केले, त्यांतला अगदीं लाहान आपण घेऊन बाकीचे तुकडे मुलांस वांटून दिले. त्यांत एक लक्ष्मण म्हणून मुलगा होता, त्यानें आपला भाग घेतला नाहीं. तो म्हणाला, “बाबा, मला नको; आज माझ्यांन खायबरा नाहीं; मला बरें वाटत नाहीं; माझा वांटो तूं खा; नाहीतर माझे भावंडांस वांटून दे.” संताजी लक्ष्मणास पोटाशीं धरून विचारितो, “बाळा, तुला काय होतें?” तो म्हणाला, “बाबा मला बरें वाटत नाहीं, फार बरें वाटत नाहीं, मी निजावयास जातो.” संताजीनें मुलास नेऊन खाटेवर निजविलें. दुसरे दिवशीं, प्रातःकाळीं, संताजी मोग कष्टी होऊन तसाच वैद्याचे घरीं गेला, आणि त्याचे पायांपडून म्हणाला, “वैद्यबाबा, माझा मूल घरीं दु-

लक्ष्मण.

खण्यास पडला आहे; मज दीनावर दया करून त्याला पाहाल, आणि औषध द्याल, तर मी तुमचा उपकार जन्मवर विसरणार नाहीं.” तो वैद्य मोठा सज्जन होता, आपणास संताजीकडून कांहीं मिळावयाचें नाहीं हें त्यास पक्कें ठाऊक होतें, तरी तो त्याचे घरीं गेला; आणि खाटेजवळ जाऊन त्यानें लक्ष्मणाची नाडी पाहिली, तो रोगाचें लक्षण कांहींच दिसलें नाहीं; परंतु अशक्त फार झाला आहे इतकें मात्र दिसून आलें. नंतर कांहीं औषधाची याद लिहितो आहे, इतक्यांत लक्ष्मण म्हणतो, “वैद्यबावा, मी तुमचे पायां पडतो, मजकरितां कांहीं औषध आणवूं नका; मी तें साफ घेणार नाहीं.”

वैद्य — कांबरें घेणार नाहींस?

लक्ष्मण — तें मला विचारूं नका; माझ्यानें सांगवत नाहीं.

वैद्य — तें सांगावयास तुला काय अडचण आहे? तूं तरी

मला भला हट्टी पोरगा दिसतोस.

लक्ष्मण — वैद्यबावा, मी हट्ट्यामुकें सांगत नाहीं असें नव्हे.

वैद्य — बरें तर, मी तुला आग्रह करीत नाहीं; तुझ्या बापास विचारितों, मला वाटतेंकीं, तो इतकें गुप्त ठेवणार नाहीं.

लक्ष्मण — नको, नको, वैद्यराज; तुम्हांला शपथ आहे, ही गोष्ट बाबाला कळवूं नका.

बाळमित्र.

वैद्य — मुला, तुला काय म्हणावे! असो, पण जर तूं मला सांगत नाहीस, तर मला ही गोष्ट तुझे बापास जाणविले पाहिजे. पणें प्राप्त आहे.

लक्ष्मण — नको, बाबा, नको! त्यापेक्षा आतां मीच होऊन. तुम्हांला सांगावे हें वरें, पण दया करून माझ्या भावांला आणि बहिणींला आधीं बाहेर घालवा.

वैद्यानें दुसऱ्या मुलांस बाहेर घालविल्यावर लक्ष्मण त्यास म्हणतो, “वैद्यबाबा, ह्या दुष्काळांत माझे बाबास मोठे श्रमानें एके भाकरीपुरते पैसे मिळतात. तिचा एकेक तुकडा एकेकाच्या वांट्यास घेतो, आणि अगदींच लाहान तो बाबा आपण घेतो. माझे भाऊ आणि बहिणी भुकेनें व्याकुळ पाहून मला भारी वाईट वाटते. सर्वांत मी वडाल, सर्वांपेक्षां मला अधिक शक्ति आहे, त्या अर्थी मला वाटते कीं, माझा वांटा भावां बहिणींनीं खावा, मी खात नाहीं त्याचें कारण हें आहे, ह्यासाठीं मीं दुखणें घेतलें आहे, आणि माझ्यानें खावत नाहीं असें सांगतां, परंतु मी फिरून तुमच्या पायां पडतां, ही गोष्ट बाबाला सांगूं नका.” हें ऐकतांच वैद्याला गहिवर येऊन त्याच्या डोक्यांस पाणी आलें, आणि म्हणतो, “पण बाबा, तूं भुकेनें व्याकुळ होत नसशील?”

लक्ष्मण.

लक्ष्मण — नसेन असें कसें होईल? मला भुकेपासून व्यथा होती, पण त्यांची भूक पाहून जशी मला व्यथा होती तशी माझ्या भुकेनें होत नाहीं.

वैद्य — पण जर तूं कांहींच खाणार नाहींस, तर लोकर मरशील.

लक्ष्मण — हें तर मी जाणून आहे, पण मी संतोषानें मरणार. माझ्या बाबाला तितकें एक पोट तरी कमी होईल; मी मरून देवाजवळ जाईन, आणि प्रार्थना करीन कीं. ईश्वरा, माझ्या भावांला आणि बहिणींला अन्नावांचून मारूनको.

त्या मुलाग्यांचे असे शाहाणपणाचे बोल ऐकून वैद्यास मोठा चमत्कार वाटला; त्यास अंतःकरणांत करुणा येऊन त्यानें लक्ष्मणास दोहों हातीं उचलून उराशीं धरिलें, आणि म्हणतो, “ भिकूनको, माझ्या सख्यां, तूं मरणार नाहींस; सर्वांचा बाप जो ईश्वर तो तुझें आणि तुझ्या कुटुंबाचें संरक्षण करील; मला त्या ईश्वरानेंच येथें आणिलें असें समज; तर मी आतां घरीं जाऊन लोक-रचयेतां.” असें बोलून वैद्य आपले घरीं धांवत गेला, आणि चाकराचे डोईवर नानाप्रकारचीं अन्नं देऊन लग्नाच त्यास घेऊन परत आला. त्यानें सैताजीस आणि त्याचे मुलांस पंक्तीनें बसवून त्यांस पोटभर जेवावयास घा-

बाळमित्र.

तलें. त्या गरीब मुलांचा यथेष्ट जेवतांना उसाह पाहून, तो धार्मिक वेद्य फार फार समाधान पावला. जातेवेळीं लक्ष्मणास म्हणतो, “मुला, तूं कांहीं काकजी करूं नको; मी तुम्हांस लागेल तें पुरवीत जाईन.” ती प्रतिज्ञा त्यानें मोठे आवडीनें पाळिली. तो नित्य त्यांस शिजविलेलें अन्न पाठवून देई. त्या गांवीं दुसरे कितीएक त्या वेद्यासारिखे धार्मिक पुरुष होते त्यांस ती गोष्ट समजली, तेव्हां ते ही त्या मुलांचा समाचार घेऊं लागले. कोणी अन्न, कोणी पैसा अडका, कोणी वस्त्रें, असें त्यांस देत. ह्याप्रमाणें थोडकेंच दिवसांत तें लाहान मुलांचें कुटुंब हरिद्रांतून मुक्त झालें.

ह्याप्रमाणें आपले बापाकरितां आणि आपले लाहान भावांकरितां त्या उदार मुलानें जें आचरण केलें तें त्या देशाच्या राजानें ऐकिलें; तेव्हां त्यास मोठा नमस्कार वाटला, आणि संताजीला आपणाजवळ बोलावून म्हणाला, “तुझा मूल मोठा साधु आहे; मी त्याला लंकाप्रमाणें पाळीन. मी भांडारी त्यास सांगून ठेविलें आहे, तो तुला दर वर्षी पांचशें रुपये देईल. लक्ष्मण आणि दुसरे तुझे मुलगे आहेत त्यांनीं इच्छेस येईल तो धंदा शिकावा; त्यांचा शिकविण्याचा खर्च मी देईन; आणि ते जर चांगल्या मार्गानें

लक्ष्मण.

चालले, तर मी त्यांस भाग्यास चढवीन.”

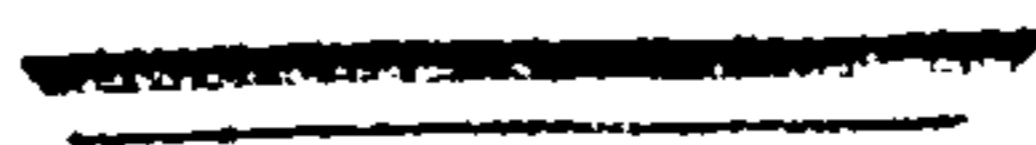
- संताजी मोठा हर्षित होऊन घरीं आला, आणि दंडासा-
• शिवा भुईवर पडून आपणास इतका योग्य पुत्र देवानें
दिला म्हणून देवान्चा स्तव करूं लागला.

चिमणी.

गोदावरीबाई म्हणून एक शाहाणी, भली, आणि माया-
कू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती;
तिनें एके दिवशीं कांहीं अन्याय केला, म्हणून आईनें ती-
स ममतेनेंच धमकाविलें; ते आईचे मायाकू शब्द ऐकून,
आणि आपला अन्याय स्मरून, गंगा रडूं लागली. तें श-
हून तिची लाहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती,
तिनें हकूच मागून जाऊन एका हातानें परकराचा पद-
र घेंऊन आपल्या बहिणीचीं आसवें पुसलीं, आणि
दुसरे हातानें आपले तोंडांतला खडेसारखेचा खडा ति-
चे तोंडांत घातला.

मला असें वाटतेकीं, कोणी चांगल्या चिताच्यानें
त्याविषयीं चित्र काढिलें असतां काय चित्तवेधक होईल!

बाळमित्र.

लाहान किनऱ्या.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

मालोजी.	कोणी गृहस्थ.
चांगू.	मालोजीचा मुलगा.
सगुणी.	मालोजीची मुलगी.
गाविंदा.	मालोजीचा भाचा.
यमुना.	} सगुणीच्यासंवगड्या, रंगरावाच्या मुलऱ्या.	
चिमणा.		
दौलतगिंग.	लाहान किनऱ्या.
भिव्या.	पौरगा.

स्थळ,

मालोजीचे घर.

प्रवेश १

लाहानकिन्या.

चांगू आणि गोविंदा.

चांगू — (गोविंदास,) ऐकिलें गड्या भाऊ, माझे एक काम त्वां
केलें पाहिजे.

गोविंदा — बरें, सांग पाहूंतर खरें काय काम आहे तें. तुझी सहा
कांहींनां कांहीं वेठ असतीच.

चांगू — त्याचें कारण हेंचकीं, तूं मजपेक्षां बुद्धिमान् आहेस,
गड्या, आज मला गुरूनें पंचतंत्रांतली गोष्ट संस्कृताची
प्राकृत करूं सांगितली आहे. तें काम तूं चांगलें जाणतो-
स.

गोविंदा — काय? ती त्वां अझून पुरती केली नाही?

चांगू — पुरती कोठून होईल? तिचा आरंभ तरी करावयास
अझून कोणास फावलें आहे?

गोविंदा — काय? सकाळचे प्रहरदिवसापासून संध्याकाळचे
प्रहर दिवसपर्यंत तुला वेळ सांपडला नाही?

चांगू — तूं पाहा बरें, मला फावेल कसें तें. मी आठ घटिका दि-
वसास तोंड धुऊन मोकळा होतो; पुढें चांगली भूक लाग-
ली पाहिजे म्हणून मला दाहा घटकांपर्यंत बागांत इकडून
तिकडे धांवावें लागतें; नंतर चार घटका जेवणाखालीं
मोडतात. जेवले आणि लागलेच उद्योगास बसले तर बा-
बाचा वैद्य सांगतोकीं, रोग होतो, म्हणून पोटाभरून जेव

बाळमित्र.

लां तें जिरवावयास कांहीं वेळ मला निजलें पाहिजे, व कां-
हीं फिरलें पाहिजे; त्यापासून नुकता कोठें मोकळा होतो
आहे.

गोविंदा — बरें, आतां तर व्यायाम पुष्कळ झाला. आतां पासून
संध्याकाळपर्यंत कां करीनास तर?

चांगू — आतां मला गावयास बसलें पाहिजे, तें तुझ्या लक्षांत
आहेच.

गोविंदा — पण गवई असून कोठें आला आहे? तो येईपर्यंत
त त्यावर बसलास तर काय होईल?

चांगू — तो पर्यंत मला त्याची वाट पाहात बसलें पाहिजे; ज्या-
वेळीं जें काम करावयाचें त्यांत दुसरें तिसरें घेतलें म्हण-
जे माझे वित्त गोंधळतें बाबा.

गोविंदा — बरें, तर गाणें होऊन कांहीं दिवस राहिल; करणा-
र झालास तर रात्रीस निजेपर्यंत वेळ आहे.

चांगू — मला एक क्षणभरही अवकाश सांपडणार नाही. मा-
झी बहीण सख्यांस बोलावणें करून त्यांची वाट पाहात
बसली आहे.

गोविंदा — त्यांशीं तुझा काय संबंध? त्या आल्या तर तुझे
बहिणीकडे येतील.

चांगू — खरे, त्यांसंगातीं खेळावयास मला बहिणीनें बोलावि-

लाहानकिन्या.

लें आहे.

गोविंदा — बरें तर, त्या गेल्यावर मग तुला कसची अडचण आहे ?

चांगू — वाहवारेवाः, मग दिव्याउजेडीं काम करा आणि डोक्यांस उपद्रव करून घ्या, चांगली गोष्ट सांगतोस ! आणि तसें केलें तरी, सकाळला गोष्ट तयार झाली पाहिजे ती कशी होईल ?

गोविंदा — बरें, नाहीं झाली तर माझे काय गेलें ?

चांगू — तर काय, बाबांनं आणि गुरूनें मला रागें भराचें असें तुझ्या मनांत आहे ?

गोविंदा — मला फुसलावयाचें तुला बरें ठाऊक आहेरे, चांगू. पाहूं बरें कोठें आहे ती गोष्ट.

चांगू — माडीवर माझे खोलांत आहे ; मी जाऊन आणितों. नाहीं तर, तूंच माझे बरोबर कां येईरना.

गोविंदा — तूं पुढें जा, मी मागून हाच आलों. ती तुझी वहीण मजकडे कांहीं बोलावयास येत आहे.

चांगू — पण तूं खांतली गोष्ट तिला कांहीं सांगू नको हो. समजलास ?

बाळमित्र.

प्रवेश २

सगुणी आणि गोविंदा.

सगुणी — काय, भाऊ, दादाचें तुझें काय चाललें होतें? मला वाटतें कीं नित्याप्रमाणें त्यानें तुझी कांहीं तरी कुचेष्टा केली असावी.

गोविंदा — नित्याप्रमाणें कुचेष्टा तर नाहीं; पण नित्याप्रमाणें कांहीं प्रार्थना आहे, कीं मीं उद्यांसाठीं त्याचे वांटचें कांहीं काम करून ठेवावें.

सगुणी — आणि काय हा त्याचा आळशीपणा बाबाला कळवावयास नको?

गोविंदा — तो मीं तर कळविणार नाहीं. कांकीं, तुला ठाऊकच आहेकीं, तुझी आई वारल्यापासून माझ्या मामाची प्रकृति अशी जर्जर झाली आहे कीं, अमळ त्याचें मन खवळलें तर तो दुखण्यास पडतो. आणखी दुसरेंही, मी त्याचें अन्न खातों, कदाचित् त्यास असें वाटिले कीं, हा माझे मुलावरून माझी ममता काढवून आपले कडे वळवावयास पाहातो.

सगुणी — बरें तर, माझी गांठ पडली म्हणजे मीच दादाला छडीन; पण मी काय बोलावयाला आलें आहे तें समजला-

लहानकिन्या.

स? रंगरावाच्या मुली माझ्याकडे येणार आहेत, त्यांच्या आदर सत्काराम त्यां मला साख्य केले पाहिजे.

गोविंदा — बरे, नाई, माझ्यांनं होईल तिनकं मी करावयास सिद्ध आहे.

सगुणी — अगाई! त्या त्या आल्या, चला, माडीवर जाऊ.

प्रवेश ३,

गोविंदा, सगुणी, यमुना आणि चिमणी.

सगुणी — या माझ्या सख्यांनो (त्या परस्पर भेटतात, गोविंदास नमतात, तोही त्यांस नमतो.)

चिमणी — आपली भेट होऊन वर्ष लोटलेसं वाटते, बाई!

यमुना — खरेच, पुष्कळ दिवस झाले.

सगुणी — मला वाटते, कीं एक सगळा महिना झाला असावा. (गोविंदा बसावयास सतरंजी टाकितो)

चिमणी — तू कशाच्या एवढी मेहेनत घेतोस?

गोविंदा — मला जें उचित तें मला केले पाहिजे.

सगुणी — माझी खानरी आहे कीं भाऊ हर्षानें करितो. माझ्या दादाच्या आंगांत इतका विनय असता तर मग का-

बाळमित्र.

य पाहिजे होते.

प्रवराष्ट,

गोविंदा, सगुणी, यमुना, चिमणी, आणि चांगू.

चांगू — (मुलींचे कांहीच आगत स्वागत नकरितां,) हें त्वां फार चांगलें केलें, गोविंदा! आपण एथें खेळावयास बसून, आणि मला तिकडे वाट पाहावयास लाविलें.

गोविंदा — मला वाटलें हातें कीं तूं पहिल्यानें मुलींचा सत्कार करशील, ती आधीं माझीच पूजा त्वां केली.

चांगू — (चमकून.) ओहो! मुलींनो, मी प्रार्थना करितोंकीं, तुमचा सत्कार म्यां केला नाहीं म्हणून राग आणूं नका. मी आतां तुमचे सेवेस येतो.

यमुना — तूं आमच्या सेवेविषयीं काळजी वाहूं नको; आपलें काम कर.

चांगू — (गोविंदास एकीकडे नेतो, आणि मुलींचे लक्ष गोष्टींकडे पाहून हकूच विशांतून संस्कृत कागद काढून देतो.) हें घे, समजलास; आणि त्याचें प्राकृत लवकर करून दे.

लहानकिनच्या.

गोविंदा — साहा ओळी! वाहवारे! भारी मेहनत! तुला लाज वाटत नाहीं रे?

चांगू — चुप्, बोलूनको, त्या ऐकतील.

गोविंदा — मुलींनो, आज्ञा घाल तर मी क्षणभर जाऊन येतो.

चिमणी — लवकर ये, आम्ही वाट पाहात आहो.

सगुणी — तूं जातोस तर, भाऊ, ती मिठाई आणि कांहीं मुरंबा भिंय्यास वर आणूं सांग.

प्रवेश ५,

चांगू, सगुणी, यमुना आणि चिमणी.

चांगू — (सतरंजीवर बसून, लोडाशीं टेंकून, हात पाय पसरून, म्हणतो.) मी आपला एथेंच बसतो.

सगुणी — मला वाटतेकीं त्यां आमचे आधीं, आम्हांस पुसल्यावांचून, बसूं नये; हे गृहस्थाईचे लक्षण नव्हे.

चांगू — कोणास पुसावे, तुला?

सगुणी — मी एथें एकटीच नाहीं.

चिमणी — आतां मी समजलें, तुम्या दादाच्या लक्षांत आम्हीही कांहींच नव्हां.

बाळमित्र.

यमुना — त्याला असें वाटतंकीं, मी एथें बसलों म्हणजे ते
बढ्यानेंच त्या धन्य झाल्या.

चांगू — हः हःहः ! मला पक्कें ठाऊक आहे, बायांनो, कीं मज-
वांचून तुमचें चालेल, पण तुम्हांवांचून माझे चालणार
नाहीं.

सगुणी — बरें बाबा, इतकें तरी सत्कारासारखें बोललाम.

चांगू — पण मी स्वरेंच सांगतो, ताई, तूं समजूंनको कीं,
मी येथें तुजकरितां बसलों आहे.

सगुणी — त्याची तर मला निश्चांत आहे. मी म्हणजे काय
पदार्थ ! कांहींच नाहीं; पण असले शाहाणे भावाची मी
बहीण, इतकें मनांत आणून खुशाल आहे, (इतक्यांत
भिंव्या येतो, आणि पेटेबरफी तबकांत मांडून जातो.)

चांगू — आतां हा मिठाई मीच वांटली असतां बरें, नव्हे ?

सगुणी — नको, नको, बाबा, तें मी करीन. तूं असल्या का-
मांत आडाणी आहेस. तूं जर कांहीं करणारच तर मुलीं-
पुढें वाट्या ठेव.

यमुना — मला, बाई, इतके पेटे नकोत.

सगुणी — पाहिजेत तितकेच घे.

(सगुणी तिजपुढें बरफी करिते. चांगू तिच्या हातचे
तबकास घोंबतो.)

लाहानकिन्या.

सगुणी — (चांगूस) तुला अगोदरच म्यां तीन षोठाले तु-
कडे दिले नव्हते काय?

चांगू — तरी मला पुरले नाहीत, ताई. अगे, गोड पदार्थांवर
माझी भारी भक्ति. (तो एकामागे एक दोन तीन चार
तुकडे घेतो. सगुणी तबक ओदिते.)

सगुणी — दादा, तुला लाज नाहीरे वाटत? तूच सगळी
घेतली तर मग आम्ही काय करावे, बरे?

चांगू — बरफीची बरणी कोठे आहे ती तुला ठाऊक नाही.
काय? तेथून आणखी आण म्हणजे झाले.

सगुणी — (दुसरे मुलींस) ताईस श्रम दिल्यावाचून आमने
दादास चैन पडत नाही.

चांगू — पुरे आतां, तू अंमळ आंत जाशील तर ह्या मु-
लींची सेवा मी एकटाच करीन.

यमुना — ऐकिलेना सगुणे? आतां तुझ्या दादास कोणी दां-
डगा म्हणेल?

सगुणी — (वाट्यांत पुरंवा वाटिते, आणि चांगूस म्हणते.)
दादा, ही वाटी यमनीस दे (चांगू हातांत वाटी घेतो,
आणि यमुनेस देतांना तिचे साडीवर उपडी करितो, ते
पाहून त्या दोघी चमकून उठतात.)

सगुणी — हे पाहिलेना त्यांचे चरित्र। (हकूच चांगूस) मी

वाळमित्र.

शपथ करीन, लां हें दाटून दुष्टाईनें केलें.

यमुना — अरेरे ! माझी नवी साडी, हिला चिकट लागलें,
आतां माझी बये मला काय म्हणेल ? आणि मी तिला का-
य सांगूं ?

चिमणी — अगाई ! ही आज पहिल्यानेंच नेसली होती. लो-
कर लोकर लोटांत पाणी घेऊन ये.

सगुणी — नको, नको, त्यापेक्षां सक्या चिरगुटानें पुसावी
तें चांगलें. हा घे धुवट फडका, पूस ह्यानें. बरें तर मला
ही वाटते, कीं धुवावी तेंच चांगलें. (सगुणी पाणी आ-
णिते, चिमणी आणि ती यमुनेपाशीं जातात. एकजण
तिची साडी धरिते आणि एकजण वर पाणी घालिते. ति-
तक्यांत त्यांची दृष्टि चोरून भांड्यांतला सगळा मुरं बा
घेऊन चांगू लोडाशीं स्वस्थ बसतो, आणि खुशाळीनें
खातो.)

चिमणी — पुरे पुरे धुतलें, आतां वाळवूं या.

यमुना — इतकें तरी माझ्या देवानें चांगलें झालें कीं रस नि-
ज्यांवरच पडला.

चांगू — (आपणाशीं, कुशीस वळून,) हा कांहीं माझा अन्याय
नाहीं.

सगुणी — हें घे वाळलें, आतां मला वाटते कीं, कोणाचे सम-

लाहानकिन्या.

जण्यांत येणार नाहीं.

चिमणी — बरें झालें डाग गेला, नाहीं तर आज घात झाला असता.

यमुना — चांगो बा, झालें तें झालें, पण आतां आपण फिरून माझी सेवा करावयाचे श्रमांत पडूनये.

सगुणी — गड्यांनो, आपण मातक्यानें वसूं (सगुणी मुरंबा वाटावयाकरितां भांडें हातीं घेते, तें रिकामें पाहून चांगूवर रागानें डोळे वटारून त्यास म्हणते. अशी अमर्यादा कोठें पाहिली नाहीं, बायांनो, आपण सगळीं चावरीं झालों होतो, त्यावेळेस हा असं करील हें माझ्या लक्षांत नव्हतें. असो, अंमळ थांबा मी दुसरा मुरंबा आणवितें.

चिमणी — पुरे बाई आतां, मला आणखी नको.

यमुना — माझी साडी नासली, त्यानें माझे मन खट्टू झालें, बाई.

चांगू — पण इच्छा असून आग्रहाची वाट पाहूं नका. बाजारांत जें म्हटलें तें मिळतें. लागेल तें ताई आणवील, चिंता करूं नका.

यमुना — सगुणे, तुझा दादा एथें येणार हें तुला ठाऊक नव्हतें ना?

सगुणी — नाहीं बाई, पण नबोलावितों जो आला त्यानें दुसरा आपणास देईपर्यंत तरी वाट पाहावी, हांडगाईनें

बाळमित्र.

चेऊनये.

चिमणी — आतां त्यास बोलून दुखवूं नको, पत्ता कांहीं त्या-
चा खेद नाही.

सगुणी — बरें तर, आतां आपण काय करावें? हां! तो आ-
पला गडी गोविंदा येतो आहे. तो कांहीं तरी चांगला खे-
ळ काढील.

चांगू — (बेंकावल्या दाखवून, आणि त्यांसारिखा स्वर काढून)
तो आपला गडी गोविंदा येतो आहे! बायांनो, पण तुमच्या
अगोदर माझे न्याशीं कांहीं बोलवयाचें आहे. (चांगू गो-
विंदाकडे जातो. मुलां आपल्यांत गोष्टी करितात.)

प्रवेश ६,

सगुणी, यमुना, चिमणी, गोविंदा आणि चांगू.

चांगू — (हकूच फुसफुसून गोविंदास.) काय रे, तें झालें?
गोविंदा — (हकूच) होय, हें घे, आणि तुझ्या आळसाची
तुला कांहीं तरी लाज वाटूंदे. (मोठ्यानें मुलांस,) बायां-
नो, तुम्ही काय खेळणार तें कांहीं ठरलें?

यमुना — ठरवावयासाठीं तुझी वाट पाहत आहों.

लाहानकिन्या.

गोविंदा — मीं एक चिमणासा किन्या खालीं वसविला आहे, तो तुमच्या सेवेत सिद्ध आहे. सांगाल तर वर बोला वितो. कांहीं गाणें वाजविणें करील.

सगुणी — चिमणा किन्या! कोठें आहेतो? कोठें आहेतो लवकर बोलाव.

यमुना — संवगड्यांस कसें रमवावे, हें गोविंदभाऊ चांगलें जाणतो.

गोविंदा — त्या करमणुकांत धर्मही घडेल; कांहीं त्याजवळ किनरीवांचून दुसरे कांहींच नाहीं.

चांगू — पण त्याला पैका कोण देईल गोविंदाजी? (मुलींकडे पाहून,) हा बोलतो चालतो जसा जगन्श्रीटीचा नातू; पण जवळ फुटकी कवडी तीही नाहीं.

सगुणी — असा कोणाचा उपहास करितां तुला हलकेपणा नाहीं दिसत, दादा?

गोविंदा — बोलुंदे, गेताई, मला त्याचा राग येत नाहीं. गरिबी हा कांहीं दोष नाहीं. मी चिमण्या किन्यासारखा आहे. तो गरीब असून कसा चांगला मुलगा आहे! माझ्याजवळ एक पावला आहेतो मी त्यास देईन. तेवढ्यावर त्यानें सांजपर्यंत गावयाचा वाजवावयाचा करार केला आहे.

बाळमित्र.

त्रिमणी — आपण सगळीं मिळून त्यास वर्गणी देऊं.

यमुना — आपण त्याची पट्टी करूं.

गोविंदा — मी त्याला बोलावूं? तो खालीं दरवाज्यावर बसला आहे.

सगुणी — होय, भाऊ, लवकर बोलाव. (गोविंदा जातो, इतक्यांत भिव्या तबकांत एक कालिंगड घेऊन येतो.)

प्रवेश ७,

यमुना, त्रिमणी, सगुणी आणि चांगू.

चांगू — (भिव्याच्या हातून तबक ओढावयास जातो, सगुणी त्यास घेऊं देत नाहीं.) ताई, मी वांटावयाकरितां म्हणून येतो.

सगुणी — मी तुझी मेहनत वांचवितें, तुझ्या वांटचें तें मी करितें. कोणजाणे, तूं तें असें आवडीनें वांटशील कीं जशी वफीं वांटली. (ती कालिंगडाच्या फांका करिते, आणि मुलींस देते.)

चांगू — (इतक्यांत त्यांतल्या दोन तीन फांका घेऊन,) आतां तूं त्या बार्काच्या फांका कोणास देणार?

लाहानकिनज्या.

सगुणी — आपला गोविंदा खालीं गेला आहे, त्याला कांहीं नकोत काय?

यमुना — मी त्याला माझा वांटो देईन.

त्रिमणी — मी ही माझा देईन.

चांगू — (वाईट वाटून,) काय त्याचें देव आहे पाहा!

सगुणी — काय! कालिंगडाचा एक तुकडा त्याला मिळतो तें तुला साहत नाही?

प्रवेश ८,

यमुना, त्रिमणी, सगुणी चांगू,

गोविंदा आणि किनज्या.

(गोविंदा सारंग्यास हातीं धरून आणितो.)

गोविंदा — माझा त्रिमणा किनज्या तो दा, मी तुम्हांला भेटवि तों, हो.

यमुना- }
त्रिमणी- } मुलगा तर फार भला दिसतो.

सगुणी — तुम्हें नांव काय, बाळा?

बाळमित्र.

किनज्या — (हात जोड़ून,) जी, गुलामको दौलतसिंग कहते हैं.

सगुणी — तू कोठचा राहाणारा ?

दौलतसिंग — जी, मैं तो हिंदुस्थानका रहनेवाला हूँ.

यमुना — तुला आपला देश सोडावयाचें काय कारण झालें ?

दौलतसिंग — जी, वार्डसाहब, यह बात तो जरा लंबी है, लेकिन आपकी मर्जी होगी तो नौकर थोड़ेमें कहेगा.

यमुना — हाऊं दे.

दौलतसिंग — मेरा बापतो कासीका रहनेवाला, मेरी मा मरगयी, जदसें तुह बहुत दुःखी होगया है. उसको साथ लेकर मैं पेटके मारे भटकता फिरता हूँ, अने यह किनरी बजाकर पेट भरता हूँ.

सगुणी — तुझे कांहीं कसब दाखीव, पाहूँ.

दौलतसिंग — मैं मोठा कसबी नहीं हूँ, तो भी आपके आगे चाकरी करके दिखाऊंगा, गुना माफ होना.

गोविंदा — जसें तुला येत असेल तसें होऊं दे, आम्ही त्यांत समाधान पावूं. त्यां बेसूर गाणें गाइलें तरी आम्हांस कबूल आहे.

(किनज्या किनरी लावितो कूं कूं कूं कूं आँ. यमुना गोविंदास कालिंगडान्ना तुकडा देते, तो हातांत घेऊन

लाहानकिन्या.

(किन्याकडे लक्ष देतो.)

(किन्या किनरी लावून गाणें गातो.)

इसतनधनकीकोनबढाई, देखतनयनमेंमट्टीमिलाई. धुं
हाडजलेजैसीलकडेकीमोली, बालजलेजैसीघासकीपोली१
आपनेखातरमेहेलबनाया, आपहीजाकरजंगलसोया २
कहतकबीरामनमेरेभैया, आपमुवेपिछेडुबगईदुनिया ३

गोविंदा — आहाहा! काय गोड गाइलें! बापड्या, तूं फार
वियत्तींत आहेसना?

दौलतसिंग — में हूं खरा, पण अबतो मेरी किनरी मेरे तें पै—
टको देतीहै. आजारी पडूंगा तब भगवान् है, ने मरुंगा
तब धरत्रीमाई मेरेको थोडेशी जग्गा देगी, ओर मुझे क्या
चाहिये?

गोविंदा — पण, बिचाया, तूं आतां उपाशी असशील, न-
हे? ही माझी बर्फा आणि कालिंगडाचा तुकडा घे आ-
णि खा.

दौलतसिंग — नहिं मेरे खावंद, वुह, तुमच खाओ, मेरेको
जरा रोटीका तुकडा देओ, सो बस होगा.

गोविंदा — नाहीं, हें तूं घेच; आणखी तुला भाकरीचा तुक
डाही-देतां. (तो घरांतून भाकर आणून त्यास देतो.)

दौलतसिंग — मेरे उपर आपनें बहुत एहसान किया, ले—

बाळमित्र.

किन में यहां खानेवाला नहिं. घरमें मेरा बुढ़ा चाप है बुढ़
और में मिलकर खायेंगे. उनमें सारे जनम में बर्फी नहीं
चरखी होगी.

सगुणी — तुझे म्हाताज्याकरितां हा माझा वांटा मी तुला देते.

चिमणी — आणि हा माझाही घे.

यमुना — माझा पण घे.

दौलतसिंग — नहीं नहीं, बाईसाहेब, तुम्हारी बर्फी तुम-
नें रखना. हमलोगको मीठा खानेकी आदत नहीं है.

(त्या फारच आग्रह करितात, तेव्हां तो बर्फी घेऊन एके
बाजूस ठेवितो.)

चांगू — (थट्टेनें) तो खरें म्हणतो, तिनें त्याचा गोड गळा
विषडेल.

सगुणी — तूं कांरे उगीच मध्यें बोलतोस? तुझी बर्फी तर
कोणी मागत नाही, ना?

चांगू — मागून फळ काय? मीं ती केव्हांच गट्टू केली.

गोविंदा — (किनव्यास) मुला थोडीशी बर्फी तोंडांत कां टा-
कासना?

दौलत० — आहो! नहीं नहीं आपने इत्ती मेहरबानी करके
मेरेको दिया है, तो मेरेको रजा होना. मैं रुमालमें लपटके
जातेबखत घरको लेजाउंगा (तो एक मळका रुमाल

लाहानकिन्या.

काढतो.)

सगुणी — थांब अंमळसा, तुला त्याहून धुपट फडका देतं,
तंवर्यंत थोडकीशी भाकर खाऊन हुशार हो. — (ती
फडका आणून देते.)

दौलत० — नहीं मेरी माई, मैं यहां गानेको आयाहूं, खानेको
नहीं आया.

यमुना — मी गोविंदासंगतीं नाचतें, तूं गत वाजविशील ?

दौलत० — तुम चाहो घुह बूजाऊंगा.

यमुना — चांगू ये, आपण मगळींच नाचूं.

चांगू — अँहँ, गड्या आज माझे पाय दुखताहेत.
(तीं नाचतात, चांगू बाहेर जातो.)

सगुणी — गेलास तर पीडा गेली.

चिमणी — आतां आपण कांहीं पैसे जमवूं.

यमुना — होय मी सिद्ध आहे, ही घेचवली.

सगुणी — ही माझी चवली.

गोविंदा — पहिल्यानें मी माझी देणगी देईन.

(तो दौलतसिंगास पावली देतो.)

दौलत० — इतना में नहीं लेऊंगा. मेरी बोली दो आनेकी
है.

गोविंदा — मुला, नको म्हणूनको, आम्ही खुशालीनें देतो तें

वाळमित्र.

घे.

दौलत ० — भगवान् तुमकों सोगणा देगा.

सगुणी— हें घे तुझे वांपासाठीं जुनें आंगवस्त्र.

दौलत ० भगवान् तुम्हारा कल्याण करो. (तो बर्फीचे तुकडे वाजूस ठेविले होने ते पाहतो, आणि स्वंती होऊ न म्हणतो.) अरे इतनेमें कोण लगया.

सगुणी— काय लवाड तरी चांगू! मला वाटतें ह्याची बर्फी त्यानेच नेली असावी.

दौलत ० — बाईसाहेब, लेगया तो कुंछ फिर नहीं. में पिताजीकेवास्ते जरा दिल्गार हुवा.

गाविंदा — जर चांगू तुझा भाऊ नसता तर आज त्याची कशी फजीती केली असती तें समजतें. असो, मी ह्यास आणखी एक पावली कोठून तरी उसनी आणून देतो, म्हणजे तो आपले बापाकरितां तिची बर्फी घेईल.

सगुणी— तो खर्च मी तुजवर पाडीत नाहीं. मीच देतें. (किनज्यास) ही घे मुला एक पावली. (चिमणी आणि यमुना आपल्या पिशव्या चांपतात.)

चिमणी— हे घे आणखी चार पैसे.

यमुना— हे घे माझेजवळ दोन आहेत.

दौलत ० — नहीं, नहीं, बहुत हुवे. तुम मेरेपर जुलूम करते

लाहानकिन्या.

हो.

गोविंदा— कायकरूं, बाबा, माझेपाशीं दुसरे पैसे नाहीत.

तुझे सारखा मी एथें दुसऱ्याच्या धर्मावर पोट भरतो.

दौलत ०— (गोविंदास) तुम हमको इधर नहीं ले आया हो-

ता तो अच्छा होता. तुम मेरे पर एती लगट करते हो,

की मेरे से नानही कही जाती.

गोविंदा— तूं खंती होऊं नको. आतां जा, आणि दुसरे को-

ठूनही कांहीं मिळीव.

दौलत ०— (जातांना सर्वास) तुम्हारी अलाबला लेताहूं.

भगवान् तुम्हारी तन दुरुस्त राखो, और तुमको बहुत

दौलत देओ.

प्रवेश ९,

सगुणी, चिमणी, यमुना, आणि

गोविंदा.

सगुणी— पाहिलेंना आज चांगूनें काय लाजिरवाणें का-

म केलें तें !

यमुना— मी जर त्यांची बहीण असतें तर त्याला कसें

बाळमित्र.

तें समजलें असतें.

चिमणी— आपण धर्म करीत होतो त्या आनंदांत त्यानें
आपणास विरस केलें.

यमुना— असो, किनऱ्याचें तितक्यांत काम बरेच होईल.

गोविंदा— तें खरें, तुमचें देव बरे करो, पण किनऱ्याचें का-
म झालें म्हणून चांगूचा अपराध उणा होत नाही. (को-
णीं दार उघडिलें.) हा पुनः तुमचा किनऱ्या आला, कां
बाबा? काय झालें?

दौलत०— (रडत) रे मेरी खराबी हई.

(तीं सगळीं त्याभोंवतीं मिळतात.)

सगुणी— तुला काय झालें बाबा?

दौलत०— मेरा सबकुछ गया. देखो, देखो, मेरी किनरी तो-
डडाली. मेरे पैसे लूट लिये, और मेरे पाससे सब लगेगा.

गोविंदा— तुझी किनरी कोणीं फोडली? तुझे पैसे कोणीं
नेले?

दौलत०— जो मेरी बर्फी लगेगा उसीनें.

सगुणी— काय! माझ्या दादानें! असें कसें होईल?

गोविंदा— काय! चांगूनें!

चिमणी— असें होणार नाही.

यमुना— अरे दुष्टा!

लाहानकिन्या.

दौलत ०— उसीनें, उसीनें यह काम किया. मैं दरवाजे बाहर निकलता हूँ इतने में वुह आया, और मुझको कहने लगा, किं तू अपनी बिदाई नहीं पाया होगा, तो मैं तुझे तई देऊंगा. मैं बोला, मैने पाई. वुह बोला, उन लोगोंके पास इतने पैसे कहाँके? मुझको दिखलाव क्या दिया सो. मैं बावरा, वुह बर्फी ले गया यह बात पैसे मिले इस आनंद से मैं भूल गया, और पैसे कितने थे यह मैने गिने भी नहीं थे, सो मैनें किनरी जमीनपर धरके रुमाल काटा, और बोला, देख ये है. पीछे, मैं गांठ छोडता हूँ इतने में उसनें रुमालको हात डाला, तब उसकी लुच्चाई मेरे नजर में आई. फेर रुमालको एक तरफ वुह खिंचने लगा और एक तरफ मैं. इतने में उसने अपने दो पगसें मेरी किनरी दाबी, सो फूट गई. मैने घाबरा होके रुमाल छोड दिया, और किनरी पकडनेको गया. इतने में वुह रुमाल लेको दौरा. मेरी किनरी तूट गई, पैसे गये, रुमाल भी गथा. अब मेरा पिता मुझको क्या कहेगा! अरे मेरे पिताजी! अब तू भूका मरेगाये! हायरे हाय!

सगुणी— भाऊ, माझे जबळ आतां दमडीच्याही कवड्या राहिल्या नाहीत.

बिमणी— त्या घे काहीं नासय्या. माझे पाशीं इतक्याच हो-

बाळमित्र.

त्या.

दौलतसिंग— मेरी खावंदनी, मुझपर बहुत एहसान हुवा, फ-
न उसमें किनरी बेचती नहीं मिलेगी. हायरे मेरे बाबा!
बुह उनकेपास पंधरा बरस लगथी.

यमुना— त्या दोन दमड्या चे. ह्यावेगळे मजपाशीं कांहीं रा-
हिलें नाहीं.

सगुणी— (आपले पेटीकडे धांवते.) हें चे माझे अंगुस्तन,
हें सोन्याचें आहे, जा आणि वीक. माझेजवळ दुसरें हस्ति-
दंती आहे, त्याजवर माझे काम चालेल.

गोविंदा— तार्ई, नकोगे तें अंगुस्तन देऊं. तें तुला असूंदे.
थांबरे मुला, मी तुझे साहित्य करितों. (तो करांगळींत-
ली आंगठी काढितो, आणि त्याला देतो.) माझेजवळ
दुसरी मुलाम्याची आंगठी आहे, तिजवर मी चाल क-
रीन. हिचे तुला पांच रुपये येतील; ही माझी आहे म्ह-
णून घावयास मला कोणाचें भय नाहीं. माचशीनें माझे
वाटदिवशीं ही मला दिली होती. (तिकडून सगुणा अं-
गुस्तनाविषयीं आग्रह करिते, हिकडून गोविंदा आंगठी
घ्यावयाविषयीं प्रार्थितो, तो दौलतसिंग घेतनाहीं.)

दौलतसिंग— नहीं, मैं उसमेंसे एकभी नहीं लेऊंगा. मेरा
बाबा कहेगाकी तू चोरी करकर लाया.

लाहानकिन्या.

सगुणी — माझें अंगुस्तन तेवढें घेन.

गोविंदा — तूं माझी आंगठी घेत नाहीसना? तर मी तुजवर रागें भरेन. घे मी म्हणतो, घे.

दौलतसिंग — तुम्हारा यिह भूखण में कैसा लेऊं? (मोठ जुलुमानें घेतो.)

गोविंदा — त्याविषयीं तूं कांहीं चिंता करूनको, भगवान् मला आणखी देईल; ह्याहून दुप्पट देईल. तुला तुझे बापाचें पोट भरलें पाहिजे; मला बापच नाही, म्हणून तुला हें फार उपयोगीं पडेल.

सगुणी — जा, जा, आतां संभाळून जाहो.

दौलत० — इतना अंगुस्तन तो पीछे ले, ओ मेरीमा.

सगुणी — नाही, आतां तें माझें नव्हे.

चिमणी — (किन्यास) कधीं तूं आमचे दारावरून आलास तर मजकडे ये, मी तुला कांहीं देईन.

यमुना — आमचें घर आदितवार पेंठेंत दौलतराबाचे घरापाशीं आहे, तेथें कोणालाही पुसलें तर रंगरावशेटीचें घर कोणी दाखवील.

दौलत० — बडे लोगके घरमें जानेकी हमसरीलेको बहुत मुशकिल हे. कभी में गया होगा तो कोईवख्त दो पके मारकर दराजेबाहेर घरवालेनें निकाल दिया होगा.

बाळमित्र.

सगुणी — आतां पुरे हें. तुझा बा तुझी वाट पाहात असेल,
आणि आमच्याही बाबाची घरीं परत यावयाची वेळ झा-
ली.

दौलतसिंग — क्या बार्दसाहेब? तुम्हारा बाबा जलदी घ-
रको आवेगा?

सगुणी — होय, पण तूं आतां येथून लवकर जा, नाहीतर
ज्यानें तुझा रुमाल नेला तो येईल, आणि तुला पुनः ना-
गवील.

दौलत० — पण तुम्हारी निशाहेक्री मेरे वासूते तुमको गा-
ली नहीं मिलेगी?

गोविंदा — नाही, नाही, जातूं, भिऊंनको, रामराम, ये आ-
तां.

दौलत० — (जातांना) आहाहा! काय भलीं मुलें.

प्रवेश १०

सगुणी, चिमणी, यमुना, आणि

गोविंदा.

चिमणी — गोविंदा, तुझी आंगठी गेली त्याचें मला फार वा-

लाहानकिन्या.

ईट वाटलें .

यमुना — त्वां आम्हांस आज चांगल्या मार्गाची शिक्षा लावली .

गोविंदा — मला ह्याविषयींची शिक्षा सगुणीनें लाविली. चांगूचे नीच कर्माचा माझे चित्तास खेद झाला. एरवीं एकादें धर्मकृत्य करावयास मला मोठा उत्साह वाटतो. आतां माझे मुलाम्याचे आंगठीकडे पाहून मी किती समाधान पावेन !

प्रवेश ११,

मालोजी, सगुणी, यमुना, चिमणी,

गोविंदा, आणि दौलतसिंग.

(तीं मुलें जवळ जवळ झालीं आहेत, सगुणी आणि गोविंदा चोरून दौलतसिंगाकडे पाहाताहेत, आणि एकमेकांचे कानीं लागताहेत.)

मालोजी — (यमुनेस आणि चिमणीस.) सरवी असा मुलींनो, माझे सगुणीकडे येऊन तुम्हीं तिला मान दिला, तेणेंकरून मी तुमचा उपकारी आहे. आतां हा किनज्या काय सांगतो आहे, हें मी तुमचे समक्ष ऐकणार, तर ह्याविषयीं

बाळमित्र.

मला तुमची सल्ला असावी. हा जिन्यांत माझी वाट पाहत उभा होता; मी येतांच मला म्हणाला की, तुम्ही आणि मी समक्ष असतां आपणांसीं कांहीं बोलावयाचें आहे. (दौलतसिंगास) ये मुला, तूं काय म्हणतोस ?

दौलत० — (सगुणी आणि गोविंदा ह्यांस.) तुम किरपा करके मेरे पर घुसा नहीं होना, यह तुमसे मांग लेता हूं. मुझको बोलना जरूर हुआ क्योंकि तुमने जो मेरे पाससे लेवाया, वह मैंने तुम्हारे बावाके सलाविना रखा; यह दुरमन नहीं है. मैं खुब जानता हूं, की छोकरे लोगके पास आपसकी ऐसी कुछ जिनम् रहती नहीं है.

मालोजी — हा हैं काय म्हणतो आद्रे ?

दौलत० — नोकर बोलता है की यह छोटे महाराजने मुझको हाक मारीकी आकर ये बीबीलोगके सामने किनरी बजाना; इनके साथ दूसरे भी एक छोटे महाराजथे; खूब सूरत, लेकिन बडे लुच्चे.

मालोजी — काय माझा मुलगा ?

दौलत० — महाराज, मुझे माफ करना. वह सकुन मेरे घूंसे आगया. पीछे में आया, और जो मुझको आताथा सो मैंने हजर किया. ये सखी लोगोंने मुझे कुछ बर्फी, एक रुपाल, और मुठी भरके पैसे दिये; कितनेथे सो मुझे मालूम

लाहानकिन्या.

नहीं.

मालोजी — मग?

दौलतसिंग — बुह बर्फी में मेरे अंधे बाबाको लेजाने वाला था, सो बुह दंडीला महाराज चोर ले गया, उसकी परवा में नहीं करता, लेकिन बर्फी लेकर बाहर भागा, और रस्ते पर छुपकर बैठा.

मैं बड़े खुशीसे बाहर निकलकर जाने लगा. तब बुह ओचता मेरे पास आया, और उन्हे जोरावरीसें मेरे पासने रुमाळ और सब पैसे छीनलिये. और मेरी किनरी फोड़ डाली, यह देखा. (रडतो) मेरी सब दौलत, जिसमें मग और मेरे बाबाका पेट भरताथा.

मालोजी — अशी गोष्ट कशी होईल? असें दुष्ट अधम कर्म माझे मुन्हाचे हातून?

चिमणी — तो जिकडे तिकडे असेंच करितो. सगुणीस पु-सांना?

मालोजी — जा मुला, रडूनको, मी तुझे भरून देईन, पण गोष्ट सगळी इतकीचना?

दौलत ० — (मगठी बोलावयास लागतो.) नाहीं महाराज, माझा थोडा मून. में तिकरे अशा दुःख पावला. तें बरतमान ह्या छेकरे साहेबापाशीं सांगायोसाठीं आला; तें दे

बाळमित्र.

पशीं माझा तोटा साधाया पुरते पैसे नहोंथे; तवां ह्या बाईसाहेबांनीं मला आपले सोन्याचे अंगुथान दिलें; आणि ह्या भाऊसाहेबानें सोन्याची अंगुठी बुह् मुझेदी, अरे! मेंचू-कला, टोंडाशीं हिंदुस्थानी आवती! तवां ते मी कशी घेऊ न जाऊं? माझा बाप मला सांगेल की बुह् चोरी करकर में आणला, तवां मला मोठा विचार पडला. अवड्यामदीं मुजला समजला की तुम्हारी सवारी घरीं लवकर येईल. तवां इकडेच उभा राहिला, की ते जिनसा तुमचे सवाधीन करावी. ए चे ते, पण मला किनरी नहीं.— हायहायरे मेरी किनरी! ओ मेरे बाबा!

मालोजी — आज काय आनंदाची गोष्ट त्वां मला सांगितली! आतां मी तुला, किंवा, माझे उदार मुलांनो, तुम्हांला अधिक वारवाणूं? तूं मुळींच मोठे दरिद्रानें पीडिलेला, त्यांत आणखी तुझे सर्वस्व गेलें. असें असतांही आपलेपासून अन्यायकर्म घडून ये म्हणून तुझी वासना! मुला, तुझी शावास आहे, तूं धन्य आहेस.

दौलतसिंग — हॉ! खोटा काम नहीं करना. उसमें इतना फायदा हैना? यह सच है की बुरे काममें मिलाया उसको बरकत कभूं नहीं होती. मेरी मा और बाबा मुझको यिही कहते आये हैं, की बेटा, जान गया तो खूब, पर घूरा काम

लाहानकिन्या.

मतकर, इसमें भगवान् राजी. अभी महाराजने मुझको कि-
नरीकी मेहरबानी करना. दुसरा मुझे कुछ चहीयेनहीं.
सांजसुधी में इधर उधर फिरकर रोटी मिलाऊंगा.

मालोजी — हाप्रमाणें मला दिसतेकीं तुझा बाप आणि तूं को-
णी मोठे साधु आहां. चिंता करूं नको, ईश्वर माझे हातानें
तुझें कल्याण करील. तूं आम्हांजवळ राहा. प्रथम कांहीं
दिवस गोविंदाजवळ ऐस, नंतर माझ्यानें तुझें जें बरें क-
रवेल तें मी करीन.

दौलतसिंग — क्या! यह छोटे सोहेबके खिदमतमें? क्या
आनंदकी बात है! (गोविंदास नमतो) पण. नहीं, (खेद
पावून) मुझसे मेरे बाबाको अकेला नहीं रखा जाएगा.
मेरेबिना बुह् बचेगा कैसा? क्या, में मीठा मीठा खाऊं और
बुह् भुके मरेगा? में नरम बिछानेपर सोऊं और उसको चटाई
भी नहीं मिलेगी? जिन्से में पैदा हुआ हूं, जिने मेरे तई
बढाया, जिने मेरेवास्ते आपकी सब कमाई खर्ची, जो मेरे
सुखसे सुखी और मेरे दुखसे दुखी, उसको आज बुढ़ेप-
नमें में डाल देऊं? में जब छोटा और नाकुवतथा, तद जि-
ने मेरा गूमूत उठाया, मनमें कुछ बीट लाया नहीं, उसकी से-
वा डालके आज में, महाराज, तुम्हारे पास सुख भोगनेको
कैसा रहूं; मुझको लोक क्या कहेंगे; भगवान् क्या कहेगा;

बाळमित्र.

मेरा मनभी क्या कहेगा, और ऐसा करके मुझे सुख कैसा होवेगा? नहीं नहीं, यह बात कभी होनेकी नहीं.

मालोजी — गुणाच्या मुला, तुझा बाप काण, कोठला आहे?

दौलतसिंग — मेरा बाबा हिंदुस्थानका रहनेवाला, अभी बुढ़ा और अंधा हुवाहै. आगे बुह बडा गानेवाला था. उसको मैं किनरी बजाके पोसताहूं. बुह थोडासा खाताहै, और मैंभी बहुत खाता नहीं. जरासी रोटी और कुछ तरकारी यह हमारा खाना, इतना हमको भगवान् रोजके रोज देताहै, कलकी चिंता हम रखते नहीं, बुह भगवान् पर सोपते हैं.

मालोजी — बरें तर, मी तुझे बापाचीही सोय करितों. त्याला धर्मशाळेंत आणून ठेवितों, तेथें दुसरे अशक्त म्हातारे आहेत त्यांजबरोबर ह्याचेंही संगोपन होईल. तुला हावें तेव्हां तूं त्यास भेटावयास जातजा.

(दौलतसिंग तें ऐकून टिरी पिटून अति हर्षानें घरभर धांवतो.)

दौलत • — क्या धर्मात्मा येहै! क्या मेरा बाबा! नहीं; यह सुनकर बुह हरखसे मर जायेगा, मुझसे अभी इधर रहा नहीं जाताहै, अभीमें जाकर उसको लेकर आताहूं (धांवून बाहर जातो. सगुणी आणि गोविंदा सांनीं मालोजी-

लाहानकिन्या.

चा हात धरिला आहे, त्याचे डोळ्यांत प्रेमानें आसवें आलीं आहेत, तीं तीं उभयतां पुसतात.

प्रवेश १२.

मालोजी, सगुणी, यमुना, चिमणी,
आणि गोविंदा.

मालोजी — माझे लाडके मुलांनो ! काय करवाचा दिवस आजचा होता ! जर पोराने दाड गुण त्याला विरजण नसते ! पण नाही ; मला त्याचा खेद होऊनये. ईश्वरानें मला तूं हा एक दुसरा लेंक दिला आहे. माझ्या गुणाच्या गोविंदा, तूं पोटाचा नाहीस खरा, पण तुझा थोरपणा पाहून माझे मनानें तुला पोटाच्याहून अधिक केलें आहे. होय, तूच माझा लेंक. — चांगू कोठें आहे तो ? जा त्याला मजकडे आसाच घेऊन ये. (गोविंदा बाहेर जातो.)

सगुणी — त्याला मी चार घटका झाल्या कोठें पाहात नाहीं. किन्या वाजवूं लागला तेव्हांच तो त्याची बर्फी घेऊन नाहीसा झाला आहे.

गोविंदा — (मागे येतो) तो जवळचे मिठाईवाल्याचे दु-

बाळमित्र.

कानाकडे जातांना पाहिला. मीं गोपाळ्याला पाठविलें आहे त्याला बोलवावया करितां.

मालोजी — मुलांनो, माझे खोलींत जाऊन बसा, तो आला म्हणजे मला उत्तर काय करितो तें पाहूंया. तुमचे साक्षीचें काम पडेल तेव्हां मी तुम्हांस बाहेर हाक मारीन. चिमणी आणि यमुना — तर आतां आपण निरोप घेऊंया.

मालोजी — नाहीं, माझे आवडत्यांनो! आज तुम्ही आमचे एथेंच राहा; मी तुमचे बाबास आणि बयेंस सांगून पाठवितों; आतां दोलतसिंग आणि त्याचा बाप, मला वाटतें कीं, एथें येतील, आपण त्यांस मेजवानी करूं; चांग्यानें मला आज मोठे दुःखाचा घाय लाविला, त्यामुळे जी माझी वेदना ती तुमचे संगतीबांचून उणी होणार नाहीं.

सगुणी — (कानवा घेते) मला वाटतें चांगू येत आहे. —
(मालोजी खोलीचें दार उघडतो, मुलें आंत जातात.)

लाहानकिन्या.

प्रवेश १३,

मालोजी.

माला फार दिवस भय होतेच कीं, एकादे दिवशीं कां-
हीं पोरानें वाईट वर्तमान ऐकूं येईल, तरी हा असा अध-
मपणा करील हें मला वाटलें नव्हतें. असो, अझून वेळ
आहे; उपाय केला असतां त्याचे दुर्गुण टाकवितां येतील.

प्रवेश १४,

मालोजी आणि चांगू.

चांगू — बाबा काय आज्ञा आहे?

मालोजी — तूं कोठें गेला होतास? तूं घरीं नव्हतास का-
य?

चांगू — गुरुजी बाहेर गेले होते; गोविंदा खालीं होता; मी
वेळभर वर पढत होतो, तो एकट्याला कंटाळा आला.

मालोजी — तर गोविंदा मुलींसंगातीं खेळावयास गेला,
तसा तूं कां नाहीं गेलास?

चांगू — मीही गेलों होतो, परंतु त्या मजशीं चांगल्या चाल-

वाळमित्र.

त्या नाहीत.

मालोजी — स्याचें मला आश्चर्य वाटतें.

चांगू — पहिल्यानें त्यांनीं बर्फी खाल्ली, मला बलाविलें नाहीं; नाहीं तर नाहीं, पण माझा तिरस्कार केला. मुरंबा कालिंगड खाल्लें तेंही मला दिलें नाहीं. नंतर गोविंदानें रस्त्यांतला एक हेंदरा किनऱ्याचा पोर आणिला, त्याला शेर दोन शेर त्यांनीं बर्फी दिली, पण मला एक तुकडाही दिला नाहीं. तीं नाचलीं वागडलीं, पण आपले मंडळींत मला घेतना; तेव्हां मी तेथें काय करावें? म्हणून दरवाज्यांत लोकांची मोज पाहात उभा होतो.

मालोजी — दरवाज्याजवळच होतास? दुसरे कोठें गेला नव्हतास? तर रस्त्याचे नाक्यावर तुजशीं आणि त्या किनरीवाले पोरानीं काय झालें? मला वर्तमान लागलें कीं, त्यां त्याला मारलें, त्याची किनरी फोडली, आणि तो रडत गेला.

चांगू — होय तें खरें बाबा, आणि दुसरा कोणी असता तर शिपाई आणून त्याला चौकींत नेता. एक बाबा, मीं त्याला बाहेर निघतांना पाहिलें, तेव्हां मीं आपल्या मनांत म्हटलें कीं, आपण त्या गरिबास कांहीं द्यावें, कांकीं मला ठाऊक होतें कीं, गोविंदागारीं कांहीं नाहीं, आणि

लाहानकिन्या.

एवढीशी बर्फी त्याचे श्रमाप्रमाणे फार थोडी देणगी आहे, असा विचार करून मी आपले पिशवींतून कांहीं जैसे काढिले, ते मी त्याला दिले, ते बांधावयाकरितां त्यानें रुमाल काढिला. तो पाहातो तों माझे तारीचा, हा पाहा प्रत्यक्ष. मी त्याला सामोपचारानें सांगितलें कीं तो मला परत कर; तो मशीं शिवीगाळीवर आला रुमाल देईना तेव्हां मला राग येऊन मी त्याची गचोंडी धरिली, आणि माझी त्याची धक्काबुकी होतांना नसमजून माझा पाय त्याचे किनरीवर पडला.

मालोजी — (कोधास चढून) चुप्र राहा, लुच्चा, ! माझ्यानें तुझें ऐकवत नाहीं.

चांगू — (त्याजवळ येऊन त्याचा हात धरावयास जातो,) कां बाबा ! माझे जिवलगा बाबा, तुला एवढा राग कां आला ?

मालोजी — (त्याचा हात झटकावतो,) जा दुष्टा, मला तोंड दाखवूं नको ! त्यां मला लाज आणिली. (तो मुलांस खोलींतून बाहेर बोलावितो.)

बाळमित्र.

प्रवेश १५,

मालोजी, सगुर्णा, यमुना, चिमणी,

चांगू, आणि गोविंदा.

मालोजी— माझे मुलांनो, इकडे या. जीं माझे ममतेस योग्य त्यां वांचून मी दुसऱ्याचें तोंड पाहाणार नाहीं. चांग्या, तूं काळें कर, पुनः माझे दृष्टीस पडलास तर विरोध; पण, थांब, पहिल्यानें तूं आयलें पारित्य माझे मुखानें ऐक, मग जा. (सगुणी आणि गोविंदा ह्यांस,) तुम्हांवर काय हा बोलला तें तुम्हीं ऐकिलेंच असेल.

सगुणी— होय, बाबा, आणि जर आमचा चोरपणा दाखवावयाचें प्रयोजन नसतें, तर बाबा, तूं अधिक संतापशील म्हणून तुजपाशीं कांहीं सांगलोंना.

चांगू— बाबा, तिचें तूं एक खरें मानूनको.

मालोजी— (डोळे वटारून) उगीच ऐस! तूं लबाड आहेस त्याविषयीं माझी अगोधरच खातरी झाली आहे. चोरी, खून, हे लबाडीचे परिणाम. त्यांतून चोरी तर त्यां केलीच. अंमळ आंगांत शक्ति आली म्हणजे कोणाचा जीवही घेतील, ह्यांत कांही संशय नाही. होऊं दे, सगुणे.

लाहानकिन्या.

सगुणी — प्रथम तर आज दोन प्रहरांपासून ह्यानें कांहीं एक काम केलें नाहीं. ह्यास भाषांतर गोविंदानें करून दिलें.

मालोजी — हें खरें गोविंदा?

गोविंदा — माझ्यानें नाहीं म्हणवत नाहीं.

सगुणी — नंतर ह्यानें मुरंब्याचे रसाची वाटी यमुनेचे साडीवर सांडिली; आणि आम्ही ती धुऊन काढावयाचे खटपटींत असतां, ह्यानें मुरंब्याची बरणी रिकामी केली. आम्हांला एक तुकडाही राहूं दिला नाहीं. — नंतर बर्फाचे काय झालें तें (यमुना आणि चिमणी ह्यांजकडे हात करिते.) ह्यासांगतील.

मालोजी — आतां पुरे. (चांगूकडे पाहातो.) तुझी लुच्चाई सगळी माझे ध्यानांत आहे. जा आतां, रात्रीचा आपले खोलींत जाऊन बस; उद्यां सकाळीं मी तुला घराबाहेर हांकून देईन. त्यांत तूं ठिकाणीं आलास तर बरे झालें; नाहीं तर मग दुसरे पुष्कळ उपाय आहेत. तुझे सारिखां हाड पोरें लोकांस उपद्रव करितील त्यांस म्हणतास काय उपाय नाहींत? गोविंदा, गोपाळ्यास सांगकीं, हा आपले खोलींत असतोकीं नाहीं, तें मला येऊन सांग. आणखी सांगकीं तुमचा गुरु बाहेरून आला म्हणजे त्याला मजकडे पाठीव.

बाळमित्र

सगुणी आणि गोविंदा— (चांगूसाठीं रदबदली करितात,)
माझे बाबा! माझे मामा! आम्हांकडे पाहून त्याला इत-
का अन्याय क्षमा कर.

मालोजी— मी त्याविषयीं एक शब्द कोणाचाही ऐकणार
नाहीं, जो गरिबानें आपले कष्टानें जोडलेलें त्याजवर
बळात्कार करून घेतो. त्याचें पोट भरावयाचें साधन
फोडितो, आणि मातक्यानें आपण केले तें नीट केले म्हा-
णून बोलून दाखवितो. असा प्राणी त्या सृष्टींत ठेवूं नये.
मी ईश्वराचा मोठा उपकार मानितों कीं अशून तुम्हांसा-
रिचीं दोन रत्नें मजजवळ आहेत. त्यापुढें मी तुमचे स-
खानें करवी असेन. त्या हाड पोराचें मला दर्शन नको.

(सर्व निघून जातात.)

मेना.

मेना घ्याहों मैनों! कोणाला मेना पाहिजेत? आहा!
 काय चांगल्या मेना आहेत! असें बोलत एक मनुष्य यम-
 नीचे दारावरून चालला होता. यमनी तें ऐकून दारीं गेली,
 आणि पाहाते तंव एक पांखेरें विक्या डोईवर मेनांचा पिं-
 जरा घेऊन चालला आहे; त्या आंत उड्या मारीत आहे-
 त, त्या काठीवरून त्या काठीवर बसत आहेत, आणि म-
 धुर मधुर शब्द करीत आहेत; तेणें करून यमनी मोहित
 होऊन, केव्हां त्याजवळ जाईन अशा उत्कंठेनें धांवली. तें
 थोडक्यांत चुकलें, नाहीं तर ती जो त्यावरून पडलीच अ-
 सती. मुली, तुला मेना पाहिजेत? असें पांखेरें विक्यानें ति-
 ला पुशिलें. ती म्हणाली, पाहिजेत, पण थांब अंमळ, मी
 आंतून बाबाला पुसून येते. त्यानें, बरें म्हणून, पिंजरा भो-
 सरीवर ठेविला. यमनी धांवत धांवत बापाकडे जाऊन म्ह-
 णते, बाबा! बाबा! लवकर ये!

त्र्यंबकशेटी — एवढी घाई कसची आहे. यमने?

यमनी — बाबा, ओटीवर एक पांखेरें विक्या आला आहे, त्या-
 जवळ मेना पुष्कळ आहेत, आणि त्या फार चांगल्या
 आहेत.

त्र्यंबकशेटी — मग, त्याचा तुला इतका हर्ष कसचा झाला?

यमनी — बाबा, जर तूं सांगशील तर, मी त्यांतली एक मेना

बालमित्र.

विकत घेईन.

अंबकशेटी — विकत घ्यावयास तुझ्याजवळ पैसे आहेत का-
य?

यमनी — हो, आहेत हे माझ्या पिशावींत.

अंबकशेटी — पण त्या पांखराला चारा कोण घालील?

यमनी — मी, बाबा मी, मी आपल्या हातीं चारीन, आणि तूं
पाहारीलकीं, ती माझी म्हणवावयास फार खुशी होईल.

अंबकशेटी — होय, पण मला तुझें भय वाटतें.

यमनी — कसचें, बाबा?

अंबक० — कीं तूं तिला भुकेनें किंवा ताहानेनें एकादे दिवशीं
मारशील.

यमनी — मी तिला भुकेनें किंवा ताहानेनें मारीन! तें कधीं
होणार नाहीं. पहिल्यानें तिला खाऊं घातल्याशिवाय मी
अन्नाला शिवणारही नाहीं.

अंबक० — मुली, तूं गयाळ आहेस, एकादे दिवशीं तरी
तुला विसर पडेल.

यमनीनें बापापाशीं मैनेस पाळावयाचा असा करार
करून, आणि त्याचा पदर धरून अशी कांहीं आळ घे-
तली, कीं शेवटीं त्यानें मैना घेऊन देतो असें म्हटलें;
आणि तिला घेऊन ओटीवर आला; आणि चांगले रंगा-

मैना.

ची एक सुंदर मैना निवडून काढिली. मग यमनीचा हर्ष त्रैलोक्यांत माईना! तिनें पांखरेंविक्यास पेसे घावयाकरितां आपली पिशाची झटकून बापाकडे केली. तींतील पेसे पांखरेंविक्यास देऊन अंबकशेटीनें आपल्या जवळचे पेशांचा एक चांगला तारांचा पिंजरा आणविला, ज्याला खालीं खण होते, आणि ज्यांत पाणी घालावयाचें बिलोरी भांडें होतें. मग यमनी मैनेस पिंजऱ्यांत घालून परभर फिरून आईस, बहिणीस, आणि चाकरांस हाका मारमारून दाखवूं लागली. कोणी इष्ट मित्र मुलें निला भेटावयास येत, त्यांजकडेही तिची पहिली गोष्ट मैनेची. आणि ती सांगेकीं, माझे मैनेसारिखी मैना त्रैलोक्यांत नाहीं. तिचे पांखांचा रंग काय! पिसें किती मऊ! बोल काय गोड! चल मी ती तुला दाखवितें. तिचें नांव मीं छबेली ठेविलें आहे. ती मैना यमनीपाशीं फार सरव पावली. यमनी पाहांटेस उठली म्हणजे तिचें पहिलें काम हें कीं मैनेस ताजे दाणे आणि निर्मळ पाणी घावें; मग तिनें तोड धुवावें. पोळी तुकडा परांत झाला असेल तो पहिल्यानें मैनेकडे यावा. काहीं गोड गोड तिनें मैनेसाठीं करून बरणींत घालून ठेविलेंच असे. तिचे पिंजऱ्यावर नित्य हिरवा पाला लावी, कीं निला उन्हाचा उपद्रव होऊंनपावे. छ-

बाळमित्र.

बेळीही ते तिचे उपकार जाणे. ती लवकरच यमनीस ओळखू लागली. यमनीचे पाय वाजले म्हणजे तिनें पांख उडवावे; शब्द करावे. यमनी मुके घेऊन तिचा अर्धा जीव करी. आठ दिवस झाले नाहीत तंव ती मैना गावयास शिकली, आणि मधुर स्वर काढू लागली. एकादे वेळेस तिनें तिचेचा सूर फार लांबवावा, तेव्हां असें वाटावे कीं, हिचा श्वास जाऊन ही मरेल. तिनें मोठे करानें गावें, तेवेळीं सगळ्या घरचे मनुष्यांचा आत्मा प्रसन्न व्हावा. यमनी तिचे शब्द ऐकत चार चार घटिका तिच्या पिंजऱ्याजवळ बसे. कोणे वेळेस तिला पाहात असतां यमनीनें हातांतलें काम विमरावें. यमनी तिच्या नित्य प्रहर प्रहर गावयास शिकवी. असें, तिला न्या पांखराचें वेड लागलें. असें चाललें असतां एके दिवशीं बापानें तिला चित्रांची वही दिली; तीं चित्रें फार सुंदर होतीं, त्यांकडे तिचें चित्त वेधलें. मग ती त्यांस नित्य पाहात बसे. तेव्हांपासून तिला मैनेविषयीं अमळ विसर पडत चालला. मग तीस मैना साद घाली, तो तिनें ऐकूं नये. शेवटीं असें झालें कीं मैनेस हिरव्या शेंगा किंवा भाकर जी नित्य मिळत असे ती आठ दिवसांत मिळाली नाही. ती यमनीनें शिकविलेलीं गोड गोड रागिणीवर गाणी म्हणो, परंतु व्यर्थ. यमनीचा वाढदिवस आला तेव्हां बा-

मैना.

पानिं तीस एक बाहुली दिली, ती मिळाल्यापासून तर यमनी मैनेस अगदींच विसरली. त्या बाहुलीचें नांव तिचें आवडी ठेविलें. तिला नेसविण्याखालीं, शृंगारण्याखालीं, तिच्या संगतीं बोलण्याखालीं, आणि तिला हातीं घेऊन इकडे तिकडे नाचविण्याखालीं, सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत यमनीचा सगळा वेळ जाई. मग कोठें संध्याकाळीं इवलेंसें खाणें मैनेस मिळे. एखादे दिवशीं तिला अगदींच उपास पडे. एके दिवशीं श्यंबकशेटीची दृष्टि पिंजऱ्याकडे गेली, आणि पाहातो तो मैना उगत उपडी पडली आहे. तिचीं पिंजऱ्यां विखुरलीं आहेत; मान पाय आंखडून गोळा झाला आहे. किंचित् धुकधुकी मात्र राहिली होती; स्वास घ्यावयासही शक्ति नव्हती. तें पाहून तो म्हणतो, “यमने, अगे ह्या तुझे मैनेस काय झालें?” तें ऐकून तिचें तोंड खरकन उतरलें. ती म्हणाली, “नाहीं बाबा, कसें झालें तें कोण जाणें, मला हिचा अगदींच विसर पडला.” असें म्हणून ती चाबूत कांपत कांपत दाण्यांचा करंडा आणावयास घरांत धांवत गेली. श्यंबकशेटीनें पिंजरा खालीं काढला, आणि पाहातो तो दाण्यांच्या खणांत व पाण्याच्या पेल्यांत कांहीं नाहीं. मग म्हणतो, “अरेरे! त्यांत धान्याचा एक दाणाही नाहीं! पेल्यांत पाण्याचा एक थेंबही नाहीं!

बाळमित्र.

हायरे विचाऱ्या पक्ष्या! अरे, तूं निर्दयाचे हातीं कसारे सांप-
डलास! मला हें असें जर पुढचें समजतें तर मी तुला विक-
तच घेतलें नसतें.” घरांतील माणसें त्या पिंजऱ्याजवळ येऊ
न म्हणूं लागलीं, “आहा! गरीब विचारी मेना! गरीबरे
गरीब!” मग अंबकशेटीनें कांहीं दाणे घातले, आणि निर्म-
ळ पाणी पेल्यांत ओतलें. त्याला त्या मैनेस सावध करा-
वयास मोठा प्रयास पडला. यमनी तोंड लपवून तेथून नि-
घाली, ती आपल्या खोलींत जाऊन रडत बसली. तिनें र-
डून रडून आसवांनीं ओंचे सगळे ओले केले. दुसरे दिव-
शीं अंबकशेटीनें विचार केला कीं, ही मेना आपल्या शेजा-
ऱ्याचा मुलगा मारु आहे त्यास बक्षीस द्यावी, तो यमनी
पक्षां शंभरवांद्यांनीं हिचे पाळण पोषण चांगलें करील
असा आहे. तें ऐकून यमनीनें मोठा अनर्थ मांडिला. मो-
ठमोठ्यानें हेल काढून रडूं लागली, आणि दुःखाचे उद्धार
टाकून म्हणते, “अरे माझ्या पांखरा! माझे छबेले मैने!
बाबा, मी तुझ्या पायां पडतें! एकवेळ मला क्षमा कर,
आणि ही मेना मजपाशीं असूंदे. आजपासून मी जी-
वंत आहेपर्यंत कधीं हिला विसरणार नाहीं.” अंब-
कशेटीस तिची दया आली, आणि त्यानें पुनः ती मेना
तीस दिली, आणि तीस फार बजावून सांगितलें कीं.

मैना.

“पुटे असें झाल्यास क्षमा होणार नाहीं. तूं विचार कर-
कीं, ह्या विचाऱ्या पांखरास आपण बंदिशाळेंत टाकल्या-
वर, ह्यानें आपल्या पोटास दाणा कसा मिळवावा. तुला
भूक लागेल तेव्हां खावयास मागतां येतें, पण छबेली-
स भूक लागली असतां तें आपले भाषेनें तिनें लोकांस
कसें समजवावें? जर आतां कधीं तूं हीस उपाशी किंवा
तान्हेली ठेवशील तर मीं२२ ते शब्द ऐकून यमनीचे डो-
ळ्यांस पाण्याचें भरतें आलें. तिनें बापास वेंग मारिली,
पण खेदानें तिला एक शब्द बोलवला नाहीं. मग यमनी
पुनः छबेलीशीं खेळूं लागली. पुटे एक महिना गेल्या-
वर अंबकशेटी बायकोस घेऊन कांहीं कामाकरितां
दुसरे गांवीं जाऊं लागला; तेवेळीं यमनीस म्हणाला,
“यमने, छबेलीस संभाळ हो.” तीं उभयतां गाडींत ब-
सून निघालीं नाहींत तंव, यमनी धांवत पिंजऱ्याजवळ
गेली, आणि तिनें मैनेस दाण्यापाण्याची बेगमी केली.
कांहींका घटकांनीं तिला कर्मनासें झालें. तेव्हां ती सोब-
तिणींस बलावून त्यांबरोबर बाहेर फिरावयास गेली; संध्या-
काळीं आपालिपा खेळली, नंतर तिनें फुगडी घातली;
असें करितां मोठी रात्र झाली, तेव्हां तिचा खेळ संपला.
नंतर ती थकली, आणि निजावयास गेली. दुसरे दिवशीं

बाळमित्र.

ती उजेडतां उठली; तिचें ध्यानमन सगळें खेळाकडे, म्हणून ती तशीच शेजारघरीं वाराणसी आणि वजी ह्यांजकडे गेली. इकडे छबेलीसउपास पडला. असा दुसरा दिवसही तिच्या खेळतांना गेला. छबेलीची आठवणही तीस झालीनाहीं. तिसरे दिवशींही तसेंच झालें. चौथ्या दिवशीं अंबकशेटी गांवाहून परत आला; तो त्या दिवशीं परत येणार हें यमनीच्या लक्षांत राहिलें नव्हतें. अंबकशेटीनें वेतांच यमनीच्या मुका घेऊन आधीं छबेलीचें वर्तमान पुसलें. यमनी अमळ घाबरून म्हणाली, ती बरी आहे, वावा, आणि नेकांच पाणी घेऊन ती पिंजऱ्याकडे धांवली; पाहतां तीं आंत मैना चोंच वासून, पांख पसरून, उलथा पडली आहे. तिचें घेत पाहून यमनीनें मोम्यानें किंकाळी फोडिली, ती ऐकून घरातील सर्व मनुष्यें धांवलीं. नेकां पक्ष्याची ती दशा पाहून अंबकशेटी म्हणाला, "आहारे पक्ष्या! काय दुःखानें हें मरण तुला आलें। जातेवळेस मींच तुझी मान मुरगाकून गेलों असतां तर त्यापेक्षां ती व्यथा तुला कसह होती. हाय हाय! भुकेनें आणि ताहानेनें व्याकूळ होऊन किती दुःखानें तुझा प्राण गेला असेल! असो, तूं देवाचा, कीं असले निर्दय पारीचे हातून तरी कटलास?" तेसमयीं यमनीस असें झालें कीं देमाय धर-

भैना.

णी ठाय. जर त्यावेळेस धरणी फाटती तर यमनी आंत उ-
डी टाकित्ती.

अंबकशेटीनें त्या भैनेचे पोटांत पेंदा भरून तीस क-
डीपाटास टांगून ठेविलें. तिजकडे यमनीच्यानें पाहावेना.
जेव्हां जेव्हां तिजवर तिची दृष्ट पडे, तेव्हां तेव्हां तिचे डां-
ळे आसवांनीं भरून येत. ती बापास नित्य विनवी कीं,
बाबा, ती भैना माझे दृष्टीवेगळी काढ. तो म्हणे, नाहीं.
नंतर किती एक दिवस तिची प्रार्थना ऐकून त्यानें तो पक्षी
तेथून काढिला. मग जेव्हां केव्हां यमनी कांहीं सांगितले-
लें काम जपून करित नसे, तेव्हां अंबकशेटीनें ती भैना
पुनः तेथें टांगावी; आणि सर्वांनीं म्हणावें, आहागे विचा-
रे छबेले ! त्या यमनीनें तुला कसेंगे हाल करून मारिलें !
म्हणजे यमनीस मोठा पश्चान्नाप होऊन तिनें आईबापां-
चे आज्ञेंत चालावें.

बाळमित्र.

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

कामू — आहा बाबा! मला वाटते कीं मी मोठा असतो तर व-
रें होते. पण मोठा तुझ्या इतका.

आबाजी — माझे लाडक्या, तुला असें कां वाटते?

कामू — एवढ्यासाठीं कीं मग मला कोणाचे आज्ञेत राहावें
नलगे, माझे मनास येईल तें मी करीन.

आबाजी — मला वाटते कीं मग तूं मोठे चमत्कार करशील.

कामू — ह्यांत काय संशय? तसें झाल्यास मी दाखवीन.

आबाजी — आणि जाई? तुला पण स्वतंत्र व्हावेंसें वाटते
गे?

जाई — होय, बाबा, मलाही तसेंच वाटते.

कामू — आहा! जर आम्ही दोघें स्वतंत्र झालों तर मग का-
य पाहिजे?

आबाजी — बरं तर, मुलांनो, हें तुमचें कोड मी पुरवीन. उ-
द्यां सकाळापासून तुम्हांस मोकळीक देतो, कीं जें तुमचे
मनास येईल तें तुम्ही करा.

कामू — बाबा, तूं थटा करितोस.

आबाजी — नाही, मी खरेंच म्हणतो. उद्यां तुमची आई, मी,
किंवा दुसरीं कोणी घरांतील मनुष्यें, तुम्हांस कांहीं आड-

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात

काठी करणार नाहीत.

कामू — आहाहा! तरीं झालें असतां आम्ही किती स्खरी होऊं!

आबाजी — मुलांनो, तितकेंच नव्हे, मी ती मोकळीक उद्यां-
चेच दिवसापुरती देतों असें नाहीं; जंव तुम्ही होऊन
माझे पाठीस लागालकीं, “नको वाचा, आतां तुझा अधि-
कार तूं फिरून घे,” तंवपर्यंत देईन.

कामू — आहा! असें झालें तर मग आम्ही फार दिवस स्व-
छंद वागूं.

आबाजी — बरें तर, तुम्ही आपलीं आपणांस संभाळतीं
झालां हें पाहून मला संतोष वाटला; तर आतां उद्यांपा-
सून तुम्हीं मोठीं मनुष्यें व्हावयास सिद्ध व्हावें; आणि
मनास येईल तें करावें.

असें बोलणें होऊन तीं मुलें निजावयास गेलीं. दु-
सरा दिवस उगावला, तंव तीं उजाडतां उठारीं तीं पहर
दिवस येईपर्यंत आंधरुणावरच होतीं. अधिक वेळ नि-
जतात त्यांचें आंग जड होतें, कांहीं म्ळत नाहीं, तसें
कामूस आणि जाईस झालें. शेवटीं कोणी हाक नमारि-
तां तीं आपले आपण कावरीं बावरीं झालेलीं उठलीं.
मग त्यांचे मनांत आलें कीं, आपण सगळ्या दिवरा हारवें तें

बाळमित्र.

करूं, तेणें करून त्यांचे जिवास अंमळ संतोष वाटला. म-
ग कामू जाईस म्हणतो, ताई, आपलीं जेवणें झाल्यावर
आपण पहिल्यानें आज काय करावें बरें?

जाई — कां? खेळावें.

कामू — काय खेळावें?

जाई — आपण गंजिफांनीं खेळूं.

कामू — तो खेळ हिडीस, मला आवडत नाही, गडे.

जाई — बरें तर, आपालिया खेळूं.

कामू — काय आपण दोघेंच?

जाई — तर विटी दांडू, नाहीतर सपाऱ्यांनीं.

कामू — मला असले खेळ आवडत नाहीत.

जाई — बरें तर, तुझे आवडीचे कोणते असतील ते सांग.

कामू — गडे, आपण काठीचा घोडा करून खेळूं :

जाई — आहोरे! लाहान मुलींस तो खेळ काय शोभेल!

कामू — तो नाहीतर घोडा खेळूं. तूं घोडा हो, आणि मी हां-
कणारा होतो.

जाई — होय तर, चाबूक मारावयाला! ते दिवशींची मला अफ-
सून आठवण आहे.

कामू — तें मी काय दाटून करितों गे? तूं उडत चालत नाहीस
म्हणून मारावयाचें पडतें.

मुलें जीं स्वतंत्र आवयास इच्छितात.

जाई — होय, पण मला लागतें, म्हणून मी तसला खेळ खेळत नाहीं.

कामू — नाहीं, नाहीं, नाहीं सना तूं खेळत? बरें तर, ससा कुतरा खेळशील? मी पारधी होतो, आणि तूं ससा हो. चल, धांबूं लाग, मी पाठीस लागतो.

जाई — छत्! मला तुझी पारध नकोती. माझे पाठीस लागून तूं मला घाबेरं करणार.

कामू — तुला माझा कोणताही खेळ आवडत नाहीं; तर मी तुशीं कधीं खेळणार नाहीं, ऐकिलें?

जाई — मी ही तुशीं कधीं खेळणार नाहीं; हें पण ऐकिलें?

असें बोलून तीं दोघें दोहों कोंप्यांस रुसून उभीं राहिलीं. तीं तशींच तेथें फार वेळ होती; एकमेकांशीं बोलत ना; कीं एकमेकांकडे पाहातना; तों इतक्यांत दाहा घटिका दिवस आला. मग दोन प्रहर लवकरच भरतील म्हणून कामू बहिणीजवळ येऊन म्हणतो, बरें तर, तुला जें आवडतें तेंच मी करीन. चला आपण सपाच्यांनीं खेळूं; ऐक क डावास बारा बारा सपाच्यांचा पण.

जाई — पण मजजवळ सपाच्या नाहींत. तूं मला पन्नास सपाच्या देणें आहेत, त्या माझ्या पहिल्यानें दे, म्हणजे खेळावयास येतें.

बाळमित्र .

कामू — होय, पण त्या मीं कालचे दिवशीं देणें होत्या; आज-
च्या नव्हत.

जाई — असें ! तर त्या देण्यापासून तूं सुटलासका ?

कामू — जे स्वतंत्र आहेत ते कोणाचें कांहीं लागत नाहींत.

जाई — बरें तर, ही तुझी ठकविया मीं बाबास मांगेन.

कामू — पण आतां मजवर बाबाची मत्ता नाहीं.

जाई — असें आहे तर मी तुशीं रेकत नाहीं.

कामू — तुझी इच्छा.

मातक्यानें तीं एकमेकांवर चडफडून दोघें दोहों कोनांस
गेलीं. कांहीं वेळ जाऊन कामू शेऊक घालूं लागला; जाई गा-
ऊं लागली; ती कुरकुरूं लागला; ती श्वास टाकूं लागली.
एक तास पुनः गेला, आणि दोन प्रहर होत आले. पुढें का-
मूनें रागानें आपली छडी खिडकीनून बाहेर झांकिली, जा-
ईनें आपली बाहुली कोनांत आदळली. तीं एकमेकांकडे पा-
हात, पण काय बोलावें तें सचेना. शेवटीं जाई बोलली. च-
ल, कामू, मी तुझा पोडा होतें.

कामू — आतां ठीक, बरें. चोड्याला लगाम पाहिजे. मजक-
डे लांब दीरा आहे, ही पाहा. ही तूं आपले तोंडांत घाल.

जाई — मी ती तोंडांत नाहीं घालणार. माझे कमरेस बांध,
नाहीं तर भुजेस.

मुलें जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

कामू — हें तूं वेड्यासारिखें काय बोलतेस गे? घोड्यास तोंडा-
चांचून दुसरे कोठें का कोणी लगाम देतें?

जाई — पण मी कांहीं स्वरा घोडा नव्हें.

कामू — तरीपण आपणास घोडा असं मानून तुला तसें केळें
पाहिजे.

जाई — त्याचं कांहीं कारण दिसत नाहीं.

कामू — जो मी अष्टोत्तर घोडशाळेंत असतां त्या मजपेशां
काय तूं त्या कामांत अधिक समजतेस?

जाई — तूं किती दिवसपर्यंत ती धुळींत मळविली आहे, ती
मी तोंडांत नाहीच घालणार.

कामू — तर मी ती तुला दुसरे कोठें घालूं देणार नाहीं; त्यापे-
क्षां मी तुशीं खेळू नये हें चांगलें.

जाई — जसें तुला बरें दिसेल तसें.

आतां तीं तिसऱ्यानें रुसलीं, तीं अशीं कीं, मागलेपेशां
अधिक एकमेकांवर दांत ओंठ खाऊं लागलीं. मग कामू छडी
फेंकली होती ती आणावयास गेला, तों छडी कोणी मोडून
टाकिली. जाईनें भुईवस्तु वाहुली हातीं घेतली, तिचीं
विरगुटे फिटलीं आहेत. मग कामू निमास टाकूं लागला;
जाई रडूं लागली; इतक्यांत जेवणाची वेळ झाली आता
जी त्यांस म्हणावयास गेलाकी, व्हावें अमले तर पांनें वा-

बाळमित्र.

दितों. तो दोघेंही तरी पाहून बोलतो, मुलांनो तुम्हांस आज झालें तरी काय? तीं म्हणालीं कांहीं नाहीं, बाबा, आणि डोळे पुशीत त्यांच्या मागे जेवणघरांत गेलीं. त्यादिवशीं जेवावयास नानाप्रकारचीं पकानें केलीं होतीं. तीं जेवावयास बसलीं तेवेळीं त्यांस बाप म्हणतो, “मुलांनो, तुम्ही हीं पकानें फार खाऊं नका; त्यांपासून तुम्हांला उपद्रव होईल; पण तुम्ही स्वतंत्र आहां, त्यापक्षीं तुमच्या इच्छेस घेईल तें खा, प्या.” असें बापाचे तोंडांतून निघतांच एकानें मोठमोठे लाडवांचे तुकडे करून गट्टे केले, दुसऱ्यानें चटण्या सांभारीं त्यांची धण घेतली. तें पाहून आई, बापाचे कानाशीं लागून म्हणते, “अहो आतां हीं मुलें दुखण्यास पडतील!” बाप म्हणाला, “पडतील तर स्वरीं, तरी पडूंदे. तसें होईल तरच त्यांची खोड मोडेल, आणि त्यांस समजेलकीं, स्वतंत्रपणापासून मुलांस असें भोगावयाचें पडतें, म्हणून मी त्यांस अडथळा करीत नाहीं.” दादल्याचा कल पाहून आई ही उगीच राहिली. मग तीं मुलें ओ घेईतों जेवलीं; जेवून थोडा वेळ गेला तेंव, कासू जाईस म्हणतो, “चल माझे बरोबर.” असें म्हणून तिला तो वाडींत घेऊन गेला. आबाजी हकूच त्याला नकळतां मागून जाऊन आडोशीं उभा राहिला. त्या वाडींत पाण्याचें

मुलें जीं स्वतंत्र कावयास इच्छितात.

एक मोठें टांकें होतें, त्याच्या कांठाशीं चिमणीशी एक नाव होती; कामूस तींत बसावेंसें वाटलें; जाईनें त्यास वारिलें; ती म्हणाली कीं, “आपण आंत बसूनये, वाबा रागें भरेल.” कामू म्हणाला, “बसूनयेकां? आपण स्वतंत्र आहां हें तूं विसरलीस वाटतें?” जाई म्हणाली, “होयरे होय खरें.” मग ती भावाचा हात धरून नावेंत बसली. आबाजी अंमळ त्यांचे जवळ जवळ आला, पण त्यांचे दृष्टीस पडला नाही. त्यानें मनांत आणिलें कीं, टांकें उथळ आहे, जरी हीं आंत पडलीं, तरी काढावयास अवघड पडणार नाहीं; म्हणून तो उगाच मौज पाहात आड उभा राहिला. नाव कांठाशीं बांधलेली होती ती सोडून मधलेकडे टकलून न्यावी असें त्यांनीं मनांत आणिलें, परंतु ती शेरीनें बळकट बांधली होती, ती सोडितां येईना; तेव्हां कामू म्हणतो, “खरें तर, आपणास आंत बसून फिरणें साधत नाहीं तर नाहीं, पण झोंकवून तरी पाहूं या.” असें म्हणून तो त्या आंगां त्या आंगां तीस झोंकवितो आहे, तों तो कळ जाऊन पाण्यांत पडूं लागला; त्यास जाई हातीं पळून सांवरावयास गेली, तंव दोघेंही पाण्यांत पडलीं. तें पाहून आबाजी बाप्याचे वेगानें धांवला, आणि पाण्यांत शिरून त्यानें उभयतांस बाहेर काढिलें. तीं अपधाकानें अर्धमेलीं झालीं, त्यांस घरीं आणून

वाळमित्र.

शोकलीं संवरलीं तो, अधाशीपणानें खालें होतें तेंणें कम्हन त्यांचे पोटांत कळा उठूं लागल्या; मस्तक दुखूं लागलें; मूर्छा आली; कंप झटला; श्वास गुदमुरला, अशा अशा विपत्तींत त्यांचा वार्क्याचा दिवस गेला. तीं रडतां कुंथतां थकलीं. त्यांस रात्रीस थोडी कांहीं झोंप आली न आली. प्रातःकाळीं आवाजी त्यांस पुसतो, “मुलांनो, तुमचा काय समाचार आहे?” तीं ओंढ शब्दानें म्हणालीं, “समाचार बहुत वाईट आहे, बाबा; रात्रीं आम्हांस स्वस्थ झोंप आली नाही. आमचें डोकें पोटा अझून दुखत आहे,” तो म्हणाला, “बापड्यांनो, तुमची मला काकळूत वाटते. असो, पण आतां पुनः आजचे दिवशीं तुम्ही आपल्या स्वतंत्रपणाचें काय करणार आहां, तें मला सांगाल? आजही स्वतंत्रपणा तुम्हांकडेसच आहे, ही आठवण आहेना?” तीं म्हणालीं, “आतां स्वतंत्रपणा पुरे, बाबा.” तो म्हणाला, “असें का, माझ्या मित्रांनो, म्हणतां? कालचे दिवशीं तुम्हींच म्हणाला होतांकीं, दुसऱ्याच्या आज्ञेंत वागणें हें बहुत खोटें आहे?” कामू म्हणाला, “आमचे मूर्खपणाचें आम्हांस चांगलें पारिपत्य झालें,” जाई म्हणाली, “आम्ही ह्या गोष्टीचा फार दिवस आठवण ठेवूं, बाबा.”

आवाजी — तर अतःपर तुम्हा स्वतंत्रपणा इच्छीत नाहीं?

मुले जीं स्वतंत्र व्हावयास इच्छितात.

कामू — नाहीं, बाबा, नाहीं, तूं सांगशील तसें करावें, त्यांत चांग-
लें आहे.

जाई — त्यांत आमचें बरें होईल.

आबाजी — त्याचा पुरता विचार करा. कांकीं जर म्यां आपला
अधिकार पुनः घेतला, तर तुम्हांस सांगतो कीं, मी जें सांगे-
न तें पहिल्यानें तुम्हांस वाईट वाटलें तरी करावें लागेल.

कामू — कांहीं चिंता नाहीं, बाबा, तुला जें बरें दिसेल तें आ-
म्ही करावयास सिद्ध आहों.

आबाजी — बरें तर; मजजवळ ही हिरवी बुकी आहे, हि-
ला सोनामुखी म्हणतात, हिचा स्वाद वाईट आहे, पण
ज्यास अजीर्ण होतें त्यास ही बहुत गुणकारी आहे. आ-
तां जर तुम्ही माझे ऐकणार, तर ही बुकी द्वाक्षणी घ्या.
माझे कसें ऐकतां तें पाहूं बरें.

कामू — घेतां. बाबा, घेतां.

जाई — ती जरी विखासारखी कडू असली तरी मी घेईन.

आबाजीनें त्याला तें औषध दिलें. त्यांनीं अगोपण
करीत असत तरी वेडीं वाकडीं तोंडें नकरितां, तें घेऊं आ-
दरिलें. तें अधिक संतोषानें काण घेतो त्याविषयीं त्यांचा प-
ण चालला त्या औषधानें गुण लवकरच आला आणि
तां बरी झालीं त्यानंतर त्यांसून कधीं अन्याय होई तेव्हां

वाळमित्र.

पारिपत्याचा धाक दाखविणें झालें तर, त्यांचीं आईबापें त्यांस म्हणतकीं आम्ही तुम्हांस स्वतंत्र करूं; त्या शब्दांनीं त्यांस असें भय होईकीं, तुम्हांस बंदिशाळेंत टाकूं असें म्हटल्यानें तसें भय व्हावयाचें नाहीं.

कांटेझाडे.

ओगळजी नांवाचा कोणीएक गृहस्थ काश्मीरदेशीं राहात असे, तो वैशाखमासीं, एके दिवशीं सायंकाळीं, आपला मुलगा आन्या त्यास संगतीं घेऊन, एके लाहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडत आहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवीत आहे. तेव्हा सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यांस अशी कल्पना झालीकीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचें वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय! अशा अशा कल्पना करीत ते सरव घेत बसले असतां, तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सस्वर गायन केलें, तें त्या बापलेकांच्या कानीं पडून ते तिकडेच पाहूं लागले. तो चालला होता त्या वाटेनें दोहों बा-

कांटे झाडे.

जूनीं कांटे झाडे होतीं, म्हणून जें मेंढरूं त्या झाडांच्या आंगून जाई त्याची कांहीं तरी लांकर त्यावर अडके ; तें पाहून आन्यास संताप येऊन तो म्हणतो “ बाबा, त्या गरिबां मेंढरांची लांकर तीं झाडे कशीं चोरीत आहेत तें पाहिलेंना? अशीं दुष्ट झाडे देवानें कशास उत्पन्न केलीं? तर सर्व मनुष्यें एकमत होऊन ह्यांच्या सृष्टींतून निःपात कां करीत नाहीत? मला वाटतेंकीं, पुनः एकवेळ तीं मेंढरें तिकडून गेलीं असतां त्या गरिबांचे आंगावरील पांचरूण सगळें नाहीसें होईल; तर मी अतःपर असें होऊं देणार नाहीं. उद्यां, दिवस उजेडतां कोयता घेऊन येतां, आणि ह्या सर्वां झाडांचा फडशा उडवितों. बाबा, तूं ही माझे बरोबर कुन्हाड घेऊन ये, म्हणजे जेवणवेळ झाली नाहीं तों सगळा उद्योग उरकून टाकूं.”

ओगलजी— मुलां, मला तुझे मसलतीचा अमळ विचार केला पाहिजे, तो होईपर्यंत तूं त्यांजवर उगीच रागें भरूं नको. तूं विचार करकीं, आश्विनमासीं आयण माणसंच काय करीत असतां?

आन्या — काय करीत असतां, बाबा?

ओगलजी — त्यां पाहिलें नाहींका, कीं धनगरलोकां मोडमो-

बाळमित्र.

ठाल्या कातरी चेंऊन मेंढ्यांची सगळी लोंकर कातरून घेतात? त्यांचे आंगावर थोडकी देखील ठेवीत नाहीत.

आन्या — तें खरें, पण, बाबा, ते ती धडुतें करावयास ओपितात; आणि त्या झाडांस तसें कांहीं प्रयोजन नसतां हीं उगीच दुष्टाईनें असं करितात.

ओगलजी — त्या लोंकरीचा त्या झाडांस काय उपयोग आहे, हें तुला अद्यापि ठाऊक नाही; आणि त्यांस उपयोग असो किंवा नसो, पण मला तूं सांगकीं, आपणास पाहिजे एवढ्यामाठींच आपण दुसऱ्यांचे घ्यावे हें योग्य कीं काय?

आन्या — पण, बाबा, त्यांच मला सांगितलेकीं, आश्विनमास आला म्हणजे त्यांची लोंकर आपाप गळून पडत असते. तर ती उगीच इकडे तिकडे गळून फुकटावारी जाईल त्यापेक्षां कामीं लागली तर चांगले कीं नाही?

ओगलजी — तूं खरें म्हणतोस, ईश्वरानें त्या पशूंस लोंकरीचें पांघरूण दिलें आहे, तें त्यांपासून आपण माणसें घेतों. नाही घेतले तर आपणांस थंडीचा उपद्रव फार सोसावयाचा पडेल.

आन्या — पण झाडांला पांघरूणाचें कांहीं काम नाही, म्हणून हीं लबाड आहेत; तर आपण योजिलें आहे तें केल्यावांचून त्यांस सोडूनये. उद्यां मी हीं सगळीं कापून टाक-

कांटेझाडे.

णार, तूं माझ्या बरोबर ये हो.

ओगलजी— खरोखर येईन, पण आतां तर घरीं जाऊं, चला, उद्यांचें उद्यां.

हीं चोरटीं झाडे आपण एकला तोडून टाकीन अशा कल्पनेनें आन्याचे आंगांत आवेश चढला, त्यामुळे त्याला रात्रभर नीज आली नाही. दुसरे दिवशीं पराक्रम करावयाचा तो त्याच्या ध्यानांत खेळत होता. मोठ्या प्रातःकाळीं पांखरें शब्द करूं लागलीं नाहीत तंव, आन्यानें आपण सिद्ध होऊन बापास उठविलें, तो उठून तयार झाला. मनांतकीं, कांटेझाडांचें व्हावें तें होवो; परंतु प्रातःकाळाची शोभा मुलाचे दृष्टीस पडेल. मग तें उभयतां हातांत आउतें घेऊन चालते झाले. आन्या होसेनें पुढें पुढें चालूं लागला, त्याला मिळवून घ्यावयास ओगलजीस फार श्रम पडे. ते जंव त्या झाडांजवळ जवळ आले, तंव सहस्त्रावधि लाहान लाहान पांखरें झाडांकडे येत आहेत, जात आहेत, आणि भोंवतीं भोंवतीं फिरत आहेत, असें त्यांनीं पाहिलें. ओगलजी बोलला, “ मुला, हकू हकू ! आतां आपण अमळ झाडे कापावयाची गोष्ट बोलूं नये, आणि त्या विचारे पांखरांस उपद्रव करूं नये. पहिल्यानें आपण कालचे जागीं बसून पाहूं कीं, हीं पांखरें एथें इतकीं कां झटलीं आ-

वाकमित्र.

हेत.” मग ते डोंगरीवर जाऊन बसले, आणि पाहू लागले तेां, अदले दिवशीं झाडांस लोंकर अडकली होनी ती ते पक्षी धूस नेत आहेत. काळे, निळे, पिवळे, हिरवे, चमत्कारिक चमत्कारिक रंगांचे सुंदर, सुस्वर शब्द करणारे, असे पक्षी आले आहेत; आणि त्यांनीं लोंकरीची मोठी लूट मांडिल्ली आहे. तेव्हां आन्या आश्चर्यानें चकित झाला, आणि बापास विचारितो, “बाबा, हे पक्षी ह्या लोंकरीचें काय करीत असतील वरें?” तो म्हणाला, “मुला, तुला समजलें कीं, भगवंतास मुंगीची देखील चिंता आहे, तो ज्या माण्यास जें पाहिजे तें अनेक युक्तींनीं पोहोंचवितो; आणि सर्वांचें संरक्षण करून त्यांस सुखी ठेवितो. हाच पाहा केवढा चमत्कार ! हे पक्षी पिलांकरितां कोटीं करितात, त्यांस मऊ आंथरूण पाहिजे तें त्यांस ह्या झाडांपासून प्राप्त होते. ते लोंकर नेऊन ती कोठ्यांत आंथरून आपले लाहान लाहान पिल्यांसह वर्तमान सुख पावतात. असलीं हीं भलीं उदार कांटे झाडे, ज्यांवर तूं काल उगीच रागे भरलास, तीं इतकीं उपयोगीं आहेत, पाहिलेंना? हीं संपन्ना पाशीं अधिक आहे तें घेऊन गरिबांचें गुणें पूर्ण करितात. तर आतां येतोसना? आपण तीं कापूं?” आन्या ओशाळून म्हणतो, “ईश्वर मजकडून तसें नकरवो.” ओग-

कांटेझाडे

लजी म्हणतो, “तूं खरं म्हणतोस मुळा, हीं आपन्नी जोड अशा परोपकारास लावितान, त्याअर्थीं ह्यांचें सदां कल्याण असो, आणि हीं निरुपद्रव राहोत, असें इच्छिणें आपणांस योग्य आहे.”

निंबाजी.

पूर्वीं देवनगरामध्यें एक वेडा राहात असे, त्याचें नांव निंबाजी. तो एकावर एक पांच साहा पागोटीं डोईस घालून बाहेर निघे; व कमरेस चार पांच कांबळीं बांधी; व दोन तीन फाटकीं कांबळीं खांद्यावर घेई. त्याचे बुडीस चळ झाला होता, परंतु त्यापासून कोणास उपद्रव होत नसे. त्याला कोणीं फारच कंटाळा आणिल्या तर मात्र त्यानें पिसाळावे. तो रस्त्यांत चाले त्यावेळेस कितीएक हाड पोरें त्याच्या पाठीस लागत; आणि म्हणत, निंबाजी, अरे निंबाजी, तूं तीं पागोटीं कांबळीं किती पेशांस देशीलरे? तो बोलला नाहीं म्हणजे त्याची हुज्यो करीत. त्यांत कितीएक दुष्ट मुलें असत, तीं त्यावर दगडही टाकीत. निंबाजी बहूत करून तें सर्व साही एकादे वेळेस पिसाळे, आ

बाळमित्र.

णि धूळ धोंडे मुठी भरून पोरंवर टाकी. एके दिवशीं तो दयारामशेट सावकार त्याच्या दारावरून चालला आहे, आणि पोरं पाठीमागे लागून गोंगाट करित आहेत, तें ऐकून दयारामशेट खिडकींतून पाहू लागला तो, त्याचा मुलगा हरीही त्या मंडळींत होता, तें पाहून खिडकी लावून तो उगाच आंत गेला. जेवणाच्या वेळीं त्यानें हरीस पुसलें, मुला, तो कोण होतार, ज्याचे मागे लागून तुम्हीं कुई करित होतां?

हरी — बाबा, तो वेडा निंबाजी, तुला ठाऊक नाही?

दयाराम — गरीब विचारा! तो कशानें वेडा झाला असेलबरे?

हरी — लोक म्हणतात कीं, त्याचें मोठें वतन होतें, त्या वतनाचा याद फार दिवस पडला होता, त्यांत तो हरला, तेव्हां पासून त्याचे बुद्धीस चक झाला आहे.

दयाराम — मुला, त्याचें जेव्हां सर्वस्व गेलें तेव्हां तो जर तुला म्हणता कीं, “अगा माझ्या हरी, माझें दैव फुटलें, फार दिवस स्वस्थपणानें जें वतन मी भोगित होतो, त्यास मी आजच मुकलों, माझें सर्व घरदार वादान्चे भरीस पडलें, मला आतां गांवांत राहावयास ठिकाण नाही, गांवाबाहेरही नाही, कायकरून, माझे पाशीं एक दमडीही राहिली

निंबाजी.

नाहीं." तर त्यावेळीं तुझ्यानें त्याची थट्टा करवती?

हरी — भगवान् असें मजपासून न करवो. असा कोण दुष्ट आहेकीं, दुसरा विपत्तींत पडला असतां त्यास हंसेल. मी तर असल्याचें साहित्य करीन.

दयाराम — तर काय, तो तेव्हांपेक्षां आज तुला कऱ्खीसा दिसला? ज्याचें स्वर्वस्व जाऊन आणि बुद्धिही गेली!

हरी — बाबा, आजतर त्याची अधिक करुणा यावी.

दयाराम — तर, जो रुद्धीवर असतां तुझ्या दयेस पात्र होता, त्याची अशी दशा झाल्यावर त्यां त्यास आज छळिलें कसें? आणि त्यावर धोंडे कसे फेंकिले?

हरी — बाबा, मी चुकलों, माझा अन्याय क्षमा करा.

दयाराम — तुला पश्चात्ताप झाला, त्या अर्थां मीं क्षमा केली; परंतु माझ्याच क्षमेनें कार्य होत नाहीं; दुसरे कोणाची क्षमा मागितली पाहिजे.

हरी — मी समजलों, तुझा अभिप्रायकीं निंबाजीपाशीं क्षमा मागावी?

दयाराम — निंबाजीपाशीं कां?

हरी — त्यासाठीं कीं मीं त्याचा अपराध केला.

दयाराम — तें खरें, निंबाजी जर रुद्धीवर असता तर त्याची क्षमा तुला पाहिजे होती, परंतु क्षमा म्हणजे काय हें आ-

बाळमित्र .

ज त्याला समजत नाहीं; त्या अर्थी त्याकडे क्षमा मागून व्यर्थ आहे. पण, मुला, तुला वाटते खरे, कीं ज्याचा आपण अपराध केला असेल त्यापाशीं क्षमा मागावी?

हरी — तें त्यांच मला शिकविलें आहे, बाबा.

दयाराम — दीनावर दया करावी, अशी कोणाची आज्ञा ती तुला ठाऊक आहे?

हरी — होय, अशीही देवाची आज्ञा आहे.

दयाराम — तर त्यां ती मोडिली म्हणून देव रागे भरला नसेल काय?

हरी — भरला असेल, बाबा, म्हणून मी आज रात्रीं त्याची प्रार्थना करीन आणि क्षमा मागेन.

हरीनें रात्रीं तसें केले, देवापाशीं आपला अपराध मागून पश्चात्ताप पावून क्षमा मागितली. त्यावर किती एक दिवसपर्यंत तो निंवाजीच्या वाटस गेला नाहीं; आणि दुसरे मुलांसही निवारी. असें असतांही एके दिवशीं निंवाजीच्या मागे पोरें लागलीं होती, त्यांत तो मिसळला. तो कांहीं त्यास छळावे ह्या बुद्धीनें गेला नाहीं, पण दुसरीं पोरें त्याच्या काय काय खोड्या करितात, तीं मोज पाहावयाकरितां गेला. मग पोरेंबरोबर हाही निंवाजी निंवाजी! हुर्या! हुर्या! म्हणून ओरडूं लागला; असें करितां करितां,

निंबाजी.

सर्वांचा पुढारपणा ह्याकडेस आला; शेवटीं गळवा फारच झाला. तेवेळीं पिसाळून निंबाजीनें पोरान्बर दगड टाकिले; त्यांतून एक मोठा दगड हरीच्या गालास चाटून कानास लागला. कान तुटावयाचाच, पण थोडक्यांत चुकलें. मग हरी घरीं आला. कान रक्तबंबाळ झाला आहे, आणि धायेधाये रडतो आहे. त्यास बाप म्हणतो देवानें तुला ही क शासन केलें.

हरी — बाबा, पण दुसऱ्या मुलांनीं माझेपेक्षां अधिक त्याच्या खोड्या केल्या; असें असतां, देवानें त्यांस शासन थोडें कां करावें? आणि मलाच अधिक कां?

दयाराम — त्याचें कारण ऐक, मुला, दुसऱ्या मुलांपेक्षां तुला चांगलें समजलें होतें, कीं हें पाप होय. असें समजूनही, त्यां तें केलें, म्हणून त्यांपेक्षां तुझा अन्याय मोठा ह्याकरितां जो मूल देवाची किंवा आपले वडिलांची अवज्ञा करून त्यांच्या आज्ञा मोडितो त्यास अधिक पारिपत्य होतें, हें योग्यच होय.

वाळमित्र.

दाणे टिपणारी पोर.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

भीमराव	जमीनदार .
मिरोबा	त्याचा मुलगा .
हिराबाई	त्याची मुलगी .
जेनाबाई	गरीब बायको .
यमनी	तिची मुलगी .
हरजी	जमीनदाराचा कर .

स्थळ एक शेत नुकतेंच कापलें आहे, त्यांत सजगुऱ्याचे पुष्कळ भांडे पडले आहेत. त्या शेताच्या एके बाजूस भीमरावाचा वाडा आहे; दुसरे बाजूस किती एक झोंपड्या व दुसरी गांवढेगांवाची रचना आहे.

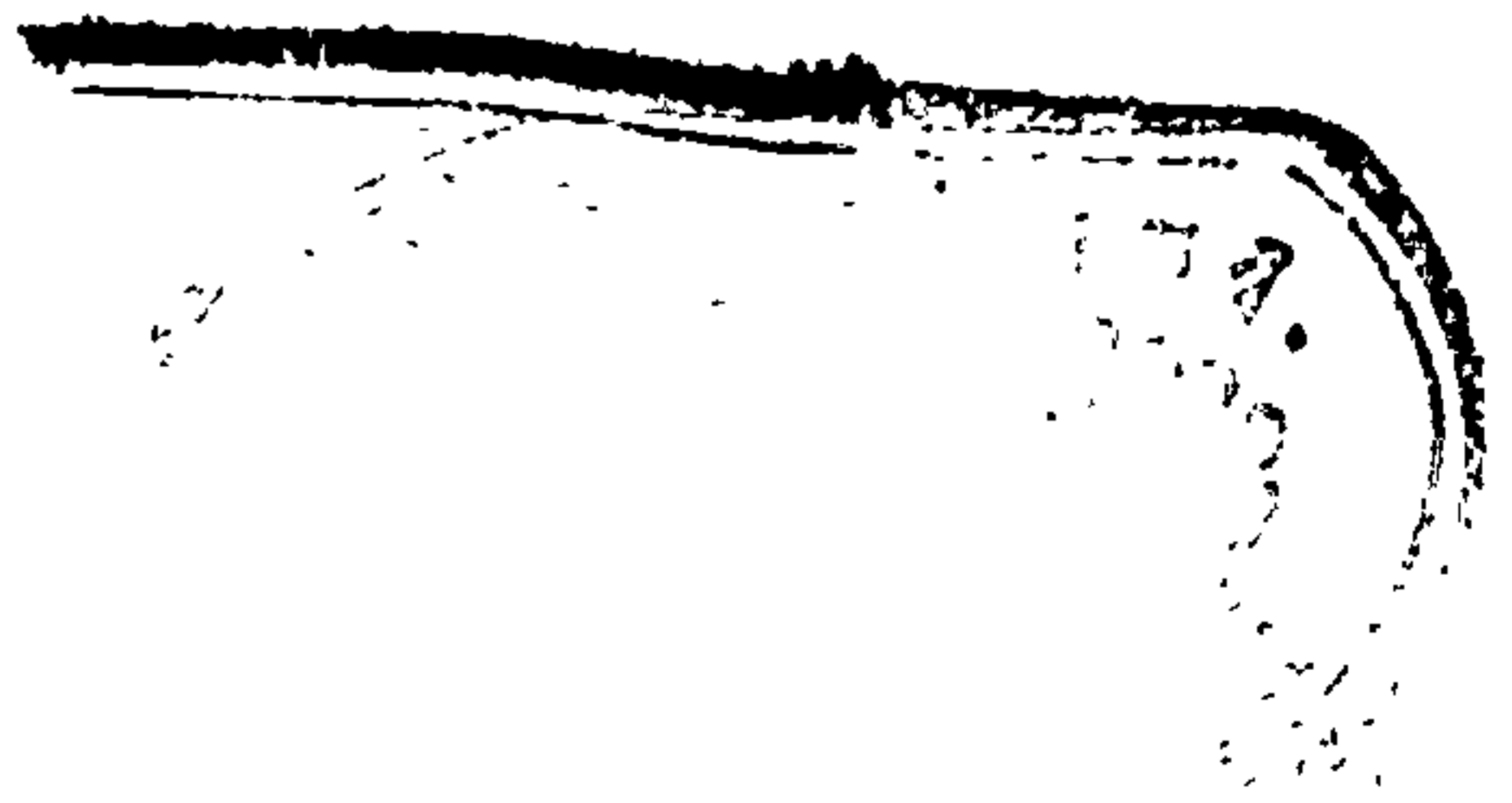
प्रवेश १

यमनी.

यमनी — (दुसरे शेतांतून भरून आणलेली सजगुऱ्याच्या क-

दाणे टिपणारी पोर.

णसांची टोपली हातांत घेऊन, भीमरावाचे शेतांत एका भा-
 ज्याजवळ बसली आहे.) चला बरेच काम झाले. आ-
 हा! आज माझे आईस काय आनंद होईल! (टोपली कडे
 पाहून समाधान पावते.) त्या म्हाताऱ्या कापणी करणाऱ्या
 बाबानें मला एकदांच टोपली भरून कणसें दिलीं, तो कि-
 ती भला म्हणून सांगूं! आहाहा! मी दिवसभर जरी इकडे ति-
 कडे हिंडतें तरी ह्याचें अर्धेही मला मिळतेंना. ईश्वर त्या-
 चें बरें करो! आतां मला वाटतेंकीं आयण ह्या शेतांतलीं
 कांहीं कणसें टिपावीं. (तीं टोपलींतलीं कणसें दोहों हातीं
 चेपिते.) हीं अंमळ दडपलीं तर ह्यांत एक दोन ओंजळी दु-
 सरीं मावतील; कांहीं पदरांतही घेतां येतील. (ती उठते,
 पदराचीं दोन शेवटें एके हातानें धरून एके हातीं जमा
 केलेलीं कणसें त्यांत घालिते. इतक्यांत दुरून गोंगाद
 ऐकून म्हणते,) अरे कर्मा! तो कोण माझे आंगावर ये-
 तो आहे? येवो विचारा, मीं कोणाचा अन्याय केला नाही.

११
वाळमित्र.

प्रवेश २

यमनी आणि हरजी.

हरजी — (तिचा हात धरून,) अगे चोरटे पोरी, म्यां तु-
ला भलें चोरीवर धरिलें!

यमनी — काय तुम्ही म्हणतां, महाराज? मी चोर नव्हें, साव
आहें.

हरजी — साव आहेस! तूं साव नव्हस. (तो तिचे हातांतून
टोपली हिसकून घेतो.) तर ह्या टोपलींत हे काय आ-
हे?

यमनी — सजगुज्यांचीं कणसें पाहाना?

हरजी — तर हीं कणसें ह्या तुझ्या टोपलींत उसन्न झालीं
काय?

यमनी — आहा! असें जर होतें तर मग मला शेतांत इत-
की मेहनत घेऊन जमा करावयाचें काम नव्हतें.

हरजी — तर हीं चोरीचीं असें अर्थांत झालें.

यमनी — महाराज, असें म्हणूनका. मी उपाशीं मेलें आणि
माझी आई ही उपाशीं मेली तरी, म्हणतां ही गोष्ट आ-
मच्या हातून घडणार नाही.

हरजी — मी शपथ करीन कांहीं अपाप तुझे टोपलींत ये-

दाणे टिपणारी पोर.

ऊन पडलीं नाहीत, पडलीं काय?

यमनी — रेरे ! आपण शपथ घेऊन मला भिववितां, पण माझें एकाल तर खरें? मी त्यासमोरचे शेतांत टिपाव्यास गेलें होतें, तेथें एक भला म्हातारा बावा होता, त्यानें मला टिपतांना पाहिलें, आणि तो म्हणाला, गरीब विचारी पोर ! पाहा ती काय श्रम घेत आहे ! मी तिला कांहीं धर्म करीन, तेव्हां, जवळ सजगुऱ्याचे भोर पडले होते त्यांतून दोन ओंजळी कणसें तोडून त्यानें माझ्या टोपलींत टाकिलीं, आणि तो म्हणाला, जो दीनास देतो त्यास ईश्वर पुष्कळ देईल.

हरजी — होय, होय, तें मीं समजलों. आमच्या शेतांतून कणसें तोडिलीं तीं तुला पलिकडच्या शेतांत म्हातारा होता त्यानें दिलीं नव्हे? आं?

यमनी — असें नाहीं, तर तुम्ही जाऊन स्वतां त्याला पुसा.

हरजी — मी जाऊन स्वतां त्याला पुसूं ! होय ! वाट पाहा मीं तुला एथें धरिलें इतकें मला पुरे.

यमनी — पण, मी सांगतेकीं मी तुमच्या एका ही भाव्यास शिवले नाहीं. हीं थोडींशीं कणसें माझ्या ओटींतलीं, हीं मात्र एथें टिपलीं आहेत, कांतर मला वाटलें कीं असें केले असतां त्यांत कांहीं अन्याय होत नाहीं. असें असतां जर

बाळमित्र.

तुम्हास वाटत असेल कीं, तसें मी करूं नये, तर तीं परत चा-
वयास मी सिद्ध आहे. घ्या हीं तुमचीं तुम्ही.

हरजी — नाही, नाही, आतां तसें होणार नाही. हीं टोपलीं-
तल्यांत घाल, आणि ही टोपली जेथें जाईल तेथें चल.
ये माझे बरोबर, आता, चौकीवर.

यमनी — (भ्याली) काय होई ! असें काय म्हणतां माझ्या
दादा !

हरजी — होय, आतां माझ्या दादा, आं? मीं तुला जाऊं दिलें
तर तूं ह्याहून ही मला चांगलें म्हणशील, नाही बरें? मी
सांगतां तूं निमूट चौकीवर चल, चल लवकर.

यमनी — अहो बाबा ! अहो, देवाकडे पाहा, असें करूं नका !
तुम्हांस दाखविलें ह्याहून अधिक मीं पथून घेतलें नाही, खरो-
खर सांगितें. मी सगळा दिवस घरीं गेलें नाही, तर माझी आ-
ई मला काय म्हणेल बरें? आणि मी चौकीत पडलें असें
गेकेल तर मग ती प्राणच टाकील

हरजी — मग तर काय मोठा घात होईल ! ती मेली तर गांवची
पिडा गेली

यमनी — (रडू लागते) तुम्हांस जर ठावें असतें कीं, ती किती
चांगली आई आहे, आणि भाई किती दुर्बळ आहे, तर
तुम्हांस करुणाच येती.

दाणे टिपणारी पोर .

हरजी — मी एथें लोकांवर करुणा करावयासाठीं राहिलों नाहीं—

माझ्या धन्याचा जे अन्याय करतील , त्यांस पकडून चौकीं-
त घालावयासाठीं राहिलों आहें, कळलें?

यमनी — पण जर माझे सारख्यानें अन्यायच केला नाहीं,
तर?

हरजी — एक, सगळी टोपली भर दाणा चोरून , आणखी दु-
सरा , आपला भलेपणा सांगते! काय नवल पाहा! चलंचल,
चालूं लाग माझ्या बरोबर .

यमनी — अहो बाबा! मजवर दया करा! पाहिजे तर माझी
सगळी टोपली घ्या. घेतली तर एवढ्या दाण्यांनीं तुम्ही
कांहीं मातबर होणार नाहीं; पण मला जाऊं चा; मी तुमच्या
पायां पडतें माझ्या आईकडे दृष्ट देऊन तरी मला सोडा.
माझे आईची कायती मीच एक आहें .

हरजी — मी तुला सोडिलें तर तुझे आईकरितां सोडणार ना-
हीं. ती मेली तर माझे काय गेलें. पण, पोरी, तुझें रडें पा-
हून दया येते. आतां तूं जा. टोपलीची आशा धरूनको.
न्यायाचे दिवशीं न्यायाधीश तुला थोडें बहुत दंडील ति.
तका दंड मात्र दे; नाहीं तर तूं चौकींत जाशील, अथवा
तो तुला गांवाबाहेर हांकून देईल

बाळमित्र.

प्रवेश ३

यमनी.

यमनी— (एकटी भुईवर बसते, आणि एके भाऱ्यावर डोकें टेंकून कितीएक पळेंपर्यंत आंतले आंत रडते. नंतर उठून चोहोंकडे पाहते.) आहा! तो गेलाच! दाड मेला! माझीं कणसिं, टोपळी, सर्व कांहीं घेऊन गेला; आणि खीही माझ्या आईस आणि मला काय करील तें कोण समजे? (अंमळ विसांवा घेऊन.) आहाहा! ते पक्षी किती तरी देववान्! त्यांस कांहीं दाणे तरी घेऊं देतात. आणि मी— पण कोण जाणे, येथें कोणी मेला दाड त्यांवर बंदूक घेऊन टपत नसेल हें कशावरून? मी त्या पांखरांस भेडावून उडवीन मग मी जाईन; नाहीं तर त्या भाऱ्यावर डोकें टेंकलें म्हणून एकादी शिक्षा करूं लागतील. काय करूं. (कोणी येत आहेत पाहून,) तीं दोन मुलें येत आहेत; तीं कोण असावीं बरें?

दाणे टिपणारी पोर.

प्रवेश ४

मिरोबा, हिराबाई, आणि यमनी.

(यमनी डोळे पुसते आहे.)

मिरोबा — अगे, खांच काय आमचीं कणसें चोरिलीं? आणि तुलाच काय आमचे चाकरानें धरिलें? (यमनी उसासा टाकिते, तिच्यानें उत्तर देववत नाहीं.)

हिराबाई — (तिजकडे न्याहाळून पाहाते, आणि भावास एकीकडे सारिते,) ही मूल मला भली दिसते, मिस्तू, पाहा ती कशी रडत आहे! तिला अधिक ढकूनको, मोठें दुःख होईल; आणि आपण इतके थोडेसे कणसांसाठीं असें करूं नये. (ती तिचेजवळ जाते) उगी, मुली, उगी, तूं कां रडतेस?

यमनी — मजवर खोटी आळ घालितात. तुम्हांला वाटत असेल कीं मीं अन्याय केला.

मिरोबा — तर काय, खांच अन्याय केला नाहीं?

यमनी — नाहीं, हें तुम्ही खरेच माना. मी त्या शेतांत दाणे टिपावयास गेलें होतें, तेथें एके म्हातारे बावानें माझे टोपलींत कणसें घातलीं, मग मी त्या शेतांत आलों कीं भुईवर पडलीं असतील त्यांतून थोडींशीं टिपावीं, तों तुमच्या

बाळमित्र.

चाकरणें मला भाय्याजवळ उभें पाहून मजवर आळ घेत-
ला; तो माझी टोपली घेऊन गेला; आणि त्यानें मलाही
चोकींत नेलें असतें, पण मीं रडून त्याच्या काकुळती के-
ल्या, म्हणून रुढले.

हिराबाई — अरेरे! त्यानें मजदेखतां तुला छेडावयाचें होतें,
म्हणजे कसें आहे तें त्यास समजलें असतें! आमचा बा-
बा भला आहे, गरिबांस दुःख देऊं देत नाहीं, तो येथें अस-
ता तर तुला त्यानें तेव्हांच जाऊं दिलें असतें.

मिरोबा — आणि अझून तरी तो तुझी टोपली तुला परत क-
रवील. मी खरेच सांगतो.

यमनी — (आनंद पावून,) तुला हें खचित वाटतें, माझे
लाहानगे धन्या?

हिराबाई — मिरू आणि मी जाऊन त्याची प्रार्थना करितों, तूं
स्वस्थ ऐस. देण्याची गोष्ट त्यास सांगितली म्हणजे त्यास
आनंद होतो. तुझी टोपली तर त्याला सांगितल्यावांचून
आम्ही आणून देऊं.

यमनी — आहा माझे बये! काय तुम्ही दैववान्! तुम्हांस
कोणाची गरज नलागतां तुम्ही उलटें दुसऱ्याचें साहाय्य
करितां.

मिरोबा — तर तूं काय फार गरीब आहेस, मुली?

दाणे टिपणारी पोर.

यमनी — येथें येऊन इतका श्रम घेऊन जी भाकरीकरितां दाणे टिपते ती गरीबच असेल, बाबा.

हिराबाई — काय, तूं भाकरीकरितां दाणे टिपतेस? मी समजलेकीं दुरडा भाजून ग्वावयाकरितां. कोणे वेळेस जावळ कोणी नसले म्हणजे आम्ही तसें करात असतो.

यमनी — अगे आई! तसें नव्हे. माझी आई म्हणाली, कणसें सडून दाणे काढूं, आणि ते दकून त्यांचें पीठ करूं भाकरीकरितां.

हिराबाई — त्यांचे ते दाणे किती निघावयाचे होते? आणि तुमची किती बेगमी होणार होती?

यमनी — एक दोन दिवसांपुरते तर निघाले असते. ते खाऊन दोन दिवस गेले, मग पुढे परमेश्वर आहे.

मिरोबा — बरें तर, मी एक तुला पावली देतो, म्हणजे तुम्ही एक दिवस अधिक काढाल. ही कोरी म्हणून मोजेनें आपल्याजवळ मी ठेविली होती, ही घे.

यमनी — आहा! इतके पैसे! माझ्यानें हे घेववत नाहींत.

हिराबाई — (हंसते.) इतके पैसे! घे ते, तूं कां भितेस? माझी पिशावी मजजवळ असती तर मी ही तुला पुष्कळ दिले असते.

मिरोबा — (हांतांत पावली धरून तिजकडे करितो.) चल, घे,

वाळमित्र.

मुली ! (यमनी अमळ लाजून त्याकडून पावली घेते, आणि न्याला दुवा देते.) इतक्यानें झालें नाहीं. मी आतां कारभा-
याकडे धांवत जातो, आणि त्याकडून घेऊन तुशी टोपली
तुला देतो. जर त्यानें दिली नाहीं तर मग त्यास —

यमनी — अगा बाबा ! तुम्ही मजकरितां इतके खटपटींत पडूं
नका. तुम्ही म्हणतां कीं मी तुला सहाय्य होईन, इतकें मला
पुष्कळ आहे.

हिराबाई — तूं राहातेस कोठें तें मला सांगशील ?

यमनी — गांवाच्या तोंडींच.

मिरोबा — तर आम्हीं अगोदर तुला कधीं पाहिलें नाहीं. काय-
णाचे दिवशीं आम्ही बाबा बरोबर वर्षास येथें येत अस-
तो.

यमनी — गांवांत येऊन आम्हांस नुकतेच आठ दिवस झाले
आहेत. आत्मी एसाऊ म्हातारीचे घरीं असतो. ती माझे
आईवर फार ममता करिते.

हिराबाई — काय, एसाऊ म्हातारीकडे तुम्ही असतां ?

मिरोबा — आम्ही तिला ओळखितो. आमचा बाबा तिला क-
धीं कधीं बागांत बेणावयाकरितां बोलावीत असतो.

हिराबाई — तूं मला आपले आईपाशीं घेऊन चलशील ?

यमनी — तुमचे सारखीं थोर मनुष्ये आम्हां गरिबांचे घरीं !

दाणे टिपणारी पोर.

मग तर आमचें काय भाग्य!

हिराबाई— नाही, नाही, आमचा बाबा आम्हांस इतकें मेरे मातूंत देत नाहीं; तो म्हणतो कीं जशीं दुसरीं मनुष्यें तशीं च आम्ही आहों. पण मी आलें असतां दुसरी तर तुम्हांला कांहीं अडचण नाही?

यमनी— कांहीं नाही. तुम्ही आलां असतां माझीं कणसें गेलीं आणि टोपली गेली, त्याविषयीं माझे बरेचें समाधान कराल. आणि त्या कारभाच्यानें भय घातलें आहे त्यांचें

मिरोबा— त्याचें तूं कांहीं भय धरूं नको. माझी नाई तुझे आईकडे जात आहे, आणि मी धांवत त्यामागे जातो. आणि मला वाटते कीं,— तुम्ही व्याठिकाणीं परत याल नाही बरे?

यमनी— जर तुमची मर्जी असली तर.

मिरोबा— तूं परत आली नाहीस तंव तुझी टोपली येथें ठेविलीच आहे असें समज.

यमनी— मी आईसही येथें आणीन. ती तुम्हांला दुवा देईल.

हिराबाई— चल लवकर मजबरोबर (ती यमनीचा हात धरून तिजबरोबर तिचे आईकडे जाते.)

बाळमित्र.

प्रवेश ५

मिरोबा.

मिरोबा — (एकला) माझी बहीण आणि मी किती सखी
आहो! कीं आम्हांला ह्या मुलीसारखे दाण्याचीं कणसें मि
ळवून आणून पोट भरावयाचें पडत नाहीं. मला ह्या मुली
चे मुद्देवरूनच दिसतें कीं, ही कांहीं हीहून चांगली अ-
वस्था भोगावयास उत्पन्न झाली आहे, त्यांत कांहीं संशय
नाहीं. गांवच्या दुसऱ्या मुली हेंदऱ्या दिसतात तशीही दि-
सत नाहीं. बाबा माझे निश्चयें ऐकेल. आहा! बरेंच झा-
लें, हरजीस बरोबर घेऊन तेच येत आहे, आणि टोपली
ही येत आहे.

प्रवेश ६

मिरोबा, भीमराम, आणि हरजी.

मिरोबा — (बापाकडे धांवत जातो.) बाबा, बरें झालें व्हा आ-
लास (हरजीचे हातास सोंबतो.) दे मला ती टोपली.

दाणे टिपणारी पोर.

हरजी — हळू, हळू, रावजी, माझा हात मोडाल.

भीमराव — मिरू, तुला ही टोपली कशास पाहिजे?

मिरोबा — ही एका गरीब मुलीची त्या दाडाने तिचे कणसांस
दां हितकून घेतली आहे. आतां मी तुला तें सगळें सां-
गेन, वावा.

हरजी — असें काय! कोणी नीटपणें चाकरी करितो आणि
चारास सामील होत नाहीं, तो दाड झाला काय! तर मग
चांगली गोष्ट आहे! मग देशमुख मला तेनांत कशाला
देतात?

भीमराव — हरजी, मी तुला जेव्हां तेव्हां सांगतो कीं, निरु-
योगी, लुचे लोक, शेतावर येऊन उपद्रव करितील त्यांचें
निवारण कर; भणंगभिकाऱ्यास पकड आणि चौकींत
पाल असें सांगितलें नाहीं. कोणी भलीं मनुष्यें दरिद्रानें
पिडून माझे संपत्तींतून घांसभर अन्न इच्छितात, किंवा
इकडे तिकडे पडलेलीं कणसें टिपतात, त्यांस सर्वथा
तुझा उपद्रव नसावा.

हरजी — आपण दाणा काढून आणल्यावर मग व्हांवें ति-
तकें कांतीं टिपीतना; मी कशाला मना करूं. पण अ-
सून सगळा एक भारा तेंथें असतां—

मिरोबा — (थट्टेनें) दाणा घरीं आणून पुनः शेत नांगरल्या-

बाळमित्र.

वर असें कां म्हणेनास? तेव्हां मग फार टिपावयास सांप-
डेल खरेच!

हरजी — रावजी, ह्या कारभारांत तुम्ही समजत नाहीं. तुम्ही
उगीच असा. ती चोर नव्हे कशावरून?

मिरोबा — हांहां! चोर! चोर! तिनें मला सांगितलें कीं, मीं
एक कणीस येथून घेतलें नाहीं. एक म्हातारा पलिकडचे
शेतांत होता त्यानें माझी टोपली कणसांनीं भरून दिली.

हरजी — ही गोष्ट फार चांगली! तिनें तुम्हांस सांगितलें! ती
केवढी प्रामाणिक! पण समजलां, मीं तिला भाज्याजवळ
धरिलें आहे, बरें?

भीमराव — हाण्याचीं कणसें तोडीत असतां?

हरजी — तें मी नाहीं म्हणणार. ती माझ्या अगोदर काय क-
रीत होती तें मला ठाऊक नाहीं, पण पाहा तुम्ही कीं
ती म्हाताज्यानें कणसें दिलीं म्हणून म्हणतें, ती गोष्ट
खोटी नव्हे बरें? आणि तो गांवडेकर तिला इतका धर्म
करील हें तुम्ही खरे मानितां?

मिरोबा — तर, मी म्हणतो कीं, तीं कणसें तिला म्हाताज्यानें दि-
लीं, तिनें असें मला निश्चूण सांगितलें. आणि अशी भली
मुलगी लबाडी बोलणार नाहीं, ही माझी खातरी आहे.

हरजी — रावसाहेब, खरेच सांगा बरें. आपण आजपर्यंत

दाणे टिपणारी पोर.

कधी लबाडी बोललां आहां कीं नाहीं ? असें असतां आम्ही तुम्हांस भलेच म्हणतो.

मिरोबा — बाबा, तुम्ही ऐकतांना, हा हरजी मला कसें टाकून बोलतो आहे तें ? (हरजीस रागावें.) मीं लबाडी केली असली तर मग मी दाड मुलगा खरा. पण मीं कधीं केली नाहीं, आणि आज त्या लहाने मुलीनें ही केली नाहीं. तर आतां त्यांत लबाड कोणतें उघड दिसतें.

भीमराव — मिस्त्र, अमळ हळू. तुझें भाषण ऐकून माझी खातरी झाली. कोणी चोरींत आढळला नाहीं तोपर्यंत आपण आपलेकडून त्यास साव म्हणून मानावें. परंतु दुसरा कोणी त्यास चोर म्हणून मानीत असेल त्यावर रागास येऊं नये. यत्न चालेल तब नम्रतेनं त्याची खातरी करून घ्यावी; आणि तो वास्तविकपणें त्याचें स्वरूप ओळखी असें करावें.

हरजी — तसें नव्हे, रावसाहेब. त्याहून मला हे चांगले दिसतें कीं, प्रथम सर्वास लुच्चे असें मानावें, मग जितका भला म्हणून प्रत्ययास आला तो भला ! रस्त्यावर बेल पाहिला असतां मी त्यास मारका म्हणून समजून पळिकडून जातो, तो उपद्रवीक असो कीं नसो. आपण चौकस असावें, त्यांत तोटा नाहीं. ज्यांत संशय नाहीं तो मार्ग चांगला.

बाळमित्र .

भीमराव — चांगली गोष्ट ! तुझे सारखेंच सगळे मानूं लागले तर मग समागम कोणाशीं करावा ? आणि मी तसें करितों तर तुशीं मशीं गांठ कशी पडती ? मग तुझे सारिख्या म्हा-ताच्याचें चालावें म्हणून मी तुला ह्या गांवावर विश्वासाची चाकरी कां देतो ? तुला शिपायगिरीच्या चाकरीवरून स-रकारानें दूर केलें होतें, आणि त्याचें पत्र तुजपाशीं नव्हतें, तितक्यावरच तुला लुच्चा मानून मीं केतवाल्याच्या स्वाधी-न केलें नसतें ?

हरजी — तें खरें, आणि हें ही खरें कीं मी चोर नव्हें .

भीमराव — होयरे, म्यां तुला भला असें अनुभविलें, म्हणूनच तूं अझून माझे चाकरींत टिकला आहेस . पण प्रथम जे-हां मीं तुला ठेविलें तेव्हां तुझें तोंड पाहून आणि वचनाव-रच ठेविलेंना ? तेवेळीं मला दुसरें कांहीं प्रमाण होतें ?

मिरोबा — बाबा, जर तूं तोंडावरून आणि शब्दावरून परी-क्षा करशील, तर मुलीचें खरें मानिशील . इतकें हरजीचें मा-नणार नाहीस .

हरजी — आं, रावजी ! असें काय ! तर माझे तोंडाकडे पाहून बाबाची खातरी झाली आहे, अशी तिजविषयीं होईल तर मग मी हें तुमचें सगळें खरें मानीन .

मिरोबा — हः हः, काय हा जांबुवंत चांगला दिसतो .

दाणे टिपणारी पोर.

भीमराव — छव, मिरु, असें म्हणूनये बरे. पण, हरजी, तू त्या मुलीस ओळखतोस?

हरजी — होय, रावसाहेब, कांहीं ओळखतो कांहीं नाहीं. आज दाहा दिवस तिला मी तिचे आईबरोबर फिरतांना पाहातो. पण तीं येथें कशीं आलीं, आणि कां आलीं, हे तुम्हांस गांवचे चौकसनीस आहेत ते नीटपणें सांगतील. मला जर स्वच्छ पुसाल तर त्यांस गांवांत घेऊन भिकार वाटविलें, हे कांहीं चांगलें केलें नाहीं.

मिरोबा — बरे तर त्याविषयीं जो खर्च पडेल तो मी करीन ; होय मी करीन, जा.

हरजी — रावजी, तुम्हांपाशीं स्वपराक्रमाने कांहीं आहे?

मिरोबा — मजपाशीं नाहीं, पण माझे बाबापाशीं तर पुष्कळ आहे?

हरजी — रावसाहेब, मी खरेच सांगतो. त्या मायलेकीं विषयीं सगळा गांव कुरकुरत आहे; आणि जर अमलदारांस असें अवदान मास्तें दिलें, (आंगठा तर्जनीवर चोळून पैस्यची खूण करितो.) कांकीं माझी खातरी आहे चौकसनिसांनीं, हो —

मिरोबा — बाबा पाहा तुम्ही! हा चौकसनिसांसही वाईट म्हणतो. मी त्यांस हे कळवीन.

बाळमित्र.

भीमराव — हळू, मुला. (हरजीस) हरजी, माझ्यामते तुझी अशी संशयित प्रकृति चांगली नव्हे. तर आतां मला ही तुजविषयीं संशय घेणें प्राप्त आहे, कारणकीं तीस त्यां आपल्या शेतांत भाज्याजवळ पाहिलें म्हणून अटककितोस कीं तिनें टोपली येथें भरिली; आणि त्या गरिबांस गांवांत वस्तीस येऊं दिलें ह्यावरून कमावीस दारानें लांच घेतला असें म्हणतोस. बरे तर, आतां मी ही म्हणनांकीं तिजपासून पैसे किंवा तमारवू तुला मिळाला नाहीं म्हणून त्यां तिची टोपली अटकाविली; नाहीं तर तिला तूं जाऊं देतास?

हरजी — रावसाहेब, आपणास वाटते कीं—

भीमराव — तुला लोकांविषयीं जसें वाटते तसें लोकांस तुजविषयीं कां वाटूनये?

हरजी — बरे तर, रावसाहेब, आतां आपण काहींच बोलून ये. सगळें भिकार येऊन तुमचें शेत, वाडी, गांव लुटून कांनेईना? माझें काय गेलें. पण आतां मी ही टोपली कोठ्याच्यापाशीं नेऊन देऊं?

मिरोबा — नको नको बाबा, इतकी मजवर दया करा.

भीमराव — हरजी तुला त्या म्हातारीच्या घरीं जाऊन तिचे मुलीपाशीं क्षमा मागावयाची पडेल.

दाणेटिपणारी पोर.

हरजी — क्षमा, रावसाहेब, क्षमा! तुम्हींही असं म्हणा-
वें! काय मी जाऊं आणि क्षमा मागूं? कशाकरितां? मीं
तिचा अन्याय केला असं मला वाटत नाहीं.

मिरोबा — एवढ्यासाठीं, कीं हकनाहक त्यां तिला श्रमांत
घातले, आणि तिजवर चोरीचा आळ घेतला, म्हणून
तुला क्षमा मागणें प्राप्त आहे; समजलास?

हरजी — आणि टोपलीही दिली नाहीं, आणि क्षमाही मागि-
तली नाहीं, तर काय झालें?

भीमराव — म्यां जर तुला हकनाहक छळिलें तर मला तु-
जपाशींही क्षमा मागणें प्राप्त आहे. आतां तुला जर ला-
ज वाटत असली तर मी स्वतः टोपली नेतो, आणि तु-
झ्यावांटची क्षमा मागतो.

हरजी — तर, मिस्टरावजीं, इतकें काम तुम्हींच करा?

मिरोबा — हो! मी सिद्ध आहे, पण, बाबा, आमची नाई
तिचे आईची समजाविशी करावयाकरितां तिजबरोबर
गेली आहे, ती तिला घेऊन लवकर परत येणार आहे,
मी तिची अमळ वाट पाहतो.

हरजी — असं आहे, तर येथें माझे काम नाहीं. तो पुटपु-
टत चालता होतो, आतां ह्या गांवीं इतकें भिकार हो-
ईल कीं आम्हांस लवकरच भिक मागन जावपाचें पडेल.

बाळमित्र.

प्रवेश ७

भीमराव आणि मिरोबा.

मिरोबा — बाबा, तो काय बोलला तें ऐकिलेंना?

भीमराव — होय, लाडक्या, पण मी त्याचें कांहींच मनांत आणीत नाहीं.

मिरोबा — पण, असा वाईट माणूस त्यां कां ठेविला आहे?

भीमराव — तो वाईट नाहीं, मुला, तो आमचे हितास अतिशयच जपतो, त्यामुळे कोणे समर्थीं असा बहकतो. एर्षीं तो मोठे सचवटीचा माणूस आहे, आणि एकनिष्ठ चाकर.

मिरोबा — पण तो वांकडा चालतो आहे तर?

भीमराव — त्यां ऐकिलें नाहीं; तो म्हणाला कीं तिचा अन्याय केला असें मला वाटत नाहीं. तर त्याचा अन्याय इतकाच, कीं तो हुकुमाप्रमाणें करावयास जातो तेव्हां मनुष्य पाहून व गोष्टीचें तारतम्य पाहून काम करावें तें तो करीत नाहीं.

मिरोबा — मी समजलों नाहीं. मला हें नीट समजाविशील?

भीमराव — होय, मुला. तें असें कीं, त्याला जेव्हां ठेविलें, तेव्हां मीं सांगितलें होतें कीं, गांवांतून लुच्चे लबाड हांकून काढ, त्याला कोतवालाकडे नेऊन शिक्षा करीव. त्याचें ता-

दाणे टिपणारी पोर.

सूर्य हेंचकीं, भिकाऱ्याचे वेषानें चोरीवर जे पोट भरिता-
त, आणि गांवांत येऊन माझ्या कुळांस जे ठकवितात
त्यांविषयीं बंदोबस्त ठेव. असा हुकूम दिला होता.

मिरोबा — हां हां! आतां मी समजलों. तो खरे भिकाऱ्यासही
चोरांत मोजितो. कोणास म्हातारपणामुळें, दुखण्यामुळें, किं-
वा दुर्दैवामुळें, भीक मागणें प्राप्त होतें, तें तो लक्षांत आ-
णीत नाहीं.

भीमराव — खरें, बाबा. एकच गोष्ट प्रयोजनवशात् तशी मा-
नली म्हणजे वेगळीच दिसते. आतां पाहा मीच तुला
म्हणतो कीं त्यां हरजीशीं भांडतांना चांगला विचार केला
नाहीं; त्या मुठीची आई लबाड नव्हे; अथवा त्या मु-
लीनें तुला लटकें सांगितलें नाहीं, आणि आपले भा-
ज्यांतून कणसें चोरिलीं नाहींत, हें तुझ्यानें कशावरून
न सांगवेल?

मिरोबा — नाहीं, बाबा, तसें होणार नाहीं.

भीमराव — कां होणार नाहीं? तीं कोण आहेत, आणि
येथें काय योजून आलीं आहेत हें तुला पळेपणीं
ठाऊक आहे?

मिरोबा — बाबा, जर तिची ती आकृति, तिचे ते अश्रु-
पात; तिची ती गरिबी, तूं पाहातास; आणि तिचें तें

बाळमित्र.

भाषण जर तूं ऐकतास, तर तुझी खातरी होती, झा-
हून दुसरें अधिक काय जाणिलें पाहिजे? तीं योग्य
आहेत कीं नाहींत, हें पक्कें समजेपर्यंत त्यांस काय उ-
पाशीं मरूं द्यावें?

भीमराव — शाबास मुला, शाबास. गरिबांवर अशीच दृष्टि
ठेवीत जा, म्हणजे भगवान् तुजवर कृपा करील, तुज-
सारिखा गुणाचा मुलगा देऊन जशी त्यानें मजवर कृ-
पा केली आहे. कठोरतेपेक्षां दयाकूपणा चांगला; नि-
ष्टुर मनुष्य अनीतींत शिरतो. जेथें कोणी आपली कृपा
इच्छितो, आणि ती त्यावर आपल्यानें करवत नाहीं अ-
शी गोष्ट होते, तेथें त्याचा बांक, आपला नाहीं.

मिरोबा — पण, बाबा, हरजीसारख्या मनुष्याच्या स्वाधी-
न अधिकार करावा हें मला ठीक दिसत नाहीं. तो एका
दे दिवशीं अनर्थ करावयाचा.

भीमराव — तूं म्हणतोस तें खरें. पण मीं त्याकडेस सगळी
सत्ता दिली नाहीं, त्यापासून झालाच तर लाहानसा उप-
द्रव होईल, आणि तो झाला तरी त्याचा परिहार करितां
येईल. त्याचे डोईवर आपला कोठीवाला आहे, तो चां-
गळे समजुतीचा आणि भला मनुष्य आहे; तो न्याय
अन्याय पाहून चांगले तेंच करील. त्यानेंच मला त्या

दाणे टिपणारी पोर .

मायलेकींचें वर्तमान कळविलें, कीं त्या भल्या आहेत,
आणि त्या म्हातारे एसाऊचे चरीं असतात हें ही.

मिरोबा — पण, बाबा, हरजीनिं त्यावेळींच जर त्या मुली-
स मारिलें असतें तर कसें होतें?

भीमराव — इनकें त्याच्यानें करवतेंना. मी त्याला निक्षूण
ताकीद केली आहे कीं, तुला कोणी कसाही अन्याय
करितांना आढळलें, तरी त्याच्या आंगावर हात टाकू
नको; त्यास कोठीवाल्यापाशीं घेऊन जा.

मिरोबा — तीं, बाबा, त्या लहानगे मुलीस घेऊन माझी
ताई आली.

प्रवेश <

भीमराव, मिरोबा, हिराबाई, आणि

यमनी.

मिरोबा — (दोपळी घेऊन यमनीकडे धांवतो) ही घे मुली.
ही घे तुझी दोपळी. तींतले तुझे एका कणसासही का
णीं हात लाविला नाहीं बरें?

बाळमित्र.

यमनी — अगे माझे टोपले ! अरे माझे लाहानगे धन्या,
मी तुझी किती उपकारी झालें ! (भीमरावास पाहून,)
हे कोण गृहस्थ आहेत ?

हिराबाई — (वापाकडे धांवून त्याच्या कडेवर चढते.)
यमने, पाहा हा आमचा बाबा.

मिरोबा — मी तुला खरेखुरेच सांगतां यमने, आमचा बाबा
चांगला आहे. तूं कांहीं भिऊनको. ये मी तुझी त्याची
ओळख करितां. (यमनी पुढें जाते.) तुला दुखविलें म्ह-
णून बाबानें हरजीला चांगली शिक्षा केली, ऐकिलें ?

यमनी — (भिऊन भीमरावाजवळ जाते आणि त्यांस नम-
ते.) महाराज, मी इतकी सलगी करितें म्हणून क्षमा
असावी. आपलीं मुलें किती थोर म्हणून सांगूं !

भीमराव — (एकीकडे वळून हळूच,) मिरोबा म्हणत होता
तें खरेंच. हिच्या तोंडाकडे पाहातां ही लबाड असा सं-
शय कोणास येईल ? हिची रम्य मुद्रा, भाषणाची हा-
तवटी, हीं हिचे थोरपणास सांगतात.

यमनी — (मिरोबास आणि हिराबाईस हलके शब्दांनीं)
मी तुमच्या बाबास राग तर आणिला नाही ?

भीमराव — (तें ऐकून) नाहीं, माझे लाडके ! माझे मुलांनीं
तुझा सत्कार केला, त्यांत कांहीं अधिक केलें नाहीं. तूं

दाणे टिपणारी पोर.

त्यास योग्यच आहेस .

हिराबाई — खरे, बाबा, ही अशीच आहे . पण जरलां हिचे आईस पाहिलें असतें तर !—

भीमराव — तुझी आई कोण आहे , मुली ? त्या गांवांत तुम्ही कोठून आलां ? आणि तुम्ही पोट कसें भरितां ?
यमनी — पोट कसें भरितां हें मी काय सांगूं ! कधीं मिळतें कधीं उपाशीं असतां . आम्ही सगळा दिवस , कधीं सगळी रात्रही , सूत कांतितों , शिवतां , आणि पोट भरितां . एसाऊनें आपले घरीं आम्हांस राहावयास जागा दिली आहे . तिनें मला शेतांत कणसें टिपावयास आज च पाठविलें होतें ; तें पहिले खेपेसच असें झालें .

मिरोबा — (यमनीचे कानांत) आज तुझे भाग्य चांगलें . ताई बाबाची आज्ञा घेऊन ठेवणार आहे ; मग तुला टिपल्यावांचूनच दाणे मिळतील .

भीमराव — पण तुम्ही अगोदर कोठें होतां ?

यमनी — येथून थोडके कोशांवर रेणुकापुरीं होती . तथें फार महागाई म्हणून एसाऊनें माझे आईस सांगितलें , कीं तूं आमचे गांवीं चल मी तुला जागा देईन .

भीमराव — (एकीकडे होऊन) गरीब लोक जेव्हां एकमेकांस असे सहाय होतात तेव्हा मग मातबरांनी किती सहा-

बाळमित्र.

य क्वावें? (यमनीस) मुळी, तुझा बाप जिवंत आहे?

तो काय धंदा करितो?

मिरोबा — मी पैज मारितों कीं, तो मोलकरी नसावा.

हिराबाई — आणि हिचे आईस पाहिल्यावरून मी ही पैज मारीन.

यमनी — (अमळ गडबडून) माझा बाप? मला बाप नाही.

खरेंखरेंच मी पाहिला नाही. मी उपजावयाच्या अगोद-

रच तो वारला. आहा! जर तो आज जिवंत असता

तर —

भीमराव — तो कोण होता हे तूं जाणतेस? आणि त्याचें

नांव काय तें सांगशील?

यमनी — माझी आई तुम्हांस तें नीट सांगेल.

भीमराव — ती मंत्रीं बोलेल?

हिराबाई — हो, ती आतां येथें येईल. मी अमळ नागा-

हून येते, असें ती आम्हांस म्हणाली.

भीमराव — मुळी, तुला शिकवणी कोणाची?

यमनी — तें सगळें माझे आईनें केले. मला वाचावयास

आणि लिहावयास तिनें शिकविलें; आतां ती मला दे-

व्यास भजनमार्ग शिकवीत असते, आणि चित्रें का-

व्यासही शिकवीत असते.

दाणे टिपणारी योर.

भीमराव -- चित्रें काटावयास। तर आतां माझी खातरी झा
ली, कींही कोणी मोठे कुटुंबांतलीं दरिद्रानें अशो दशोस
आलीं आहेत.

हिराबाई — आहा! ती! ती येते आहे.

मिरोबा — हीच ती?

भीमराव — (एकीकडे) ह्यांनें वर्तमान समजून घेण्यास
मी मोठा उत्कंठित आहे. ह्या मुलीच्या आकृतीवरून म-
ला हिचे बापाचें भान होतें, पण पकें आठवत नाही.

प्रवेश ९

भीमराव, जिऊबाई, मिरोबा, हिराबाई,

आणियमनी.

यमनी — (आईस भेटावयास धांवते. आई भीमरावास
पाहून गडबडते) ये, बये, ये, भिऊं नको. हे त्या दोघां
मुलांचे बाप, ज्यांनीं आपणांवर फार लोभ केला, आ-
णि जशीं ह्यांचीं मुलें तसेच हेही दयावंत आहेत. (जिऊबाई

बाळमिन्न.

हकू हकू पुटे येते, हिरावार्ड पुटे जाऊन आवडीने तिचा हात धरून तिला वापाकडे आणिते.)

हिरावार्ड — माझे बापाम सगळें वर्तमान ठाऊक झालें, आतां नवें सांगावें नलगे.

जिऊबार्ड — महाराज, माझा यमनी चोर असें तर आपले लक्षांत आलें नाहीं कीं?

भीमराव — बार्ड, तुमचे मुलीस आणि तुम्हांम पाहूनच तुमचा भलेपणा स्पष्ट होतो.

मिरोबा — हिचें नांव यमनी? हें नांवच सांगतें कीं, ही दाणें वेंचून पोट भरावयाकरितां झाली नाहीं.

जिऊबार्ड — काय करावें, दरिद्रावस्था फार कठीण आहे, पण जंवपर्यंत आमच्या हातून वार्ड कर्म घडलें नाहीं तंवपर्यंत आम्ही—

भीमराव — गरिबीची लाज कोणी धरूनये, सद्गुण आहेत तेथें ही ती आढळते. बार्ड, आतां मी सलगी करून विचारितां, क्षमा करा, तुमचें नांव काय?

हिरावार्ड — हिचें नांव जिऊबार्ड पोंबारीण.

जिऊबार्ड — आतां तुम्हांपासून माझी खरी हकीकत मी लपवित नाहीं. मी असे दिवस काटितें येथें माझा उपाय नाहीं असें रावसाहूचांच्या मनांत यावें म्हणून सांगतें. मा-

दाणे टिपणारी पोर .

इया मनांत आहे कीं, त्यांचा लौकिक होऊं नये. (मुलांकडे पाहाते.) गरिबीच्या लाजेमुळे नव्हे, पण जर माझं नांव प्रगट झालें, तर मग हलके जातींतले लोक, जे कोणा नीच असतील ते, माझा छळ करून संतोष पावतील; कांकीं, कोणे समयीं मोठे मनुष्यापासून त्यांचे गरीबपणाचा तसाच तिरस्कार होत असतो.

मिरोबा — बरें तर मी ऐकत नाहीं.

हिराबाई — मी कोणाशीं चकारशब्द बोलणार नाहीं. मी स्वरेंच सांगतेकीं, तुम्ही कोणी असा, पण यमनीस मी माझी मैत्रीण करीन.

भीमराव — बाई, सांगतां हें स्वरेंच माना. माझ्या मनांत तुमचें कल्याण करावें असें पक्कें वागलें आहे, म्हणून मी इतकें खोदून पुसतां.

जिऊबाई — मी गरीब, परंतु मोठे कुळांत उत्पन्न झालेली आहं. वर्षे आठ झालीं माझे बापानें मला सयाजीपां वार सेनावासखेल ह्यांस दिलें.

भीमराव — सयाजी पों वार ! सयाजी !

जिऊबाई — आमचें लग्न झाल्यावर मग आम्ही रतनपुरास आलों. तेथें पोंवारांचें वतन होतें.

भीमराव — होय, तोच ! तोच ! त्या मुलीच्या चेहऱ्यावरून

बाळमित्र.

तर उघड दिसते कीं तोच .

जिऊबाई — तें कसें राव जी ?

भीमराव — पुटे बोल्ला, बाई .

जिऊबाई — मी आता थोडक्यांतचें सांगते, आम्ही संसारक्याचा आणि परस्परांचे प्रीतीचा अनुभव नुकताच घेत आहों, इतक्यांत, अरे कर्मा ! कठीण चाकरीमुळे त्यांची प्रकृत विषडली, आणि माझे देव फुटले तें असें झालें (ती रडते.)

हिराबाई — (यमनीस) बापाडे, तूं लवकरच गे पौरकी झालीस !

यमनी — अरे दैवा ! उपजावयाचे अगोदरच .

जिऊबाई — घरकरी वारले तेव्हां ही मूल माझे पोटांत नान्या निर्दय दिसांनीं मला पोटीं मुलगा नाही पाहून घरांतले सर्व आटोपले . मग त्यांनीं उचलून दिलें तें घेणें प्राप्त झालें .

भीमराव — हावरून तुम्हांस फार थोडे दिलें असेलसें दिसते .

जिऊबाई — त्यावर आम्हीं थोडीं वर्षे रतनपुरांत काटिलीं ; नंतर सर्व विकून नांव छपवून रेणुकापुरास आलों, तेथें एसाऊची गांठ पडली, तिनें ह्या गांवीं आणिलें

दाणे टिपणारी पोर.

हिराबाई — रे, ती, आपली एसाऊ ती, बाबा.

जिऊबाई — पूर्वी माझे हातून तिजवर कांहीं उपकार घडले होते, ते आठवून तिनें मला आपले घरीं बोलाविलें. ती आमचा फार समाचार घेते. तिला दुसरे कोणी नाहीं, ती म्हणते तुम्ही मला मूठमाती द्या, आणि ही माझी झोंपडी आहे ही माझे मागे तुम्हीच घ्या. अशी माझी कथा आहे.

भीमराव — पुरे बाई, आतां त्या एसाऊस कृतज्ञतेविषयीं मजपेक्षां अधिक मी होऊं देणार नाहीं. आजच्या दिवशीं, बाई, मला फार आल्हाद झाला, कीं तुमच्या भतारानें मजवर जे उपकार केले आहेत ते फेडा वयाचा योग देवानें आणिला.

जिऊबाई — तें कसें रावसाहेब ! तुम्ही माझ्या घरधन्यास ओळखत होतां?

मिरोबा — ह्या यमनीचे बापास?

हिराबाई — अगे माझे यमने. आतां मला वाटते कीं, तुला आम्ही आमचे घरीं ठेवूं. पण तुला काय झालें? तूं कां रडतेस?

यमनी — नाहीं, मला आनंदाश्रू आले.

भीमराव — तुमच्या भतारानें तर माझा प्राण वांचविला

वाळमित्र.

आहे. आहाहा! मी आज केवढा सुखी तरी, कीं त्या पुरुषाचे बायकोची आणि मुलीची सेवा माझे हातून घडेल. मागे लढाईत मी त्यांचे हाताखाली चाकरी करीत होतो. एके समयीं शत्रूंनीं हातपिटीस आलों होतो तेथें माझेवर एका बारगिरानें घोडा उठविला. आणि मी तर श्रमानें अगदीं गळालों होतो, त्याक्षणीं जर पोंवार पुढें सरसावले नसते, तर मग मी आजला जिवंत कोठचा राहातो?

जिऊबाई — मीही त्यांचा शूरपणा ऐकत होते.

भामराव — त्यानंतर एकेसमयीं मी आपले पागेबरोबर कामगिरीवर असतां शत्रूंनीं एकाएकीं आम्हांवर छापा घालून धरून नेले, आमचें सर्वस्व लुटले, मला जखमा लागल्या. हें वर्तमान पोंवारांस कळतांच, त्यांनीं शत्रूंक उंचे सेनापति जाधवराव होते, त्यांस शिफारसपत्र पोंहोंचवून माझे तारतम्य राखिलें. तेथें माझ्या जखमा बऱ्या होत तंव दोन वर्षे लागलीं. नंतर मी तेथून सुटून घरीं आलों, आणि पोंवारांस भेटावे तंव, ताबडत्पेवीनें आमची रवानगी हिंदुस्थानांत झाली, तेथें मी लंगर केले, आणि साहाय्य राहून स्वदेशीं आलों आणि शोध घेतला तंव ऐकिलें कीं, पोंवार कैलासचामी झाले. असले पु-

दाणे टिपणारी पोर.

रुषाचे बायकामुलांस आणि विपत्ति, हे माझ्या लक्षांत नाहीं. — तींत आज तुम्हांस पाहिलें ह्यामुळे माझे हृदय य शतधा विदीर्ण झालें, बाई.

जिऊबाई — हे ईश्वरा! त्वां येथें मला आणून काय चमत्कार केला हा!

मिरोबा — (यमनीस) काय? तुझे बाबानें माझ्या बाबाचा प्राण राखिला?

हिराबाई — आतां आम्ही किती तरी अधिक तुमची ममता करावी?

भीमराव — यमने, बेटा, ये इकडे, मी आहे तंव तूं आपला बाप जीवंत आहे असें समज बरे. माझे मुलांनो, तुमची आई वारली, तिचे जागीं तुम्ही त्या बाईस आई म्हणा. बाई, तुम्ही यमनीस शिकविलें (यमनी त्याजवळ जाते आणि त्याचा हात धरिते.) त्यावरून मला वाटतें कीं, तुम्ही माझे मुलांस विद्याभ्यास करवावयास योग्य आहां. मी तुमचा सांभाळ करीन. पुनः दरिद्राची पीडा तुम्हांस होऊं देणार नाहीं. (यमनी अडून त्याचा हात धरून आहे.) होय मुली, मी तुला माझे मुलीप्रमाणें पाहीन, तूं आपले उदार बापाची प्रतिमा आहेस, म्हणून माझे अत्यंत प्रीतिपात्र आहेस, जसा तो मला गुरु

बाळमित्र.

स्थानीं होता.

जिऊबाई — (उद्गार आला आहे.) रावसाहेब, तुमचे उपकार उच्चारवयास मला शब्द सांपडत नाहीत. माझे अंतः-
र्यामीं जें होत आहे, तें हे माझे आनंदाश्रू सांगतील.

हिराबाई — (तिला आलिंगिते) माझे जिवलगे, माझे नवे आई! तर आतां तूं नित्य आम्हांजवळ असशील, नाहीं व-
रें? तूं पाहा आम्ही तुझे आज्ञेंत कशीं वर्तूं तीं.

मिरोबा — होय, आणि यमनीला दुसरी वहीणही झाली. आ-
तां तिला दाणे टियावयास जावयाचें काम नाहीं! अरे दु-
ष्टा हरजी, आतां मी तुला वांकुल्या दाखवीन!

जिऊबाई — माझे लाडके लेंकरांनो! तुम्ही मला किती आनंद
करितां! आतां एकास तीन मुलें तुम्ही मला झालां, तर
तुमचें तारतम्य मी आपल्या जिवापासून करीन. (भीम-
राधास) रावसाहेब, आज्ञा द्याल तर हें सखसमाधा-
नाचें वर्तमान मी एसाऊस जाऊन सांगेन; हें ऐकून तिला हर्ष-
वायूच होईल.

भीमराव — ठीक आहे, बाई, इतक्यांत मीही घरीं जाऊन
तुम्हांकरितां एक खोली तयार करवितों.

हिराबाई — बाबां, मी माझे नवे आईबरोबर आणि यम-
नीबरोबर जाऊं?

दाणे टिपणारी पोर.

मिरोबा — आणि मी ही जाऊं, बाबा? मला त्यांचरोबर जा-
वेमें वाटते.

भीमराव — सुखें जा, माझ्या लेंकरांनो. मग जिऊबाईस आ-
णि यमनीस आपले घरीं घेऊन या, बरें. आणि एसा-
ऊसही आज आपले घरीं जेवावयास आमंत्रण करा.

मिरोबा — (यमनी टोपली घ्यावयास चालली होती तीस)
नको, नको, यमने, ती त्यां आतां उचलूं नये, तेथेंच
राहूं दे.

यमनी — रावजी, मी ही टोपली कोट रुपयांसही कोणाला
देणार नाहीं. माझा आणि माझे आईचा जो आज भा-
ग्योदय झाला त्यास मूक ही आहे नाहीं, विमणे जिवलगे
टोपले, तुला डोकीवर घ्यावयास मी लाजणार नाहीं.
(ती मोठें बक करून उचलते)

हिराबाई — इतकें तरी कर, कीं आंतलीं कणसें काढ, म्हण-
जे ती हलकी होईल.

यमनी — कां काढीन? तीं कणसें माझीं आहेत. मला तीं
त्या भल्या म्हाताऱ्यानें दिलीं आहेत. त्याविषयीं तुमचा
हरजी व्हायें तें कां म्हणेना, तीं मी एसाऊस भेट देईन.

भीमराव — तिला मी विसरणार नाहीं. आजपासून जन्म
पर्यंत मी तिला नित्य अन्न देईन.

बाळमित्र .

जिऊबाई — भगवान् तुमचें कल्याण करो , आणि तुम-
चीं मुलें तुम्हांसारखीं धार्मिक होऊन तुम्हांस सर्वदा
आनंद करोन .

(सर्व निघून जातात .)

सखी आणि मनी .

वसंत ऋतूमध्ये एके दिवशीं, मोठे घातःकाळीं, एका श्री
मंत पाटलाची मुलगी, सखी, न्याहारीस साकरपारा बरोबर
घेऊन आपले बापाचे वाडींत गेली होती तिचे मनांत
होतेंकीं, चार घटिका इकडून तिकडे फिरून न्याहारी
खाळीअसतां ती रुचि अधिक देखील ती तेथें सर्व विष-
यांपासून आनंद पावली पदार्थमात्रानें चढते दिवसा-
च्या शोभेस अनुकूल होऊन तिचे सर्वेद्रियांस सुख के-
लें ; मंदसुगंधशीतल वायूच्या स्पर्शानें खचेस, म-
धुर फळांच्या रसानें रसनैस, पुष्पांच्या सुगंधानें घ्रा-
णास, पक्ष्यांच्या मधुर शब्दांनीं कणोस . अशी ती स-
खी तेथें सर्व विषयांपासून आनंद पावून सात्विक भा-
व पावली आहे, इतक्यांत तेथें कोणाचीं पावले

सखी आणि मर्ना.

बाजलीं. तेसपर्यी चकित होऊन पाहाते तंव समोरून एक पोरगी, हातांत बाजरीची कोरडी भाकर घेऊन मोठे रुचीनें खात खात आपणाकडे येत आहे, असें तिनें पाहिलें. ती ही तेथें खेळान्यास म्हणून येत होती. तिची दृष्टि इकडे तिकडे पाहाण्यानें चंचळ होती, म्हणून ती जवळ आली तेव्हां मात्र तिनें सखीस पाहिलें. पाहातांच ती ग्यालीं पाहात स्तब्ध राहिली. मग जशी हरणी भय पावते तशी भिऊन मागचे पायीं पळू लागली; तेवेळीं सखी म्हणते, थांब, थांब, मुली, अमळ थांब, अगे पकतेस कां? तें ऐकून ती अधिकच धांवली. सखीनें तिच्या मागे लागून मोठे कष्टानें आडवाटेनें जाऊन तीस धरिलें, आणि तिला म्हणते, तूं शेवटीं माझ्या हातीं सांपडलीसना? आतां कोठें जाशील? मी तुला बळकट धरिलें आहे; तूं आतां सुटून पावणार नाहीस. तेवेळीं ती पोरगी पळून जावें म्हणून ओढाताण करूं लागली. तीस सखी म्हणते, मुली, त्रां असें करूं नये, मी कांहीं तुला उपद्रव करित नाहीं हे ममतेचे आणि कोमळ शब्द ऐकून पोरगीला धीर आला; मग ती सखीबरोबर जवळच्या बंगल्यात गेली. तेथें तिला आपले जवळ बसवून सखी विचारिते,

वाळमित्र.

मुली, तुझा बाप जिवंत आहे?

मनी — होय, बरे.

सरवी — तो काय धंदा करितो?

मनी — पोटासाठीं कोणतेंही काम करितो. आजचे दिवशीं तो तुमचे बागांत स्वपत आहे. त्यानें मला आपले बरोबर आणिलें आहे.

सरवी — हां! तो जाडगा खंडू तुझा बाप? पण तूं ही न्याहारी कसची करितेस? मला पाहूंदे काय खातेस तें. (ती नींतली थोडीशी भाकर खाऊन पाहाते.) अगाई! काय जाडी आणि भरडी आहे ही ! माझे घशांत टोंचीतच गेली. तुझा बाप तुला हीहून चांगली कां देत नाहीं ?

मनी — त्याजवळ तुमचे बाबाइतके पैसे नाहीत म्हणून.

सरवी — पण तो मजुरी करून मिळवितोकीं नाहीं ? तितक्यांत त्याच्यानें तुला ताजी भाकर देववेना ! हिजबरोबर काहीं कोरड्याचें तरी —

मनी — होय, जर त्याला मी एकलीच असतें तर, पण आम्ही पांचजण आहों, सगळींच पुष्कळ खाणारीं. अणखी ही कोणास झबलें पाहिजे, कोणास आंगरखा, कोणास टोपी, ह्यांचा खर्च आहे. कोणे वेळेस माझ्या

सरवी आणि मनी.

बाबास, काय करूं? असें होतें. तो म्हणतो, सगळी मे-
हमत करून व्यर्थ; माझ्यानें त्यास मोठें धोटेही अन्नव-
स्त्र पुरवत नाहीं.

सरवी — तर तुम्ही कधीं साकरपारा खाऊ नसेल?

मनी — साकरपारा तें काय आहे?

सरवी — हा पाहा माझ्या हातात प्रत्यक्ष.

मनी — अग आई! मीं हा कधीं माझे जन्मांत पाहिलाही न-
व्हता.

सरवी — थोडासा खाऊन पाहा, भिऊं नको हा पाहा मी
खाते.

मनी — (आनंदानें) आहा बरे! कायगे तरी चांगला आ-
हे!

सरवी — खरेच बरे, तुझें नांव काय, मुली?

मनी — (उठते आणि तिला नमस्ते) तुमची बटीक मनी

सरवी — बरें तर, अमळ येथें थांब. मी आपले आईपाशीं
तुजकरितां कांहीं मागून आणिते. हीच आले. पण
तूं पळूं नको हो?

मनी — नाहींगे आई, आतां मी कांपळेन?

(सरवी थांबत गेली, आणि तिनें आईपाशीं कांहीं त्या
मुलीकरितां कोंरड्याला मागितलें. आई तिची धर्मबा-

वाक्यमित्र.

सना पाहून समाधान पावली. तिने वाटीत कांहीं खीर आणि गव्हांची पोळी अशी तिजकडे दिली. सरवी तें घेऊन धांवतच मनीपाशीं आली, आणि म्हणते, कां मुली, तुला मीं फार खोळंबविलें नाहींना? हें घे, आतां तुझी जाडी भाकर परती ठेव, ती मग तूं खावी तितकी खा.)

मनी — (खीर तोंडामुळी घेऊन निटक्या मारिते.) अगाई हें अमृतासारखें गोड आहे ! असें मीं कधीं खाल्लें नव्हतें !

सरवी — तुला आवडलें पाहून मला संतोष झाला. आधींच माझा निश्चय होता कीं तुला आवडेलच.

मनी — काय बरे ! तुम्हीं हें असें नित्य खातां ! आम्हीं गरिबांनीं असलें कधीं चाखलें देखील नव्हतें.

सरवी — ऐक तर ; जेव्हां तेव्हां तूं मजकडे येतजा, मी तुला असें नित्य देत जाईन. पण, गडे, तूं कशीगे निरोगी दिसतेस ! गे, तुला कधीं दुखणें येतनाहीं ?

मनी — दुखणें, काय मला ? नाहीं कधीं नाहीं.

सरवी — तुला कधीं पडसें येत नाहीं ? अथवा तुझे डोकें जड होत नाहीं ?

मनी — तो रोग कसागे असतो बरे ?

सरवी — कोणी खोकूं लागलें, आणि नाक शिंकरूं लागलें, म्हणजे समजावें कीं हास पडसे खोकला झाला आहे.

सरवी आणि मनी.

मनी — हांहां! तसें मला कधीं होत असतें. पण तो काय रोग आहे?

सरवी — मग तूं काय करितेस? खाटल्यावर पडून राहात असशील वाटतें.

मनी — खाटल्यावर पडून! होय, मग झालें! मग माझी आई अनर्थ करील, मी आकशी झालें म्हणून.

सरवी — एरवीं तरी तुझ्यानें काय काम व्हावयाचें आहे? तूं केवळ लाहान आहेस.

मनी — कां? मला गाईकरितां गवत आणावयाचें नसतें काय? आणि जाळावयाकरितां काटक्या? ह्याशिवाय शेत बेणण्याचें, दाणे टिपून आणण्याचें हें माझे काम आहे. आहा वये, आमच्यानें काम केल्यावांचून राहाव-
न नाहीं.

सरवी — आणि तुझ्या बहिणी तुजसारख्याच निरोगी आहेत?

मनी — आम्ही सगळ्या निरोगी आहों; आणि उंदरा सा-
रख्या उद्योगी.

सरवी — बरें तर, मला ह्याचा फार संतोष झाला. पहिल्या
नें मला वाटलें होतें कीं देव तुम्हागरीबांचा समाचा-
र घेत नसेल. पण तूं जेव्हां निरोगी आहेस, ते व्हां

बाळमित्र.

ईश्वर तुम्हांला विसरला नाही, हें मला पकें समजलें.
मी ही बरीच आहे, पण तुझे सारिखी बळकट नाही :
पण, मुली, तूं अनवाणी कां चालतेस? जोडा कां घा-
लीत नाहीस ?

मनी — जर आम्हां सगळ्यांना आमचा बाबा जोडे देऊं
लागेल तर तो खर्चाखाळीं बुडेल.

सरखी — तर तुझे पाय दुखवतील म्हणून तुला चालतांना
भय वाटत नाही ?

मनी — तें एकवेळ ही माझ्या मनांत आलें नाही. देवानें मा-
झे पायांचे तळवे जोड्याप्रमाणें कठीण केले आहेत.

सरखी — माझे जोडे देववते तर मी तुला देतें, पण त्यां खा-
वयाचे कां टाकलें ?

मनी — गोष्टींतच वेळ निघून गेला, आतां मला गाई करि-
तां गवत मिळवून आणावयास गेलें पाहिजे. दारीं
प्रहर दिवस आला. माझीं भावंडे घरीं न्याहारी करि
तां वाट पाहात असतील.

सरखी — बरें तर, तूं हें घरीं घेऊन जा.

मनी — बरें, हें मी घरीं नेऊन माझे बहिणींस देईन.

सरखी — ही तुझी गोष्ट मला फारच आवडली.

मनी — मला जी जी चांगली वस्त मिळते तीं तली मी त्यां-

सरवी आणि मनी

ना देत असनें, अशी माझी चाल आहे. आणि त्याही न-

सेंच करिनात. येतें तर मी आतां. (ती लवून निघते.)

सरवी — (लवते) पण उद्यां ह्यावेळेस येथें याचयास विस-
रूनको बरें.

मनी — (खोळंबून) जर माझे आईनें मला कोठें पाठविलें
नाहीं तर मी अगत्य येईन.

परोपकाराचे सखाचा सरवीनें हा पहिल्यानेंच अनु-
भव घेतला. मग ती अमळ वाडींत फिरून मनांत म्हण-
ते, मीं आज मनीस किती सरवी केले! ती माझी किती
उपकारी झाली असेल! तिच्या बहिणी खीर खाऊन का-
य खुशाल होतील! मी तिला जर परकर चोळी दिली
तर तिला किती मोठा आनंद होईल! वयेनें मला थोडे
दिवसांवर परकर चोळी दिलेली मजपाशीं आहे, ती
फार चांगली आहे; पण मला तिचा आतां कंटाळा आ-
ला आहे; माझे पेटांत कांहीं जुनीं चिरगुटे असतील
तीं मी सगळीं शोधून काढीन. ती माझे इतकीच उंच
आहे. माझी चोळी तिचे आंगाम ठीक येईल आहा!
माझा जीव खुरखुरतो कीं मी मनी चांगलीं चिरगुटे
नेसलेली कधीं पाहीन?

दुसरे दिवशीं मनी फिरून वाडींत आली, तेवेळे-

वाकमित्र.

स सखीनें तिला बर्फी दिली. अशी ती मनी नित्य नित्य तथे येई, आणि सखी तिला नित्य नित्य कांहीं नवा पदार्थ देई. तिजकडचे पैसे घेवल्यावर तिनें कांहीं आईपारीं मागितले, ते तिला आईनें मोठे आवडीनें दिले. एके दिवशीं आईनें तीस उत्तर केलें, त्याचें तिला मोठें वाईट वाटलें. ती आईस म्हणत होती कीं मला पैसे दे; मनी अनवाणी चालते, म्हणून मी तीस जोडे घेऊन देणार. आई म्हणाली, मी पैसे देत नाहीं. सखी म्हणाली, कां? आई म्हणाली, ह्याचें कारण तुला मी मग सांगेन; तूं आपले आवडतीवर इतकी धोताल होऊं नको. तें सखीस वाईट वाटलें. त्या दिवशीं तिला जेवणही रुचेना. ती जेवत असतां करंज्या वाटावयास आणिल्या; त्या निमित्तानें आईनें मनीची गोष्ट काढिली

भिमाई — मला वाटते कीं तुजपेक्षां ह्या करंज्या मनीस अधिक आवडतील.

सखी — होय आई, ह्या तिनें कधीं पाहिल्याही नसतील. ह्यांचे करवती कांठ पाहून तिला आश्चर्य वाटेल. बरे, तूं सांगशील तर मी तिला ह्या घेऊन जातें; ह्या दोनच घेऊन जातें; जाऊं?

सरवी आणि मनी.

भिमाई — तें माझे मनास येत नाहीं.

सरवी — कां बरें, आई? तूं धर्मात्मा असून असें कां म्हणतेस? सकाळीं मीं जोड्याकरितां पैसे मागितले ते-
व्हां ही त्वां नाहीं म्हटलें. ह्यावरून मनीनें तुला कांहीं
दुखविलें असेल असें वाटतें. वाडींत तिनें कांहीं आ-
पला नाश केला कायगे? तसें असल्यास तिचे कानास
मी खडा लावीन.

भिमाई — नाहीं नाहीं, माझे लाडके, मनीनें मला दुखवि-
लें नाहीं. पण तिजवर तूं अशी ममता करून तिला
सरवी करणार कीं दुःखी, हें सांग बरें?

सरवी — सरवी करणार, ह्यांत संशय काय? परमेश्वर करी
आणि मला तिजविषयीं विपरीत वासना न होवो.

भिमाई — मला ही वाटते कीं, तिनें सरवी असावें. पण, यु-
ली, हें खरें ना, ती रुकी भाकर चावून न्याहारी करीत
होती?

सरवी — खरेंच, मी तुशीं खोटें कां बोलें?

भिमाई — आणि ती अद्यापि तसले भाकरीवर संतुष्ट आ-
हे ना?

सरवी — अगाई हें काय सांगावयाचें. मी दहीं भात ज्या
रुचीनें जेवितें, ती हून अधिक रुचीनें ती आपली

वाळमित्र

जाडी भाकर ग्याते .

भिमाई — त्यावरून मला वाटते कीं, तिला भूकच चांगली लागते . पण ती अनवाणी चालते हें मला खरें वाटत नाही .

सरवी — मी तिला सदां अनवाणी पाहाते . पाहिजे तर तूं माळ्यास पुसेनाम . खरें कीं नाही तें .

भिमाई — तर ती खड्यांतून , गवतांतून , जात असेल ते-
हां तिचे पायांस ठेंवा लागून , कांटे रुतून , रक्तें निघ-
त नसतील ?

सरवी — तें कांहीं होत नाही . ती हरणीसारखी इकडून
तिकडे धांवते , आणि म्हणते , “ देवानें माझे पाय जो-
ड्यासारखे कठीण केले आहेत ; ही गोष्ट किती चांग-
ली केली आहे ! ”

भिमाई — असेल ; तूं कांहीं लवाडी बोलणार नाहीस ;
पण तूं म्हणतेस तसें असणें मला कठीण दिसतें . तु-
लाच जर सुकी भाकर दिली तर ती खातांना तूं वेडीं
आणि वांकडीं तोडें किती करशील ? एकादा तुकडा
माझे समक्ष खातीस तर मी मोज तरी पाहाते .

सरवी — तो माझे पांटींतच अडकेल .

भिमाई — आणि तूं अनवाणी कशी चालतेस तें मला एक

सरवी आणि मनी.

वेळ पाहावयाचे होते.

सरवी — रागेन भरशील तर सांगते. फालचे दिवशीं मा-
झ्या मनांन तसें येऊन वाडींत मी जोडे काढून अन-
वाणी चालूं लागले, ते मला भारी कठीण पडले, न-
शीच चालले तंव ठेंच लागून पाय दुखावला. तिची
मला अशी कळ आलीकीं, काय सांगूं? मग तशीच
हकू हकू मागे जाऊन मी फिरून जोडे घातले, आ-
णि नेम केला कीं, आतां फिरून कधीं अनवाणी चा-
लणार नाहीं. आणि गरीब विचारी मनीगे! ती वारा
हा महिन अनवाणी चालते

भिमाई — पण हे कसें बरे, तिजसारिची ककी भाकर
तुझ्यानें खावत नाहीं, आणि तिजसारिचे तुझ्यानें
अनवाणी चालवत नाहीं?

सरवी — सवई नाहीं म्हणून, मला वाटते.

भिमाई — तर आतां ऐक, जर त्या तिला तुझे सारिची चां-
गलें चांगले खावयाची आणि जोडे घालून चालवया-
ची सवई लावली, तर मग तिला जाडी भाकर खाणे,
आणि अनवाणी चालणे कठीण पडेल. मग तुला वा-
टेल का, आपण तिचे बरे केले?

सरवी — पण मी तिला तें जन्मवर पुरवीन.

बाळमित्र.

भिमाई — गोष्ट फार चांगली आहे; पण तुला जे पैसे मिळतात तितक्यांत तूं तिला अशी जन्मवर पोसशील ना?

सरवी — काय अवघड आहे? आणि थोडकें थोडकें तां ही घावें.

भिमाई — आपण गरिबांस धर्म करावा हें फार चांगलें आहे; पण तो धर्म करावयास तुला एकटी मनीच आहे काय?

सरवी — नाही, मला दुसरीं ही गरिबें पुष्कळ आढळतात. दोन पोंरी तर आपल्या घराजवळच आहेत; ज्यांना बाप नाही, आणि आईही नाही.

भिमाई — आणि त्यांस दुसऱ्याच्या धर्माची फार गरज आहे नव्हे?

सरवी — खरी गोष्ट.

भिमाई — तर, जर तूं पकानें आणि मिठाया सगळ्या मनीसच देशील; आणि दुसरीं उपाशीं मरतात त्या गरिबांचा समाचार घेणार नाहीस, तर ती गोष्ट नीट नव्हे असें जें कोणी करितें त्यास अव्यवस्थित म्हणतात.

सरवी — कधीं मधीं मी त्यांसही देईन. पण मनी मला फार

सरवी आणि मनी.

आवडते.

भिमाई — बरे, पण तिचे चालवीत असतां तूं मेलीस तर?

सरवी — तर ती माझे नावें फार फार रडेल, त्यांत संशय ना-
हीं.

भिमाई — होय, तें मला ठाऊक आहे, पण फिरून दृष्टि
त पडणार नाहीं कय? आणि चांगलें खावयाचें आ-
णि नेसावयाचे छालवीनें एकादें दुष्कर्म आचरणार ना-
हीं? मग त्याचा दोष कोणाचे माधीं?

सरवी — (अमळ खिन्न होऊन.) तो दोष माझे माधीं घेऊं
पाहतो, वये तर असें होतें कीं, मीं तिला आजपासून
काहीं देऊं नये, नव्हे?

भिमाई — मी असें केवळ म्हणत नाहीं. तूं तिला कधीं मधीं
गोड पदार्थ देत जा. तिला एकादें पांघरावयाचें वस्त्रही
दे.

सरवी — होय, तें माझे मनांत आलेंच आहे. तूं सांगशील
तर मी तिला माझी फडकी देईन.

भिमाई — खरेच, तुझी बारीक फडकी तिचे फारच उप-
योगीं पडेल. तिचीं दुसरीं चिरगुटे सारीचीं, आणि फ-
डकी मात्र — आहाहा! काय चांगली शोभेल!

सरवी — खरी गोष्ट; मग तो तिचा विजोड थाट पाहून जो

वाळमित्र .

तो तिजकडे बोट दाखवूं लागेल . तर आंतां कसें करावे
बरे ?

भिमाई — मी तर असें म्हणतं कीं, कांहीं दिवस पर्यंत पे-
से सांचवावे, आणि मनीला जें अगत्य पाहिजेच
तें सर्व एके खेपेनें घेऊन घावे. गरिबांचीं मुलें काप-
ड वापरतात तसल्यास फारसे पैसे पडत नाहींत .

सखीनें आईचा उपदेश ऐकून चेतला; मग पुढें ती
मनीस खावयाच्या पदार्थांपेक्षां तिचे उपयोगी असे प-
दार्थ अधिक देत चाळली. कोणे वेळेस ती तिला कांब-
ळी देई; कोणेवेळेस परकर . तिला शिकवावयाकरितां
गांवच्या पंतो जीस तिनें कांहीं घावें . तें उपकार स्मरून
मनीचीही ममता सर्वावर फार जडली . ती जेव्हां येई
तेव्हां सखीस म्हणे, मला कांहीं काम सांग, माझे हातू-
न घडे असें कांहीं काम आहे ? तिला सखी जेव्हां एका-
दें काम सांगे, तेव्हां सखीस अधिक संतुष्ट करावें
म्हणून मनी तें मोठे आवडीनें करी . एके दिवशीं वा-
डीच्या दरवाज्यापाशीं येऊन मनीनें सखीची वाट पाहि-
ली; त्या दिवशीं सखी तेथें आली नाहीं . दुसरे दिवशीं
पुनः तेथें गेली; त्या दिवशीं ही आली नाहीं; अशी चा-
रपांच दिवसांत सखीची भेट नाहीं . म्हणून ती फारच घा-

सरवी आणि मनी.

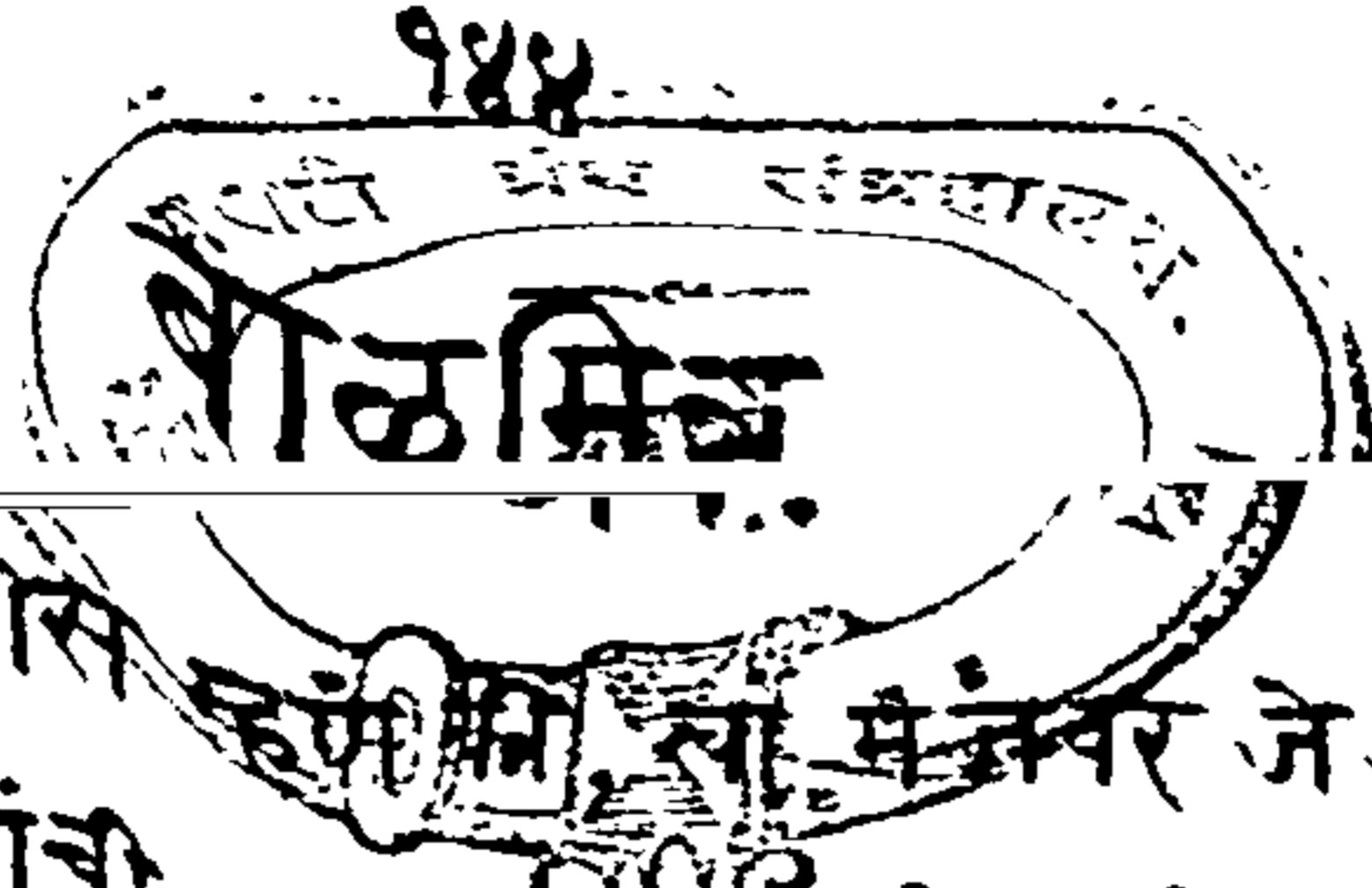
वरी झाली, आणि मनांत तर्क करिते. देवा असें तर नसेल, कीं सरवीचा लोभ आज मजवरून उणा झाला ? मीं न समजतां तिला कांहीं दुखविलें तर नसेल ? काय तें मला समजेल तर मी तिजपाशीं जाऊन क्षमा मागेन. तिच्या मैत्रीवांचून मी जिवंत राहाणार नाहीं. मग मनी सरवीचे घरीं गेली. तों भिमार्डची कुळंबीण घरांतून दारीं आली, तिला ती खोळंबवून पुसते, “आज सरवूबाई कोठें आहेत ?” तिनें उत्तर केलें, सरवूबाईची धडगत दिसत नाहीं, बाई ; ती आतां फार दिवस वांचावयाची कठीण, मला, बाई, फार भय वाटतें, कोणजाणे ती ह्याक्षणींच असेल कीं नसेल, ह्याचा भरंवसा देववत नाहीं. तिला देवी आल्या आहेत. तें ऐकून “अरे देवा ! मी तिला मरुंदेणार नाहीं,” असें म्हणत मनीनें भिमार्डचे खोलीकडे धांव घेतली ; तेथें जाऊन म्हणते “बाई, देवासाठीं, माझी सरवूबाई कोठें आहे ती दाखवा. मला तिला पाहिलें पाहिजे !” भिमार्डनें तिला वारलें असतें, पण ती खोलींत घुसलीच, तेथें तिचा उपाय नाहीं. सरवीचे आंगांत नाप मोठा भरला होता ; इकडून तिकडे वळावयाचें सामर्थ्य राहिलें नव्हतें. तिच्या सरव्यांतून कोणी तिजजवळ उभा

बाळमित्र.

राहीना, नें पाहून तिला फारच दुःख झालें. सरवीला पाहून मनीच्या डोक्यांस अश्रुधारा चालल्या; तिनें तिचा हात धरून त्याचा मुका घेतला, आणि म्हणते, “अगे माझे अन्नदाते! मीं तुला आज असें पाहावें! माझे गडे, तूं मरूं नको, मी तुझ्या पायां पडते! तूं गेलीस तर माझा समाचार कोण वरें घेईल? मी तुजपाशीं रात्रंदिवस राहून चौकी करीन; तुझी चाकरी करीन; हें तूं मला करूं देशील ना?” सरवीनें नेत्रानें आणि हात आंघवळून तिला रुचविलें कीं, “तूं मजजवळ राहाशील तर मला फार समाधान वाटेल.” मग भिमार्ड्या विचारानें मनीं सखीची चाकरी करावयास राहिली. तिनें आस्थापूर्वक सरवीची फारच जतन केली; आपलें आंघरूण तिच्या खाटल्या लगत घातलें; खोलीं नून एक क्षणभर ही दूर झाली नाही. सरवी अमळ कुंथली कीं मनीं “काय झालें?, काय पाहिजे?” म्हणून विचारवयास जवळ नयारच आहे. वेद्य सांगत तीं ओषधें तिनें आपल्या हातीं तयार करून द्यावीं; पथ्यास घालावें; मधले वेळेस कांहीं करंडया व सांगशा करून अथवा तिनें काढून, अथवा मंजूळ गाऊन, किंवा जें जें कल्पनेंत येई तें तें करून, सरवीस दुखण्याचा

सखी आणि मनी.

विसर पडून जशी कर्मणूक होईल तसें मनीनें करा-
 वें. सखीचे डोळे आठ दिवसपर्यंत मिटलेले होते.
 ते दिवस तिला फारच अवघड गेले. तेवेळस सखीस
 जो आवडे तो विषय मनीनें पुस्तक वाचून तिला ऐक-
 वावा. गांवातल्या गोष्टी काहाण्या सांगाव्या. तिला वेळो-
 वेळीं धीर द्यावा, आणि सांगावें, “तूं भिऊं नको, जशी त्वां
 मजवर दया केली, तशी ईश्वर तुजवर करील, आणि तु
 ला लवकर आरोग्य देईल बरें, माझे अभद्राते, सखूबा-
 ई.” हे शब्द बोलतांना तिचे डोळ्यांतून अश्रुधारा चालत;
 तितक्यांत त्या पुसून ती सखीस म्हणे, “माझे सखूबाई,
 मी तुझा वेळ जावयाला एकादें गाणें म्हणूं?” सखी खुणे-
 नें मात्र सांगे. मग मनीनें जितकीं गाणीं आयणास येत
 तितकीं गावीं. ह्याप्रमाणें सखीस कर्मणूक करून तिचा
 वेळ ती करवाचा घालवी. पुढें हळूहळू सखीची मळ-
 ति स्वस्थ झाली, डोळे उघडूं लागले, ग्लानी गेली, फो-
 ड सुकले, खवले पडलीं, भूक लागूं लागली; तोंडा व-
 रचे वण मात्र अमळ ओले होते. असा तिला दिवसा-
 नुदिवस उतार पाहून मनीस आसंद वाटला कीं, “ही
 आतां वांचत्या पंथास लागली, माहीं तर मला नाहींशी
 झाली होती.” मग सखीची ही निजवर ममती जडली.

ती चारंवार तीस हंगामाच्या मंत्रवर जे उपकार के-
ले आहेत, त्यांची मी कशी उतराई होईन?" तिने आ-
ईस पुसलें कीं, "मनीस काय यावें?" आई म्हणाली,
"तें मी देईन, मुली, तुला समाधान होई असेंच दे-
ईन. तिचे उपकार तुजवर आणि मजवरही मोठे झाले
आहेत." मग भिमाईनें मनीकरितां परकर, चोक्या,
फडत्या, साड्या, बाहुल्या, असें आणावयास सांगि-
तलें. सरवी म्हणाली, "मी तिला तें आपल्या हातीं दे-
ईन. मनीस यावयाचीं खेळणीं, चिरगुटे, आणि लीं,
त्यादिवशीं घरच्या सर्वास आनंद झाला. सरवीचीं सो-
यरीं धायरीं मगळीं आलीं होतीं, तीं सर्व सरवीस पा-
हून खुशाल झालीं. सरवीचे मनांत मोठा हर्ष कीं "मनीस
वर्षीस यावयास आणि तिची उतराई याव-
यान देवानें मला सामर्थ्य दिलें आहे!" असा सर्वास
आनंद होऊन तीं वाडींन गेलीं, जेथें सरवीची आणि
मनीची मुळीं आठरव पडली हाती, तेथें सरवीनें मनी-
चा मोठा सन्मान करून तिला बाहुलीं दिलीं, आणि
आपले हातीं तिला वस्त्रें नेशिवलीं. मनीही पायांपा-
सून डोईपर्यंत तीं सुंदर वस्त्रें आपणास लेवविलीं
पाहून फार संतोष पावली.

लहानचांगू

देवराव देशमुख एके दिवशीं आयले वृत्तान्तकाराची केशी करून गांवाहून परत येत होते. येत असताना त्यांनीं एका स्मशानभूमीच्या भिंतीच्या आंत कोणी विलाप करीत आहे असें ऐकिलें. तेथोर मनुष्य फार दयावंत होते. त्यांनीं विलाप करणाऱ्यांचे साहाय्यास जावें ह्या बुद्धीनें घोड्याखालीं उतरून भिंतीवर वळघ केली; आंत पाहतात तंव कोणे मनुष्यास लोक नुकतेच पुरूत गेले आहेत, त्याजाग्यावर एक कुळबाड्याचें मुलगे पांचा वर्षांचें रडत बसलें आहे. देवराव त्याजवळ गेले आणि म्हणतात, " मुला, तूं येथें काय करीत आहेस ? "

मुलगे — मी आगल्या आईस बोलावितों आहे. लोकांनीं तिला काल येथें मिजविलें, ती अझून उठत नाही.

देवराव — लंकरा, ती मेली; ती आतां उठणार नाही.

मुलगे — होय, ते असेंच म्हणतात कीं. ती मेली. पण मेली म्हणून तिला मला भेटावयास काय चिंता आहे ? परवा ती मला सोसाऊजवळ ठेवून गेली; तेव्हां तिनें मला सांगितलें कीं, मी तुला न्यावयास येईन; पण ती आली नाही. माझा बाबा देखील कोठें गेला. माझे धाकट्या भावास ही कोणी मेलें. आतां गांवाचीं मुलें मला जवळ येऊं देत नाहींत.

बाळमित्र.

देवराव — जवळ येऊं देत नाहीत, कांबरे ?

मुलगे — तें मला कळत नाहीं; पण मी त्यांकडे जावयास लागलों म्हणजे तीं मला घालवून देतात; आणि माझ्या आईबापांस वाईट बोलतात; तें मला फार लागतें. अगे आई! अगे बघे! ऊठ, ऊठ, लवकर ऊठ.

देवराव — (देवरावाचे डोळे पाण्यानें भरून घेतात.) रे, तुझा बाबा आणि भाऊ कोठें गेले ते तुला ठाऊक नाहीत ?

मुलगे — माझा बाबा कोठें गेला मला ठाऊक नाहीं. माझा धाऊटा भाऊ कालच दुसरे गांवीं गेला; एक बांवा येऊन त्याला घेऊन गेला.

देवराव — आणखी, तूं कोणाजवळ राहात असतोस ?

मुलगे — शेजारिणी सोसाऊजवळ. माझी आई परत येई तोपर्यंत मी तेथें राहावयाचा होतो. लवकर येतें म्हणून तिनें मला सांगितलें, आणि नयेतां येथें निजून राहिली. सोसाऊही मला आवडते, पण (त्यांचेकडे हात दाखवितो.) ह्या त्यांचेंत माझी आई आहे ती मला माझे जिवान अधिक आवडते. अगे आई! आई-गे! तूं असून कां निजली आहेस ? केव्हांगे उठशील ?

लहान चांगू.

देवराव — मुला, तूं उगीच हाका मारितोस. ती आतां उठणार नाही.

मुलगे — बरें तर, मी ही येथेंच तिचे जवळ निजतो. त्यांनी ती माठीवर निजविली होती तेव्हां मी पाहिली, ती का-
ल्यासारखी थंड झाली होती! मी येथेंच पडेन आणि तिचे कुशीस निजेन.

देवराव — (ते करुणा शब्द ऐकून देवरावांच्या डोळ्यांतील पाणी स्वळत नाही. ते ओणवून मुलास उचलून उराशी धरितात, आणि त्याचा मुका घेऊन त्यास विचारितात.) तुझे नांव काय, माझ्या हीनवाण्या मुला?

मुलगे — मी चांगला मुलगा असलों म्हणजे मला जगू म्हणतात, आणि वाईट असलों म्हणजे जग्या म्हणतात.

देवराव अश्रु टाकीत आहेत, तथापि ते ऐकून हंसातात आणि मुलास म्हणतात, “मुला, तूं मला त्या तुझे सोसाऊजवळ नेशील?” मूल म्हणाला, “हो, चला;” मग तो मुलगा तसाच उठला, आणि त्यानें देवरावां पुढें धांवत धांवत चालून त्यांस सोसाऊचे दारापाशी नेले. ती ओठीवर बसली होती, तिजकडे बोट करून म्हणतो, “ही माझी दुसरी आई,” असें म्हणून तिचे माठीवर जाऊन बसला. देवरावांचें अकल्पित

बाळमित्र.

येणें पाहून सोसाऊ विस्मित झाली. नंतर देवराव, मुलानें केलेलें सर्व चरित्र सांगून तिला म्हणतात, “सोसाऊ, ह्याची आई वापें कोण आहेत, व त्यांची काय अवस्था आहे तें सांगशील?” सोसाऊ, होय महाराज म्हणून सांगते, “ह्या मुलाचा बाप साळवी आहे; त्याचें पर हें माझे शेजारी आहे. तो बहुत भला, निर्व्यसनी, उद्योगी, प्रामाणिक, तीस वर्षांचे आंतच्या वयांत आहे. ह्याची आई ही चांगली होती, शरीरानें निरोगी नव्हती, पण सुंदर आणि संसारकामांत मोठी दक्ष होती. त्या उभयतांचें लग्न होऊन वर्षे सात झालीं, तेव्हांपासून मी पाहातें कीं ह्या दोघांची परस्पर मोठी प्रीति. त्याचा धंदा जर चांगला चालला असता तर, मला वाटतें कीं, त्या दोघांसारिखीं सुखी ह्या लोकीं थोडींच निघतीं. नवव्याचें नांव जानोजी, आणि बायकोचें मानाऊ. मानाऊचे बापाकडलें कांहीं आलें होतें तें, व कांहीं जानोजीजवळ होतें तें, एकत्र करून त्यांचीं भाडींकुंडीं व साळव्याचे धंद्याचें सामान घेऊन तीं संसार करूं लागलीं. मग त्यांचे जवळ कांहीं राहिलें नाहीं, परंतु त्यांनीं कष्ट करून आचले धंद्यावर दोन वर्षे चांगलीं काढलीं. पुढें

लाहान जगू.

मुलें होत चाललीं, तेव्हां त्यांस संकट पडूं लागलें, त्यां-
 तही दुप्पट मेहनत करून त्यांनीं निर्वाह केला अस-
 ता, पण विरगुटे विणून ठेवित त्यांत तोटे येऊं लाग-
 ले. मग मानाऊनें कापणीचे दिवसांत शेतांतून कांहीं
 दाणे मिळवून आणावे तेव्हां त्यांस खावयास मिळा-
 वें. त्या मेहनतीनें मानाऊस दुरवणें लागलें. तिला ओ
 षधास जवळ पैसा नाहीं; त्यानें जानोजी फारच हे-
 राण झाला, तेव्हां त्यानें गांध्याचें कर्ज केलें. पुढें मा-
 नाऊ अंमळ बरी झाली तों जानोजीचा धंदा अंगडीं बु-
 डाला. गिऱ्हाडकांनीं त्यास सोडिलें; तेव्हां घराचें भाडें
 व कर्ज झालें होतें त्याचें व्याज, हें देतां त्यांची टेंक प-
 डली. मग त्यांस उपास पडूं लागलें. त्यांत ही जेव्हां
 त्यांस अन्न मिळे तेव्हां तें मुलांस वांटून तीं उभयतां
 आपणांस देववान् असें मोजीत. (हे शब्द ऐकून ज-
 गू कोनांत जाऊन सुसास टाकून रडूं लागतो.) पुढें त्या-
 वर साहा महिन्यांचें घरभाडें चढलें. तेव्हां घरधनी
 फार निष्ठुर आहे त्यानें जानोजीस धमकावून सांगित-
 लें कीं, मी तुला बंदिशकेंत घालितों. त्याची मोठी
 रदबदली केली, तेव्हां त्यानें एक महिन्याची मुदत दि-
 ली, आणि म्हणाला कीं, त्यापुढची मी शपथ वाहतों.

बाळमित्र.

कीं, घरचें हांडेंभांडें विकून बाकी राहिल त्याकरितां जानोजी-
 स मी अटकेंत घालीन. तो घरधनी मातबर आहे, पण त्याला
 दया अगदीं नाही. ती जानोजीची अवस्था पाहून जो पापाण
 हृदय असेल तोही विरघळेल. मी रोजारीण, मला ती त्यांची
 विपत्ति पाहून दया येई, पण काय करूं? त्यांचें दुःख निवा-
 रावयास मला सामर्थ्य नाही. एके वेळेस मी स्वतः 'घरधन्यापारीं
 गेलें, आणि त्याची प्रार्थना केली कीं, त्यांचे दरिद्राकडे लक्ष दे,
 आणि सांगितलें कीं, मजपारीं आहे तितकें मी त्यांचे देण्या-
 बदल गहाण देते, असें बहुत प्रकारें यिनविलें, परंतु त्यास
 दया आली नाही. त्यानें मला उत्तर केलें कीं, तुझी किती पत
 आहे ती मला ठाऊक आहे; असें मी करीन तर मग चांगला
 रोजगार ! (असें म्हणत असतां सोसाऊचे डोळ्यांत पाणी
 चाललें,) अशी त्यानें माझी इजत घेतली; तें मी सगळें त्यावे-
 ळेस पिऊन गेलें. मनांत म्हटलें कीं, आतां जर मी कांहीं त्या
 स अधिक बोलतें, तर हा हट्टास येतून जानोजीस अधिक उ-
 पद्रव करितो. काय करूं! जातीनें रांड मोर्माण, आणि गरीब
 पडलें. आहा! आम्हां गरिबांसारखी वासना जर मातबरांस
 असती तर, त्यांच्या हातून किती धर्मकृत्यें होतीं! मग मी मा-
 नाऊस बुद्धि सांगितली कीं, त्या शाहापुरास रामचंद्र शेटांचे
 घरीं मागे प्रामाणिकपणें चाकरा केली आहे, तर अशा वेळेस

लाहान जगू.

त्यांकडे जाऊन कांहीं पैसे उरुणे माग. तिनें मला उत्तर केले कीं, तें मी नवज्यास सांगतें, माझ्यानं करवत नाही; कांकीं शेटांचे मनांत येईल कीं, ह्यांनीं कांहीं उधळे चाळे केले म्हणून हीं अशे दशोस आलीं. आज तीन दिवसांवर नित्याप्रमाणें आपलीं दोन मुलें घेऊन ती मजकडे आली, आणि म्हणाली कीं, “संध्याकाळपर्यंत ह्यांस सभाळ, मी शेजार गांवीं जाऊन येतें, आणि सूत काटावयाकरितां कांहीं कापूस मिळाला तर पाहातें. मी रामचंद्रशेटांकडेस जातों म्हणून माझा नवरा सकाळीं बाहेर निघून गेला आहे ” ती प्रार्थना ऐकून मी मुलें स्वाधीन घेतलीं. मानाऊ जाऊं लागली तेंवेळीं तिनें त्यांस उराशीं धरिलें, त्यांचे मुकं घेतले, जसं कोणी म्हणेल कीं, शिवटचीच भेट घेत आहे; तिचे डोळ्यांत आंसवें लोटलीं, आणि ती बडील मुलास म्हणाली, “जगू, मी लवकरच येतें, मग मी तुला नेईन, रडूं नको वरें ! ” ती मला म्हणाली, “बाई, माझ्या मुलांचा मांभाळ तुम्ही फार करितां, मी तुमची मोठी उपकारी आहे. ” असें म्हणून तिनें पुनः मुलांचे मुके घेतले, आणि गेली. कांही वेळ गेल्यावर तिचे घरांत मी कांहीं गडबड ऐकिली, पण मनांत आणि.

बाळमित्र.

लें कीं, ती बाहेर गेली आहे, त्यापक्षीं मांजरानें कांहीं पाडलें असेल; असें समजून मीं त्याचा शोध ठेविला नाहीं; सांज झाली, काळोख पडला, तरी मुलें न्याचयास कोणी येईना. मग मीं म्हटलें, आपण तरी ह्यांचे घरीं जावें, आणि काय करित आहेत तें पाहावें. असें म्हणून गेलें तों दार खिळलेलें नव्हतें, तें ढकलून आंत गेलें आणि पाहातें तंव, मानाऊचें मटें जिन्याचे दाराशीं पडलें आहे. तेवेळीं मी तटस्थ झालें, काय करावें तें सत्तेना. मग तिला सावध करावें म्हणून मीं नाना उपाय केले; पण मेल्ल्याच ती, कशी उठते. नंतर जाऊन वेष्टास बलाबून आणिलें; त्यानें नाड पाहून माझी निराशा करून सरकारचीं माणसें आणिलीं; त्यांनीं चो कशी करितां ठरविलें कीं, ती तिरमिरीं येऊन मरण पावली. मग त्यांनीं प्रेतास मूठ माती बावी म्हणून हुकूम दिला; आणि तिचा दादला जानोजी ह्याचा शोध करा म्हणून सांगितलें. मी सरकारांत सांगून दोघेंही मुलें आपल्या स्वाधीन घेतलीं. मनांत आणिलें कीं, मज-जवळ कांहीं नाहीं हें भगवान् जाणतो आहे; तोच ह्यांचे पोटाची सोय काढील. नंतर पाहूं लागलें तंव, त्या मुलाचा धाकटा भाऊ माझे जवळ राहाचयास अड

लहान जगू.

करितो; इतक्यांत कालचे दिवशीं मानाऊचे जुने यज-
 मान रामचंद्रशेट ही तिला भेटाययास आले; त्यांनीं
 दार लागलेले पाहून मजकडे येऊन पुसलें कीं, जानोजी
 साळवी, व त्याची बायको कोणीकडे गेलीं आहेत? मीं
 त्यांस आंत बलावून सर्व वृत्तांत सांगितला; आणि बो-
 लिलें कीं, जानोजी तुम्हांकडे कांहीं साहित्य मागावें
 म्हणून गेला आहे. ते म्हणाले तो मला भेटला नाही.
 मग त्यांनीं दोन्ही मुलें पोटाशीं धरून त्यांचें लालन के-
 लें. त्यांस जगूनें पुसलें “बाबा माझी आई फार वेळ
 निजली आहे तीस तुम्ही उठवाल?” तें ऐकून त्यां-
 चें हृदय विरून गेलें; आणि ते मला म्हणाले कीं, हीं
 दोघेंही मुलें मीं आपले घरीं घेऊन जातो; त्यांचा बा-
 प परत आला, आणि त्यास त्यांस पोसावयाचें साम-
 र्थ्य असलें, तर मीं हीं त्याचे स्वाधीन करीन; तंवप-
 र्यंत मीं त्यांस नेऊन प्रथम त्रिद्याभ्यासास लावितां. हें भा-
 षण मला रुचलें नाही; कांकीं पोटाच्यां प्रमाणें ह्या मुलां-
 वर माझी ममता. मीं त्यांस म्हटलें कीं, माझ्यानें ह्यां-
 स सोडवत नाहीं; मला ह्यांची फार ममता लागली
 आहे; आणि ह्यांस हीं माझी लागली आहे. तें ऐकून
 ते म्हणाले, “खरें तर, एक तूं सांभाळ आणि एक

बाळमित्र.

मजपाशीं दे. तूं ठेविशील त्याचा ही मी सर्वप्रकारें समाचार घेत जाईन ” असें बोलिले तेव्हां माझ्यानें त्यांस नाहीं म्हणवले नाहीं. त्यांनीं जगूस पुसलें, “ कायें मजबरोबर चलतोस ? ” जगू म्हणाला, “ काय ? माझे आईकडे मला नेत असलां तर चला, मी ये- नों. ” ते म्हणाले “ मुला, आईकडे नाहीं, तुला मी आपले चांगले घराम नेतो. तुला चांगलें खाद्ययास देईन, आणि माझे चांगले वागांत नेईन, ” तो म्हणाला, “ नाहीं, नाहीं, मी आपला सोसाऊपाशींच राहाणार. माझी आई आहे तेशें मी येथून नित्य जात जाईन. तुमचें चांगले वागात जाईन त्यापेक्षां मी आपले चांगले आईकडे जाईन हें बरें. ” असें हा मुलगा बोलला, आणि माझे खाटेपलिकडे दडावयास गेला, तें पाहून रामचंद्रशेटांनीं त्याची गोष्ट सोडिली. मग त्यांनीं मला सांगितलें कीं, लहानगे मुलास न्यावयाकरिता मी मनुष्य पाठवीन, कांकीं, तो तुझे जवळ असला तर तुला अधिक श्रम पडेल. असें बोलून जाताना त्यांनीं मला कांहीं पैसे ह्या मुलाकरिता दिले. माझ्यापणें ह्याचें वर्तमान.

सांप्रत आणखी एक दुःख मला असें झालें आ-

लहान जगू.

हे कीं, त्या मुलाचा बाप तर अझून येत नाहीं ; आणि गांवांत बोलतातकीं, तो चोरांचे मंडळींत शिरला आहे ; आणि मानाऊनें त्या लाजेनेंच जीव दिला. त्या गांवांत जिकडे तिकडे मुलांचे तोंडीं देखील त्याच गोष्टी. आणि हा मुलगा मुलांचे मंडळींत गेला म्हणजे तीं त्यास हांकलून देतात, आणि फिरून आलास तर मारूं म्हणतात. तेणें करून हा अगदीं वेडावला आहे. बाहेर पाऊल घालीत नाहीं ; गेला तर आईस पुरलें आहे तेथें मान जातो.

देवराव तें सर्व वर्तमान ऐकून बहुत क्लेश पावले. जगू जाऊन सोसाऊचे आंगाशीं लगटला ; तो तिजकडे काकळूतवाणें तोंड करून पाही, आणि तिला आई आई म्हणून म्हणे. तेसमयीं देवराव म्हणाले, “सोसाऊ, तूं फार भली बायको आहेस ; त्यां उदार बुद्धीनें ह्या अनाथ कुटुंबाचा चांगला समाचार घेतला, ईश्वर तुला ह्याचें फळ चांगलें देईल.

सोसाऊ — मीं ह्या गोष्टींत मला जें योग्य त्याहून कांहीं अधिक केले असें नाहीं. एकमेकांस साहित्य करावें म्हणून आपणांस ईश्वरें ह्या लोकीं पाठविलें आहे. मी आपले मनांत नित्य असें आणितें कीं, भासनीं, शय-

बाळमित्र.

नीं, भोजनीं, गमनीं, जें मी करव अनुभवितें त्याविषयीं मी सर्वप्रकारें भगवंताची ऋणी आहे; तर आपणापासून होईल तितका परोपकार करावा ह्या सारिखें दुसरें कोणतेंही त्या भगवंतांस संतोष देणारें कर्म नाही. आहा मजपासून ह्याहून अधिक घडलें असतें तर किती बरे होते ! पण मी काय करूं ? मजपाशीं ही एक झोंपडी आणि एक लाहानसा मळा आहे, त्यांत खपतें त्यानें पोट मात्र भरतें. मी रांडावून आठ वर्षे झालीं, पण आजपर्यंत मीं अबरूनें दिवस काढिले. ह्यापुढेंही भगवान् माझा असाच परिणाम लावो, म्हणजे झालें.

देवराव — पण त्यां हा मुलगा आपलेपाशीं बाळगिला असतां, हा जाणता होईपर्यंत तुला ह्याचे खर्चाचेचा विषयीं मोठी अडचण सोसावयाची पडेल नाही ?

सोसाऊ — ह्याचें उणें मी कधीं पडूं देणार नाहीं. मी घांसभर उणें खाईन, पण ह्याची पोटभर करीन.

देवराव — ह्यास पोटास घालशील, पण वस्त्रें कोठून पुरविशील ?

सोसाऊ — तें मी त्या देवावर टाकीन, जो भुईस तृणानें वस्त्र पांचुरवितो, आणि झाडांस पानांचें; त्यानें मला

लहान जगू.

सूत कांतावयास आणि शिवावयाम बोटे द्दिलीं आहेत, तां ह्याचे वस्त्राकरितां श्रम करितील. जो देवास भजेल, आणि सामर्थ्याप्रमाणें उद्योग करील, त्यास तोटा पडणार नाही.

देवराव — तर ह्या मुलास बाळगावे असा तुझा निश्चय आहे?

सोसाऊ — असा माझा दृढ निश्चय आहे. ह्या अनाथास वेगळें करून माझा प्राण वांचणार नाहीं.

देवराव — मला वाटतें कीं, ह्याची तूं कोणी सोयरी असावीस?

सोसाऊ — सोईरगत इतकीच कीं, आम्ही एकादेवाचीं लेंकरें.

देवराव — तर मी ही त्या देवाचें लेंकरूं, म्हणून ह्या मुलाचें बरें करण्याचें सर्व पुण्य तुला एकटीला घेऊंदेणार नाहीं; कांकीं ईश्वरें तुजपेक्षां मला पुष्कळ सामर्थ्य दिलें आहे. तर ह्याचे विद्याभ्यासाची तरी सोय मी करीन. ह्या मुलाची भक्ति आईकडे पाहून जसा हा माझे प्रीतीस पात्र आहे, तशीच तुझी भक्ति ह्यावर पाहून तुजवरही मी संतुष्ट आहे. ह्या साठीं मी तुम्हां उभयतांस माझे घरीं नेतो, तूं आ-

बाळमित्र.

पलें झोंपडें आणि मळा विकून माझे घरीं येऊन राहा. तेथें तुला अन्नवस्त्र व जागा ह्यांचा, जिवंत आहेस तोपर्यंत, तोटा पडणार नाही.

सोसाऊ — (त्या कडे ममतेनें पाहून,) महाराज, आपणांस राग येऊं नये. भगवान् तुमचें कल्याण करे ! पण माझ्यानें तुम्ही म्हणतां त्यास रुकार देवचत नाहीं.

देवराव — कां ?

सोसाऊ — एक तर, जेथें मीं फार दिवस काढिले त्या माझे जन्मभूमीची ममता मला सुटत नाहीं; आणि, श्रीमंतांचे घरीं लोकांचे गडबडींत मला राहातां येणार नाहीं, एकटी राहाण्याचा अभ्यास त्यामुळे तुमचे घरीं मनुष्यांचा सहवास मला अडचण करील. चांगलें खाणें, निरुद्योग राहाणें, ह्यांची सवे मला नाहीं. काम नाहीं केले तर, किंवा नित्य खातें त्याहून चांगलें खाल्लें तर, मी तत्काळ दुखण्यास पडेन. ह्यासाठीं महाराजांपाशीं मी मागून घेतंकीं, मला ह्या मुलासह वर्तमान माझे झोंपडींतच राहूं द्या. तुमचे मज्जिंस आलें तर कधीं कधीं काहीं जैसे पाठवून द्या; ते ह्याचे शिकण्याचे, व हा जो धंदा करील

लहान जगू.

त्याचे, उपयोगी पडतील. ह्यास चाल त्याचे शंभरप-
ट तो रुपाळू ईश्वर तुम्हांस देईल, आणि तुम्हांस
द्यावें अशी हा मूल आणि मी नित्य देवाची प्रार्थ-
ना करूं. मला मुलगे नाहीं, हा मला पोटच्याचे ठि-
काणीं आहे. जेव्हां मला आपले जवळ बोलवाचें
असें ईश्वराचे इच्छेस येईल तेसमयीं माझे जव-
ळ जें थोडें बहुत आहे तें ह्याचेंच आहे.

देवराव— बरें तर, तसें कां होईना. मी तुमचें बरें
म्हणून करणार, ज्यापासून तुम्ही अस्करवी व्हाल
तें मी इच्छित नाहीं. जगू तुजपाशीं असो, आणि
तुम्ही दोघें स्करवी असा. तूं ह्यापाशीं माझी गोष्ट स-
दां काढीत जा. ह्यास सांगत जाकीं, देवराव तुला बा-
पाचे जागीं आहेत, आणि जीकरितां तूं इतका दुःखी
आहेस त्या आईचे ठिकाणीं मी तुला आहे. तुम्हां-
स पोटास लागेल तें मी प्रतिमहिन्यास पाठवीत जा-
ईन. मी ही स्वतां येऊन तुमचा समाचार घेईन. असें
समजकीं, माझे येणें जितकें ह्या मुला करितां, तित-
केंच तुजकरितां होईल.

सोसाऊनें वर देवाकडे डोळे करून देवरावाचा
दुषा मागितला. नंतर ती मुलास बोलिली, “जगू,

वाळमित्र.

इकडे ये ; आणि ह्यांचे पायां पड ; आणि आशीर्वाद माग . आजपासून तुला हे बापाचे ठिकाणीं आहेत.” जगूनें तसें केले, पण सोसाऊस पुशिलें कीं, “ हा माझा बाबा कसा होईल ? ह्याचा नेसावयान्चा पंचा कोठें आहे ? ” देवरावांनीं तो प्रश्न ऐकून कोतुक केले, आणि जवळ रुपयांची पिशवी होती ती सोसाऊचे झोंपडींत ओतून ते तिला म्हणाले, “ भले सोसाऊ, आतां मी निरोप घेतों ! ” मुलास म्हणाले “ माझे लाहानग्या, मी घेतों ! ” असें बोलून ते घोड्यावर बसले, आणि जगूचा धाकटा भाऊ रामचंद्रशेटानें नेला होता, म्हणून त्याचे घराकडून गांवीं जावयास निघाले. रामचंद्रशेट परांच होता, त्याची त्यांची भेट होऊन परस्पर आगतस्वागत झाल्यावर देवरावांनीं आपले घेण्याचें प्रयोजन रामचंद्रशेटास सांगून पुसलें कीं, ह्या अनाथ मुलाचे बापाचा ठिकाणा कोठें लागला आहे ? त्यानें उत्तर केलें कीं, नुकती अर्धघटिका झाली, त्याचें पत्र मला आलें तें हें माझे हातीं आहे ; ह्यांत त्यानें आपले बायकोस पत्र लिहून भिडलें आहे, त्याबरोबर लाहानशी हुंडी ही पाठविली आहे, तें पत्र तीस देऊन

लहान जगू.

मीं तिचें समाधान करावें अशी मला विनंती लिहिली आहे. ती वारली म्हणून तिचें पत्र मीं उघडिलें, तें हें रुपा करून आपण वाचावें.

देवरावांनीं उत्कंठेनें तें हार्तीं घेऊन वाचिलें.

येणें प्रमाणें.

“ माझे परम प्रिये स्त्रिये ”

“ माझे विरहें करून तूं फार दुःख पावत असशील हें मनांत येऊन मला फार व्यथा होते. आतां माझें वर्तमान ऐक. मी रामचंद्रशेट ह्यांजकडे जावयास निघालों, तो वाटेंत ह्या गोष्टी माझे मनांत आल्या,

“ मी असा पैसे मागावयास जाऊन काय फळ? त्यांत इतकें मात्र होईल कीं, एक कर्जकरी वारून दुसरा केला; तरी कर्जाची चिंता आहे ती आहेच. जो मी आज तरणा आणि काम करावयास बळकट आहे, त्या म्यां जाऊन इतके पैसे दीनवाणे पणें मागावे त्यांत शोभा आहे? मला ते आळश्यांत किंवा व्यसन्यांत नाहीं गणणार? रामचंद्रशेट ह्यांनीं आमचें लग्न केले खरें, आणि ते मला पुत्राप्रमाणें चाहतात हें ही खरें, पण जर त्यांचे मनांत वांकडें आलें, आणि त्यांनीं मला नाहीं म्हटलें, किंवा आमचें संकट परिहाराव-

बाळमित्र.

यास त्यांस सामर्थ्य नसलें तर? वरें, कधीं त्यांपासून वर्षांचे बोलीनें मला ऐसे मिळाले, तर ते मां वर्षांच्या आंत फेडीनच अशी तरी मला खातरी आहे? आणि जर मां फेडले नाहीत, तर चोरामध्यें आणि मजमध्यें हरण करण्याविषयीं अंतर काय?" असा मां विचार केला आणि योजूं लागलों कीं, चांगले मार्गानें मी त्या संकटांतून मोकळा होईन असा उपाय कोणता करावा? तेसमयीं माझे डोक्यांत वारंवार पाणी आलें, आणि मां वर भगवंताकडे दृष्टि केली; तो अकस्मात् माझे मनांत आलें, आणि मी आपणाशीं बोलूं लागलों "अं, तूं अझून तरुण आहेस, आणि शरीरानें दृढ आहेस; थोडीं वर्षें देशांतरीं गेलास तर काय चिंता आहे? तुला लिहितां वाचतां येतें, व हिशोब चांगला ठेवितां येतो. दैववशात् कोठें चांगला रोजगार लागला तर तूं आपल्या बायकोमुलांस सुखी करूं शकशील; वरें, हें नाही झालें तर आपलें कर्ज तरी वारशील. विचार करकीं, तेथें तुझें दैव उघडलें तर एकादा मोठा लाभ होऊं शके. असा एक घटिकापर्यंत विचार करीत होतो, इतक्यांत कोणी लोक माझे मागून येत आहेत असें मां पाहिलें. ते

लहान जगू.

मजजवळ आले; तेव्हां त्यांनीं मला पुसलें, “तूं कोण आहेस? कोठें काय उद्देशानें चालला आहेस? आम्हांबरोबर लश्करांत येशील?” मीं प्रथम अनाकानी केली, तेव्हां त्यांनीं पुनः मला पन्नास रुपये इनाम देऊं करून बोलाविलें. मीं त्यांस सांगितलें कीं, “इतक्यांवर तर मी लढाई संपेपर्यंत चाकरी करीन.” ते म्हणाले, “बरे तर, तुझे आमचें ठरलें; आतां चल तूं आम्हां बरोबर. पुढचें आम्ही तुझे सगळें नीट करूं.” मग त्यांनीं मला आपले सरदारापाशीं नेलें; त्यानें मला कांहीं प्रश्न केले; त्यांची उत्तरे देऊन मी त्याचे खातरेस उतरलों, तेव्हां त्यानें मला तत्काळ पन्नास रुपये दिले. माझे प्रिये, म्यां कर्जावेगळें व्हायें म्हणून असा मी चाकरींत गुंतला गेलों. मीं त्या पन्नास रुपयांची हुंडी तुजकडे पाठविली आहे, त्यांतील एक दमडी ठेविली नाही. तर हे घेऊन बीस रुपये कर्ज आहे तें पहिल्यानें फेड; बाकीच्यांचें तुझे मनास येईल तें कर, तूं नीटपणें राहा; आपली शरीरप्रकृति सांभाळ; मुलांस चिरगुटे कर; त्यांस शाळेंत पाठवीत जा. त्यां जपून स्वर्च केला तरी इतके पैसे फार दिवस पुरणार नाहीत

वाळमित्र.

हं मी जाणतो ; पण धीरधर ; माझी तेनात महिना पांच रुपये आहे , त्यांतलें कांहीं मागें पाडून कांहीं का महिन्यांनीं तुला आणखी मी पाठवीन . लश्करा बरोबर परत येईन तेव्हां धांवत आधीं मी तुझे भेटील येईन . माझे साध्वी स्त्रिये , तूं दुःख करूं नको . भगवंतावर विश्वास ठेव ; तो लवकरच आपणांस सखी करील . मुलांस चांगला मार्ग लाव ; त्यांना बाहेर उनाड मुलांकडे जाऊं देऊं नको . तूं स्वतां उद्योग करित ऐस . मुलांसह वर्तमान देवासभजत जा . त्यांस सभार्ग शिकीव , जेणें करून तीं भलीं होतील . तूं हें सर्व करावयास योग्य आहेस , ह्या विषयीं मला संदेह नाही . ईश्वरास भीत जा . त्याकडे तूं मजविषयीं प्रार्थना कर , आणि मी तुजविषयीं करीन . पत्राचें उतर लवकर पाठीव . तूं रामचंद्रशेट हांजकडे पत्र आणून दे , ते मी असेन तेथें पाठवितील . दोघां मुलांस माझा आशीर्वाद सांग ; जगूस सांगकीं , तूं चांगला चालशील तर मी येतेसमयीं कांहीं तुजकरितां आणीन . ईश्वर तुजें कल्याण करी . मजवर तुझी आहे तशी प्रीति असो .

सही जानोजी .

लहान जगू.

पत्र वाचतांना देवरावांचे डोळे भरून पाणी वाहू लागले. वाचणे झाल्यानंतर तो म्हणाला, हा पुरुष चांगला भ्रतार, चांगला बाप, आणि सज्जन मनुष्य आहे असें म्हणावे. अशा मनुष्यास सखी केल्यांत वास्तविक समाधान आहे. तर आतां जानोजी ह्याचें कर्ज मी फेडीन, आणि त्यास पुनः चांगले रोजगारास लावीन. मुलें कर्ती होत तो पैसे आले आहेत हे तुम्हांजवळ असुंया, ह्यांचें व्याज नी प्रतिवर्षी तुम्हांस देईन, तें तुम्ही बदलांत मिळवीन जा. तें ऐकून रामचंद्रशेटाचा गळा भरून आला, तें केलें त्याच्यानें देवरावांस उत्तर करवले नाही देवराव ही त्याचें मुकाट्यां राहाण्याचें कारण जाणून त्यास नमन करून निघाले. नंतर देवरावांनीं जानोजीविषयीं जें मनांत योजिलें होतें तें सर्व सिद्धीस नेलें. त्यांनीं जानोजीस लश्करांतून आणवून त्यास रोजगारास लाविलें, आणि सर्व प्रकारें सखी केलें, तसा तो पूर्वी कधीं नव्हता. त्याची नेवटी बायको जिवंत असती तर त्याच्या सखास जोडा न होता. तो सोसाऊ संगतीं मानाऊचे गुणांच्या गोष्टी करी, आणि समाधान पावे. ती थोर बायको सोसाऊ.

वाळमित्र.

ही, त्याशीं बहिणीप्रमाणें वागली, आणि मातेप्रमाणें तिनें त्याचे मुलांचें संरक्षण केलें. जगू नित्य स्मरणांत जाऊन आईचे जाग्याचें दर्शन घेई. देवरावांनीं त्याविषयीं जो खर्च केला त्याचें त्यानें विद्याभ्यास करून यथास्थित सार्थक केलें; त्यास योग्य पाहून देवरावांचे मनांत आलें कीं, त्यास कांहीं मोठें काम सांगावें. जगूचे धाकटे भावाचाही देवरावांनीं तसाच समाचार घेतला. तोही मुलगा चांगला गुणी निपजला. देवराव जेव्हां जेव्हां घोड्यावर बसून फिरावयास जात, तेव्हां तेव्हां त्यांस ह्या धर्मकृत्याचें स्मरण होऊन समाधान वाटे. जेव्हां जेव्हां त्यांस दुःख होई, तेव्हां तेव्हां ते आपण करवी केलेल्या माणसांकडे जाऊन पाहून श्रम परिहार करीत, आणि घराम स्वस्थ होऊन येत.

गवंडी व मजूर.

कोणे एके दिवशीं द्वारकानाथभट्ट, आपला मुलगा हरी ह्यास घेऊन, बाजारचे रस्त्यानें चालले होते, तेथें एक मोठी हवेली बांधण्याचें काम चाललें होतें, तें कोतुक पाहावयास ते अमळ तेथें उभे राहिले. तें काम दुसरे मजल्यापर्यंत चढलें होते. हरीनें पाहिलें कीं, त्यास परांच्या केल्या आहेत; त्यांवर शिड्या लाविल्या आहेत; त्या शिड्यांवरून एकावर एक अशीं माणसें आहेत; तीं अनुक्रमानें खाल वर हात नाचवीत आहेत. तें पाहून हरी बापास पुसतो, “बाबा, हीं माणसें कसचा खेळ खेळताहेत? आपण अमळ शिडीतवळ जाऊं, येतां?

मग त्यांनीं अमळ तवळ जाऊन पाहिलें कीं, एक मनुष्यानें राशीतून एक दगड उचलून शिडीचे तळपायरीवरचे मनुष्याचे हातीं दिला; त्यानें तो घेऊन हात वर केले, तो तो त्याचे वरच्यानें घेतला; त्यानें हात वर करून निसर्ग्याचे हातीं दिला; त्यानें तसेंच करून चौथ्याचे हातीं दिला. असा एकाचे हातून दुसऱ्याचे हातीं जात जात तो दगड क्षणांत परांचीवर गेला, तेथे गवंडी होत त्यांनीं तो तत्काळ कापीं लाविला.

वाढमित्र.

द्वारकानाथ— मुला, हें पाहून तुला असें वाटतं कीं ना-
हीं, कीं इतकीं माणसें ह्या घरावर कशास लाविलीं
आहेत? ह्याहून असें केलें तर चांगले, कीं ह्या स-
र्वास निरोप देऊन हें घर ज्याचें त्यानें जातीनिशीं
बांधावें, आणि असेंच ज्यानें त्यानें करावें?

हरी — खरी गोष्ट, बाबा, असें होईल तर आतां आहे-
त त्यापेक्षां घरें ही पुष्कळ होतील.

द्वारका० — मुला, तूं काय म्हणतोस ह्याचा चांगला वि-
चार केला? असें एक घर बांधावयास किती प्रकार-
चे कसबी आणि किती प्रकारचे उदमी लागतात, ते
तुला ठाऊक आहे? जो एकटा घर बांधूं लागेल, त्या-
स तीं सर्व कसबें आलीं पाहिजेत; तीं पुरतीं याव-
याम सगळे आयुष्य पुरणार नाहीं; मग घराम आ-
रंभ कोठला? बरे, जरीं घर बांधावयापुरत्या सर्व
विद्या त्याम थोडके दिवसांत आल्या, तरी पाहा कीं
त्यानें जातीनिशीं प्रथम उनांत खपाचें; पायाकरितां
भुई खणावी; नंतर दगडाची खाण काढावी; तेथें
सरंग्या, बेलदार, व्हावें; चुनखडे मेळवावे; ते भा-
जावयाकरितां लांकडे तोडून आणावीं; त्यांचा चुना
झाला म्हणजे कुटावा; नंतर गवंडी व्हावें; पाया भ-

गवंडीवमजूर.

रावा; लांकुडतोड्या होऊन लांकडे तोडून आणा
वीं; सुतार होऊन तीं तासावीं; अरकशी होऊन
अरकसावीं; तीं उभीं करावीं; आंबाडी पेरून ति
चे दोर करावे; दगडांतून लोखंड गाळावे; लोहा-
र होऊन तें घडावे; सुतार गवंडी इत्यादिकांचे का-
माकरितां हातेरें करावीं, पुढें तांब्याची गरज ला-
गेल तेव्हां त्याची खाण काढण्याकरितां देशांतरीं
जावे; रंग मसाले पाहिजेत त्यांसाठीं द्वीपांतरीं
जावयास नाव बांधावी; कोष्टी होऊन कापड वि-
णावे; त्याचीं अवजारे करावीं; दर्यावर्दी होऊन
नाव वाहावी; घर बांधील असतां एकट्यानें च-
मेजमाप घ्यावे; शिड्या लावाव्या; परांच्या बांधा-
व्या ह्याप्रमाणें सगळीं कामें एकटाच करूं लागला तर
तो किती दिवसांत घर पुरतें करील बरें ?

हरी — ओहोहो ! बाबा, मला वाटतें कीं, अशा प्रकारानें
घर कधींही पुरतें होणार नाहीं.

द्वारका — खरेंना ? तर तूं सर्व व्यवहार असाच पाहा.
जर कोणी म्हणेल कीं, मला कोणाची गरज नाहीं,
मला जें व्हावें तें मी एकटा करीन; मला कोणी स-
हाय होऊं नये; आणि मी कोणास होणार नाहीं; तर

वाळमित्र.

असें होईल कीं, त्याच्या शक्ति लवकरच क्षीण होतील, आणि तो जें काम घेईल तें त्याला अपुरतें टाकून घावयाचें पडेल. मनुष्यें जर एकमेकांस सहाय झालीं तर कसेंही कठीण, कसेंही अडचणीचें काम असलें, तरी थोडके वेळांत पार पाडतील तेंच जर एकटा करूं म्हणेल तर, त्यास जन्मवर ही होणार नाही. अशींच ह्या लोकींचीं सगळीं करवें, जो म्हणेल कीं, माझीं मी एकटाच भोगीन, त्याला तीं थोडींच प्राप्त होतील. आणि जर एकमेकांनीं एकमेकांस करव दिलें तर सर्वांचे करांत एकमेकांचें करव सहज आहे. आपण आपलीं आईवापें, भाऊबंद, स्त्रीपुत्र, इष्ट ओळखी, चाकरकुळबिणी, गांवकरी व सर्व लोक, ह्यांस आपले शक्तीप्रमाणें करव दिलें, तर तीं सर्व मिळून आपणास करव देतील; तितकें आपले एकट्याचे प्रयत्नानें होणार नाही. मुला, तुला पुढें लोकांकांत यावयाचा प्रसंग आहे, म्हणून ह्या कामकऱ्यांचा दृष्टांत आपले मनांत पक्का ठसवून ठेव; तेणें करून तूं करवी होशील. तूं पाहा, ते एकमेकांचे श्रमांचें ओझे कित्ती हलकें करिताहेत तें! आपण आणखी कांहीका दिवसांनीं इकडे येऊं तेव्हां तूं हें घर

गवंडीव मजूर.

पुरतें झालेलें पाहाशील. ह्यासाठीं जर नूं इच्छितो-
स कीं मजकुरितां लोकांनीं श्रम घ्यावे; माझे वरें
करावें; मला सहाय व्हावें; तर तुला ही लोकांक-
रितां तसें करणें आवश्यक आहे.

तरवार.

नाटक एक अंकी.

पात्रें.

संभाजीराव घोरपडे.

कोणी मोठा गृहस्थ.

गणपतराव.

त्यांचा मुलगा.

रेवाबाई.

त्यांची मुलगी.

रावजीसांवत.

राणूसांवत.

दामूपोंवार.

दिनकरपोंवार.

केरोजी.

गणपतरावाचे मित्र.

संभाजीरावांचा खिजमतगार.

स्थळ,

वाळमित्र .

गणपतरावाची खोली .

प्रवेश १,

गणपतराव .

आहा ! आज माझा वाढदिवस ! बरें झालें त्यांनीं मला सांगितलें ; नाहीं तर मला सई झाली नसती . आज मला बाबाकडून कांहीं भेट लाभेल . बरें, पाहूं या तो मला काय देतो . केरोजी नुकताच कांहीं बगलेंत मारून इकडून गेला . अमळ मी त्याचे गळीं पडलों असतां तर तो मला पाहूं देता काय तें . पण अंः ! काय आहे तें आतां मजकडे येईल . हा माझा बाबा आला .

प्रवेश २,

संभाजीराव आणि गणपतराव .

संभाजी० — (हातांत तरवार घेऊन,) गणपतराव,

तरवार.

तुम्हा एथें आहां काय ? आज तुमचा वाढदिवस म्हणून तुम्हांला मी खुशाली वाचयास आलों आहे. पण मला वाटते कीं, कोरडी खुशालीपेक्षां तुम्हांस आणखी कांहीं असावे, नाहीं बरे ?

गण० — पण बाबा, तें तुझे हातांत काय आहे ?

संभा० — आहे तें तुला शोभणार नाहींसें मला वाटते. ही तरवार आहे, पाहा.

गण० — काय ! ही मजकरितां आणिली आहे ? हे तर, हे तर, लवकर हे तर माझ्या बाबा. आजपासून तूं पाहाकीं मी चांगला चालेन.

संभा० — पण तूं जाणतोस ? तरवारं मुलास योग्य नाहीं. ती मोठ्या पुरुषानेंच वाळगावी. हिचे बोलगणारानें मोठे चौकशीनें आणि थोरपणानें असले पाहिजे; सारांश तरवारीचे योगानें मनुष्यास शोभा असूनये; मनुष्याचे योगानें तरवारीस शोभा असावी.

गण० — तूं त्याची कांहीं काळजी करूं नको, बाबा. मी भाष देतो, घे ही, कीं, माझीस मी शोभवीन. मग मी त्या हलके लोकांनीं बोलणार नाहीं.

संभा० — आं, आं, तूं हलके लोक कोणांस म्हणते तर,

बाळमित्र.

गण० — मी हलके लोक त्यांस म्हणतो, ज्यांना आपले सारिखा तरवार बाळगावयाचा अधिकार नाही.

संभा० — माझे मत तर, जे अचिंत्य चिंतितात; जे अकार्य करितात; जे आईबापांची अवज्ञा करितात; लोकांशीं विनयानें, थोरपणानें, चालत नाहीत; ते हलके लोक होत. तर असले हलके मनुष्य श्रीमंत लोकांमध्ये ही फार दृष्टीस पडतात; आणि ज्यात हे दुर्गुण नाहीत असले थोर मनुष्य गरिबांमध्ये ही बहुत आढळतात.

गण० — तर माझेही मत तसेच, बाबा.

संभा० — तर नुकताच तूं काय बोललास? रे असल्या फिशा यांत थोरपणाचें लक्षण आहे असें तुला वाटनें?

गण० — नाही नाही, बाबा, तुम्ही सांगतां तेंच खरें. पण मी तरवार बाळगिली असतां मला दूषण तर नाही?

संभा० — नाही, मी इतकेंच म्हणतोकीं, त्यां चांगले गुण करून तरवार धरण्यास योग्य असावे. आतां ये ही, पण आठवण धरहो.

संभा० — होय बाबा, होय बाबा, तूं पाहा बरें तो त-

तरवार.

रवार पडदळांत घालून गळ्यांत अडकावितो.)

संभा० — तर मी भातां येतो, बोललो आहे त्याची आठवण धर बरे. येतो, तुला कुशल असो. (तो जाऊन मागे फिरतो.) मी विसरून गेलो, आज तुशीं खेळावयास मीं नुकतेंच तुझे सवंगड्यांना बोलावणें धाडिलें आहे; त्यांसंगतीं तूं नीट चाल हो.

गण० — होय, बाबा, चालेन.

प्रवेश ३,

गणपतराव.

(इकडून तिकडे जातो येतो, मागे तरवार लटकत आहे कीं नाहीं ती वरचेवर पाहातो.) वाः, हे त्यासें काम आहे ! ही घातल्यापासून मजवर मोठेपणा दिसतो स्वरा ! कोणाही गांवकऱ्यांस म्हणावें, आतां तुम्ही माझे समोर या पाहूं. जर त्यांजवळ तरवार नसेल तर, ते मजशीं सलगी करावयास अतःपर योग्य नाहींत, हे मी त्यांस परिच्छिन्न सांगेन; आणि जर त्यांनीं गडबड केली तर,

वाळमित्र.

हूं भोसकून टाकीन. पण थांब, हिचें पान कसें आहे तें पाहूं ! (तरवार म्यानांतून उपसतो, आणि डोळे बटारून रागानें पाहातो.) काय? तूं बनियां माझी अमर्यादा करितोस ? (तरवारीचे झटके मारितो.) एक ! दोन ! तीन ! तुम्ही मजसमोर उभे राहाणार; होय ? मरा शिनळीच्यानो आतां; पडा दांत वांसून.

प्रवेश ४,

रेवावाई आणि गणपतराव.

रेवा० — (हे शेवटचे शब्द ऐकून किंकाळी फोडीतच येते.) काय गणपतराव, हें तूं काय बोलत आहेस ? तुला चळ तर लागला नाही ?

गण० — कोण ? ताई, तूं आहेस काय ?

रेवा० — होय, पाहाशील तर मीच आहे. (तरवारी कडे बोट करून.) पण हें शस्त्र घेऊन तूं पुढें काय करणार ?

गण० — काय करणार ? थोर मनुष्यें करतात तें.

तरवार.

रेवा० — ज्यांस त्वां मरा असें म्हणून नुकतेच परलोकास पाठविलें, ते दैववान् कोण होते बरें ?

गण० — अं: , तें उगीच; पण ताई, मी तुला स्वरेंच सांग-
तो, जो ह्या माझे भिंतीच्या आंत येईल त्याचें, हो-
मी कंदनच काढीन.

रेवा० — तर आज पुष्कळांचे प्राण संकटांत आहेत. मला वाटते कीं, पहिले तडाक्यास तर मीच सांघडले आ-
हे.

गण० — तूं? तसें होणार नाहीं, पण मी आतां समझोरवा-
हादर झालों, समजलीस? वाचानें मला ही तरवार नुकतीच बक्षीस केली आहे.

रेवा० — लोकांस मारावयाला वाटते ?

गण० — काय? मी आतां बाहादर नाहीं झालों? आतां लोकांनीं माझी मर्यादा ठेवावी; नाहीं तर, पाहातांच प्रथम फाडकन तोंडांत मारीन. त्यावर जर त्यांनीं उ-
त्तर केले, तर मग, ह्या तरवारीचा फटका पाहिला हा? (तो तरवार बाहेर काढावयास लागतो.)

रेवा० — भाऊ, माझे ऐकूशील तर ती एकीकडे ठेव, आ-
णि मजपाशीं सांगून ठेवकीं तुझी मर्यादा ती कशी ठेवावी. नजाणां एकादे वेळेस चुकून तशी गोष्ट का-

बाळमित्र.

वयाची; म्हणून समजून घेतले असावे.

गण० — तें तुला आतां लवकरच समजेल. बाबांनं का-
झे संवगड्यांस बलावूं पाठविलें आहे. जर तीं पोरे
मर्यादेंनं मशीं वर्तलीं तर बरे, नाहीं तर मग पाहा
या कसें करीन तें.

रेवा० — बरे पण, तुझी मर्यादा कशी राखावी तें तर सां-
गशील ?

गण० — प्रथम तर मला नमावे; फार लवून नमावे.

रेवा० — (त्यास फार लवून नमते.) समशेर बाहादर
महाराज, बडेज्याव, मी तुमची दासी आहे, मज-
वर नजर रख्ये कां? हें ठीक उतरलें ना ?

गण० — रेवा, मस्करी नको करूं, नाहीं तर—

रेवा० — मस्करी नव्हे, हें वास्तवीक पुसतें. कांकीं, थोर
मनुष्यांशीं कसें वागावे हें समजलें पाहिजे, आणि
तुझे बाळमित्र येतील त्यांसही पूर्वीच सुचविलें अ-
सतां बरे पडेल.

गण० — मी त्या पोरांचा अमळ तमाशा करणार आहे.
एकाला ओटीन, एकाला विचकुरे घेईन, एकाला
टपलेघाजी करीन; अशा अशा त्यांच्या मस्कऱ्या

तरवार.

करान.

- रेवा० — असल्या गोष्टी कराव्या ही समशेर बाहादर लोकांची रीति आहे वाटते ? पण त्या पोरंस तो तमाशा आवडला नाही, आणि त्यांनीं समशेर बाहादरांची उलटी पूजा केली तर ?
- गण० — काय ! त्या मुकुटांनीं ! नीचांनीं ! अरे जारे, त्या गरिबांनीं काय करावयाचें आहे ? त्यांना छाती आणि तरवार दोन्ही नाहीत.
- रेवा० — खरेंच, बाबानें तुला आज मोठे उपयोगी वस्तूची भेट दिली. त्याला वाटलें कीं, लंकाचे रूपानें आपले पोटीं कोणी हा महावीर जन्मला आहे, ह्याचे गुण प्रगट व्हावयास ह्यास एक तरवार मात्र उणी आहे.
- गण० — एक तारि, आज माझा जन्मदिवस, कांहीं कर्म पूक तर केली पाहिजे. असो, तूं ह्यांतलें कांहीं बाबापाशीं बोलूं नको हो.
- रेवा० — कां नको ? तुजपासून असले पराक्रम व्हावे म्हणूनच त्यानें तुला तरवार बक्षीस केली असेल, आणि असा तुला त्याचा उपदेशही असेल.
- गण० — ह्यांत काय संशय, — तो मला सर्वदा असेंच

वाळमित्र.

सांगत असतो.

रेवा० — कसें सांगत असतो ?

गण० — कोण जाणें, मला आतां चांगले स्मरत नाहीं ; मला वाटते कीं हें असावें. “ तरवारीला आपण शोभवावें, तरवारीनें आपणास शोभवूं नये.”

रेवा० — त्याचा अर्थही तूं चांगलाच समजला असशील कीं, तरवारीस शोभवावें म्हणजे तिचा उपयोग करावयास जाणावें; तो तूं नीट जाणतोस ?

गण० — तुला सगळी मस्करीच वाटते. पण वाईसाहेब; तुम्ही जाणाकीं—

रेवा० — ओ हो! तूं सांगणार तें मला आधींच ठाऊक आहे; पण तुझ्या त्या तरवारीस मुख्य धूषण तें अझून पाहिजेच, हें तूं जाणतोस ?

गण० — तें काय ? (तरवार पडदळांतून काढून निरखून पाहातो.) हींत कांहीं उणें आहेसें मला दिसत नाहीं.

रेवा० — खरेंच ! तर तूं मोठा शाहाणा तरवार धरणारा आहेस. हिला आतां एक गोंदा नको ? तो असल्याचर मग किती छानदार दिसेल !

गण० — खरी कल्पना वाटली. ऐकतस, तर गंडे, तुझे प-

तरवार.

टींत कलाबतू व रेशीम पुष्कळ आहे त्यांतलें—

रेवा० — तेंच मीं लक्षांत आणिलें आहे. पण जर तूं म-
जपुढें आपली कवाईत करून दाखविणार नाहीस,
आणि तरवारीचें पान माझे आंगावर ठेवून उप-
कार फेडणार नाहीस तर.

गण० — वेड सगळें ! हा घे हातावर हात; झालें ? आतां
तुला कांहीं भय नाही. पण लवकर, एक छान दार
गोंडा ! जरीचा ! माझी मंडळी येईल तिनें मला मा-
झे सगळे वैभवांत पाहावें, त्यांत चमत्कार आहे.

रेवा० — तर तरवार मजकडे दे.

गण० — (तिजकडे ती देतो.) ही घे; जलदी कर. काम
झालें म्हणजे हकूच ह्या सत्रंजीवर आणून ठेवकीं,
पाहिजे तेव्हां मला सांपडेल.

रेवा० — त्याविषयीं तूं काळजी करूं नको.

बाळमित्र.

प्रवेश ५,

गणपतराव, रेवाबाई, आणि केरोजी.

केरोजी— आपले मित्र, दोघे सांवत व दोघे पोवार,
खालीं आले आहेत.

गण० — मग ? त्यांच्यानें वर येववत नाहीं काय ? त्यां-
ना आणावयास खालपर्यंत मला आले पाहिजे ?

केरोजी — आपण खालीं येऊन त्यांस मान द्यावा, असें
आईसाहेबांनीं आपणास सांगितलें आहे.

गण० — नाही, नाही; मी त्यांची वाट येथें पाहीन तें
चांगलें.

केरोजी — खरें पण, आईसाहेब सांगतात त्या अर्थां
तुम्ही खालीं जावें. द्यांत —

गण० — हें खरें ? त्यांस इतका सत्कार योग्य आहे ?
बरे तर मी हाच आलों. रेवा, अगे चल लवकर
तिकडे काय करितेस ? अज्ञानें तरवारीचा गोडा
होईल काय ? चल धांवत; खबरदार गोडा चांग-
ला झाला, आणि तरवार चांगली दिसली तर बरें
आहे; नाही तर दाखवीन कसें तें. तरवार माझे
खोलींत आणून ठेव. (बाहेर निघून) एकिलें ?

तरवार .

प्रवेश ६,

रेवा बाई .

(आपणाशीं .) काय पोर अमर्याद ! पाहा तो मला कसा बोलिला ! बरें झालें कीं तरवार मजपाशीं आहे . असलें हातेर आणि भांडखोराचे हातांत , मग काय ! (मोठ्यानें , गणपतरावास) होय होय , थांब माझे होईपर्यंत ; (फिरून आपणाशीं) मी तुला ओळखितें तसा बाबा तुला ओळखीत नाहीं . हे तुझे गुण त्याला सांगितले पाहिजेत ; — ठीक झालें हा बाबा आला .

प्रवेश ७,

संभाजीराव आणि रेवा बाई .

रेवा० — बाबा , तूं बरा आलास , मी तुजकडे सच येत होते .

संभा० — असें नाजूक काम काय आहे ? — त्यां आपले भावाची तरवार कशाळा घेतली ?

वाळमित्र.

रेवा० — ही गोंडा लावावयाकरितां म्हणून म्यां त्यापासून घेतली आहे; पण त्याकडून हें घातक हातेर काढून घ्यावयासाठीं म्यां तें उगेच मीस केले. आतां कांहीं कर पण त्याला ही देऊं नको, बाबा.

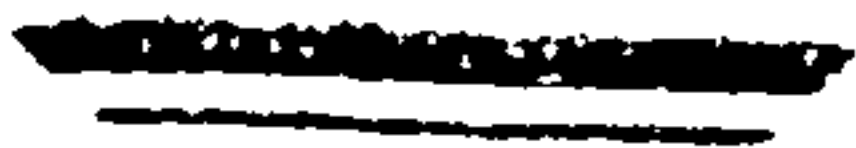
संभा० — त्याला मीं भेट केली ती फिरून कशी घेऊं?

रेवा० — तो चांगला निवळेपर्यंत ही तूं आपणापाशीं ठेव. मीं नुकतेच त्याला पाहिलें, तो एकटाच धाररावासारखा तरवार परजीत होता, आणि त्याचे संवगडी येणार, त्यांसमोर फेरफटका करण्याच्या गोष्टी बोलत होता.

संभा० — असें काय? कज्जेदलाल पोर! तो प्रथमच असें करील तर त्यांत त्याला आब्रू मिळणार नाही, स्वरेच सांगतो. दे मजकडे ती, पाहूं!

रेवा० — (त्याकडे तरवार देते.) ही घे बाबा, आतां तो नुकताच शिडीपाशीं तंडत होता.

संभा० — जा आणि लवकर गोंडा करून मजपाशीं आण (तो बाहेर जातो.)

तरवार.

प्रवेश८,

गणपतराव, वडीलसांवत, धाकटासांवत,
वडीलपोंवार, आणि धाकटा पोंवार.

(गणपतराव जोडे पायांत असतां त्यांपुढें चालतो, ते मागून जोडे काढून घेतात.)

वडीलसां० — (वडील पोंवाराकडे वळून हळूच) आज आपणास हा मोठा विनयाचा सत्कार झाला.

वडीलपों० — (वडील सांवताकडे वळून हळूच) आलीकडे सत्काराची ही अशीच नवी रीत निघालीअमेळ, कीं घरामध्यं जोड घालून पुढें चालावें.

गण० — कायरे, तुम्हीं तिकडे कशी कुरकूर लाविली आहे ? — आँ ?

वडीलसां० — नाहीं, कांहीं नाहीं रावजी.

गण० — मीं ऐकूनये असें कांहीं आहे काय ?

वडीलपों० — तसेंच कांहीं असावें.

गण० — बरें तर, तुम्हां तें द्याक्षणीं मला सांगा. सांगितलेंच पाहिजे

वडीलपों० — इतका अधिकार तुजकडे येईल तेव्हां तसें करितां येईल.

बाळमित्र.

बडीलसां० — (दामूस हळूच) परके घरीं येऊन असें
हें योग्य नव्हे .

बडीलपों० — तर त्यानें आपले घरीं इतकें दाडगे व्हावे हें तरी
त्यास योग्य आहे ?

गण० — (गर्वानें) दाडगा, मी दाडगा ! मी तुम्हांपुढें
जोडा घालून चाललों म्हणून ?

बडीलपों० — होय, म्हणूनच. तूं अथवा दुसरा कोणी
आमचे घरीं आला असतां आम्हां असें करावयाचे
नव्होंत.

गण० — तुम्हीं व्हावे तसें करावे. पण अरे, तुम्ही का-
यरे मला रीत शिकविणार ?

बडीलपों० — तर काय, तूं आम्हांस शिकविणार ?

गण० — पण तुम्ही राव आहा काय ?

बडीलपों० — (दोघां सांबतांस आणि आपले भावास)
तुम्ही माझे एकाल तर, चला आपण येथून जाऊं,
आपला रावपणा घेऊन त्याला खुशाल बसूंचा.

बडीलसां० — छी, गणपतराव ! आम्ही तुझे संगतीस
योग्य नव्होंत, तर आम्हांस पहिल्यानें बलवावयाचे
नव्हतें. आम्ही तुझे गळीं पडलों नव्हतो.

गण० — तुम्हांस मीं नाहीं बलाविलें, माझे बाबानें बला

तरवार.

विलें.

बडीलपों० — असें काय ? तर आम्ही तुझे बाबाकडे जातो, आणि त्यास सांगतो कीं, आपण बलाविलें तेणें करून आम्ही मोठे उपकारी झालों परंतु आमचा सत्कार करण्यांत तुमचे लेंकास भूषण दिसत नाही म्हणून आम्ही जातो. चलारे तिकडे.

गण० — (त्यांस थांबवितो.) दामू, मस्करीवर इतकें कायरे तापावें ? तुम्ही आलां तेणें करून मला मोठें समाधान झालें. आज माझा वाढदिवस आहे; मला तुम्हीं संतोष द्यावा म्हणून बाबानें तुम्हांस बलाविले आहे; तर कृपा करून मजसंगतीं आसा.

बडीलपों० — असें म्हटल्यावर ती गोष्ट वेगळी.— पण अतःपर त्यां अमळ नम्र असावें. जरी मजपाशीं रावपणा नाही, तरी मी कोणाचा अवमान सोसणार नाहीं.

बडीलसां० — पुरे दामू ! आतां आपण पुनः गडी करूं.

धाकटासां० — गणपतरावें, आज तुझा वाढदिवस आहे काय ?

बडीलसां० — मी इच्छितों कीं, तुला सर्व करवें प्राप्त हो.

बाळमित्र.

बोत.

वडीलपों० — मी ही तसेंच इच्छितों. आणखी तुला सर्व संपत्ति प्राप्त होवोत — (एकीकडे) पण तुझे आंगीं अधिक नम्रता येवो.

धाकटापों० — आज तुला चांगल्या चांगल्या भेटी पुष्कळ आल्या असतील नव्हे ?

गण० — होय खरेच.

धाकटासां० — पुष्कळ मिठाई, खडेसाकर, बहाम, आले असावे, ह्यांत संशय नाही.

गण० — मला मिठाई ! मग खासें काम ! अरे, ती तर मी नित्य खातो.

धाकटापों० — तर मी पैज मारितों, पैसे असतील दोन तीन मोहरा ! अँ ?

गण० — (गर्वानें) त्याहून अधिक चांगली कांहीं वस्तू आहे, आणि खरेच सांगतो, जे आपण येथें सर्व आहों ह्यांमध्ये ती मलाच योग्य आहे.

(वडील पोंवार आणि वडील सांचत एकी कडे बोलतात.)

धाकटापों० — तुझे सारखें मला मिळालें असतें तर इतका गर्व होताना.

गण० — (त्यांकडे अवगणनेनें पाहतां.) गरिबा बि-

तरवार.

चाय्या ! (दोषां वडलांना) कायरे? तिकडे आतां
फिरून कायरे फुस फुसतां आहां? तुम्हीं जवळ
राहून मला रमवावे हें आज तुमचें काम नव्हे?

वडीलसां० — तुला रमवावयास आम्हांस प्रयोजन का-
य तें दाखीव ..

वडीलपों० — जो मित्रांस बलावितो त्यानें त्यांस रम-
वावयाची चिंता वाहावी; रीति तर अशी आहे.

गण० — दामू, तूं बोललास त्याचा कायरे अर्थ?

वडीलपों० — त्याचा अर्थ उघडा आहे.

प्रवेश ९,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडीलसांवत,
धाकटासांवत, गणपतराव, आणि रेचा बाई

रेचा० — (तबक भरून बर्फी पुढें आणिते) गृहस्थांनो,
तुम्हांस खुशाल पाहून मी समाधान पावले.

वडीलपों० — (नमून) बाई, मी तुमचा सेवक आहे

वडीलसां० — तुम्हांला येथें पाहून आम्हांस बहुत
आनंद झाला, बाई.

बाळपित्र.

रेवा. — तुम्ही बहुत योग्य आहां — (गणपतरावास)
भाऊ, आईनें हें तुझे मित्रांकरितां पाठवून दिलें आ-
हे; दूध तयार होतें आहे तें मागून केराजी घेऊ-
न येईल; तें तूं आणि मी ह्यांना वाटूं.

वडीलपों. — बाई, हा तुम्ही आम्हांस मोठा मान दे-
त आहां.

गण. — ताई, तूं जा आतां, तुझे येथें काहीं काम नाही!
पण माझे तरवारीचा गोंडा कोठें आहे.

रेवा. — तुझी तरवार गोंड्यासुद्धां तुझे खोलींत ठेवि-
ली आहे गहस्थानो, मी पुनः येईपर्यंत तुम्हांस
कुशल असो. (ती त्यांस नमते आणि जाते.)

वडीलपों. — तुम्ही लवकरच कृपा करून यालना, बाई?
रेवा. — मी हीच आईचा आज्ञा घेऊन येतें.

तरवार.

प्रवेश १०,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडील

सांवत, धाकटासांवत, आणि

गणपतराव.

गण० — (आपण आधीं बसून मग त्यांना म्हणतो)
ह्या लोडारीं बसा. (ते एकमेकांकडे पाहतात,
आणि न बोलतां बसतात. गणपतराव धाकट्यांस
पुष्कळ बर्फी वाढतो, आणि आपणास घेतो. हो पां
वडिलांकरितां कांहीं ठेवीत नाहीं, त्यांस म्हणतो.)
थांबा अमळ, दुसरी येईल मग मी तुम्हांस देईन.

वडीलपों० — नको, त्याची आम्हांस इच्छा नाहीं.

गण० — चरें तर, नको तर नको.

वडीलसां० — रावलोकांची सत्काररीति अशीच आहे वा-
टते ?

गण० — तुम्हां गरिबांस एवढी प्रतिष्ठा कशास पाहिजेरें ?
मीं तुम्हांस आधींच सांगितलें नाहीं कीं, दुसरी येते आहे
तेां थांबा म्हणून ? ती आली म्हणजे पाहिजे तर
घ्या, नाहीं तर नका घेऊं, समजलां ?

वडीलपों० — होय, बोललास तें स्पष्टच आहे. असेंच

बाळमित्र.

आम्ही आज कोणाचे संगतीस बसलो आहो हे ही
आम्हांस स्पष्ट समजलें.

वडीलसां० — अरे तुमचे मनांत पुनः कज्या कराव-
याचा आहे काय? गणपतराव, रामू. छी गड्यांनो!
(गणपतराव उठतो, दुसरेही उठतात.)

गण० — (वडील पोंवाराजवळ जातो.) गांवढेकराचे
पोरा, तूं कोणाचे बरोबर आहेस, त्याचा कांहीं रु-
मार ठेवितोस?

वडीलपों० — आम्ही दांडगा आणि निर्लज्ज अशा ए-
का रावाचे समागमें आहो, जो आपले ठायीं नसता
थोरपणा आणितो आहे, आणि जो एकमेकांचें आ-
गतस्वागत कसें करावें ह्याविषयीं मूर्ख आहे.

वडीलसां० — खरेंच, तूं म्हणतोस असेंच आम्हांस-
र्वांचें बोलणें.

गण० — काय? मी दांडगा! मी निर्लज्ज! मला राषाला
आणि तुम्हीं असें म्हणावें!

वडीलपों० — होय, खरेंच, फेर म्हणतो कीं, तूं मोठा
दांडगा, मोठा निर्लज्ज आहेस. तूं मोठा थोरला पधा-
न अमतास किंवा राजा असतास तरी मी तुला
असेंच म्हटलें असतें

तरवार.

गण० — असें काय ? तर तूं कोणाशीं बोलतोस तें मी तुला आतां दाखवितों ! (त्याचर हात टाकितो, वडील पोंवार त्याला धरतो, तो निसटून खोलींत पळतो, आणि दार लावून घेतो.)

प्रवेश ११,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडीलसांवत,
आणि धाकटासांवत.

वडीलसां० — दामू, हा त्यां काय अनर्थ केला ? आतां तो आपले बापाकडे जाईल, आणि त्यास नानाप्रकार-
चें समजावील.

वडीलपों० — त्याचा बाप थोर मनुष्य आहे. तो जरी न गेला तरी मी त्याजकडे जाणार, आणि पुसणार, कीं लंकाकडून आमचा असा पाणउतारा करावया साठीं तुम्हीं आम्हांला येथें बजावून आणिलें काय ?

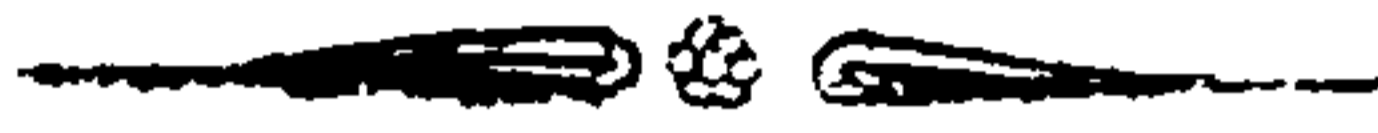
धाकटापों० — खरेंच, त्यांत दादाचा कांहीं अन्याय नाही, हें सर्व वर्तमान आमचे बाबास सांगितलें अस-
तां, तो ठीक केलें म्हणून मानवेल; लोकांनीं आम-

बाळमित्र.

ची अप्रतिष्ठा करावी हें त्यास साहणार नाही.

वडीलपों. — चला मजसंगातीं; आयण सगळे जाऊं,
आणि संभाजीरावास हें सर्व सांगूं.

धाकटासां. — हाय, खरेच, चला जाऊन सांगूं.

प्रवेश १२,

वडीलपोंवार, धाकटापोंवार, वडीलसांवत,
धाकटासांवत, आणि गणपतराव.

(गणपतराव तरवार घेऊन बाहेर येतो. दोघे
धाकट त्यास पाहून भितात; एक एका कोंपऱ्यास ब-
सतो आणि दुसरा रवांवाआड होतो; वडीलपोंवार
आणि वडीलसांवत तेथेंच अवसान धरून उभे राहातात.)

गण. — (वडीलपोंवाराचे आंगावर जातो.) आतां मी
तुला शिकवितों, दांडग्या पोरा (तरवार उपसतो तो तर-
वारीचे वानाचे विकाणीं लांब मोराचे पीस पाहून
औशाळा होऊन थबकतो. धाकटां मुलें मोठ्यानें हां-
सतात आणि त्याजवळ येतात.)

वडीलपों. — चल ये आमचे आंगावर, तुझे तरवारीचे

तरवार.

पाणी कसें आहे तें पाहूं तर खरे !

वडीलसां० — तो लाजला आहे, त्याला आणखी ला-
जवूं नको.

धाकटापों० — हो हो ! तुलाच घ्यावयास अधिकार आ-
हे ती हीचका जिनस ?

धाकटासां० — त्या भयंकर शस्त्रानें ह्याच्यानें कोणास उप-
द्रव करवणार नाही, इतकें वरें आहे.

वडीलपों० — काय सांगू ? तुझे दांडगाईस मीं ह्या क्षणीं
पारिपत्य केले असतें, पण अशा समयीं तुजवर
पराक्रम करावयास मला लाज वाटते.

वडीलसां० — अतःपर हा आपले सोबतीस योग्य नाही.
चला आपण निघून जाऊं.

धाकटापों० — मोरपीस परजणारे फांकडे शिपाई बाबा,
रामराम, रामराम रावसाहेब, आम्ही आतां येतो,

धाकटासां० — तुमचे हातून तें हातेर कोणी काढून
घेईपर्यंत आम्ही येथें येणार नाही, कांकीं तुम्ही
आम्हांस फार भयंकर दिसतां.

(ते जाताहेत, तों वडील पोंवार त्यांस थांबवितो.)

वडीलपों० — आपण ह्याचे बापास सर्व वृत्तांतानें निवे-
दन करूं, नाही तर अन्याय आणले कडे दिसेल.

बाळमित्र.

वडीलसां० — तूं खरें म्हणतोस, आपण त्यांस नपुसतां
निघून गेलों तर ते आपणास काय म्हणतील?
अरे, पण, तेच इकडे येत आहेत असें वाटतें.

प्रवेश १३,

संभाजीराव, गण०, वडीलपों०, धाकटापों०,
वडीलसां०, आणि धाकटासां०.

(संभाजीराव आले पाहून सर्व मर्यादेनें उभे रा-
हानात. गणपतरावाची फजीती झाली आहे म्ह-
णून तो एकीकडे जाऊन रडतो.)

संभाजी० — (गणपतरावाकडे क्रोधानें पाहून.) तुझें
ह्यांचें कायरे होत होतें रावजी? (गणपतराव कुंद-
तो, त्याच्यानें एक शब्द बोलवत नाही.)

वडीलपों० — रावसाहेब, कलह झाला त्याविषयीं आ-
न्हांवर राग न करावा. आम्हीं कांहीं केले नाहीं.
आले घटकेपासून गणपतरावानें आमचा छळ
जो मांडिला होता तो काय सांगावा?

संभाजी० — स्वस्थ असा माझ्या मित्रांनो, मी सर्व जा-

तरवार.

णतां. मी खोलींतून त्याचें सगळें चरित्र पाहात हो-
तां. सर्व अन्याय त्याचाच आहे. त्यांतही तो मज-
शीं कबूल झाला होता कीं, मी चांगला चालेन, म्हणू-
न तो विशेष अन्यायी. हा रांडगा हें मला फार दिव-
स ठाऊक आहे, पण तेंच रांडगेपण कोणते परि-
णामास जातें हें मला पाहावयाचें होतें. तें लक्षांत
येतांच मी तरवारीचें पान काढवून त्याचे ठिकाणीं धी-
स घालविलें, जें कोणाचे आंगावर पडलें असतां
रक्त निघावयाचें अगदीं भय नाही. (चोघें मुलें मो-
ठ्यांनीं हांसतात.)

वडीलपों० — पण आम्ही आगळीक करून त्याशीं अमळ अ-
मर्यादेनें बोलिलों, त्याचें काहीं आपले मनांत येऊं
नये, ही आमची प्रार्थना आहे.

संभाजी० — त्याविषयीं तर मजवर तुमचे उपकार झा-
ले. तुम्ही चांगलीं मुलें आहां, म्हणून हें तरवारीचें
भूषण तुम्हांस साजे. दामू, नाझी आठवण राहावी
त्याकरितां मीही तरवार पान घालवून तुला बक्षीस
करितों. हिचा त्यां अंगीकार करावा. तुझे साहिरव्या-
स ही योग्य आहे.

वडीलपों० — रावसाहेब, आपला थोरपणा पाहून आ-

बाळमित्र.

म्ही आनंद पावलों, आज्ञा द्याल तर आतां येथून जातो. आमचे येथें असणें गणपतरावजीस आज साहणार नाहीं.

संभाजी० — नाहीं नाहीं, माझे जिवलगानो, तुम्हां येथें असावें, मी जवळ असतां माझा मुलगा तुमचे संतोषांत विक्षेप करूं पावणार नाहीं. तुम्ही सर्व येथें खेळा. माझी मुलगी तुम्हांकडे येऊन तुम्हांस जेव्हां वें तें पुरवील; चला मजसंगतीं दुसरे दिवाणखान्यांत. (गणपतरावाकडे पाहून म्हणतो.) पोरा, तूं जर येथून हाललास तर खबरदार; येथें एक ला राहून आपला वाढदिवस हावा तसा कर, तूं म्हातारा झालास तरी तुझे आंगीं योग्यता येईपर्यंत, तरवार मिळावयाची नाहीं.

(सर्व निघून जातात.)

आवडी आणि मोरू.

काशीबाई म्हणून एक विधवा स्त्री होती; तिचीं दोन लेंकरें आवडी आणि मोरू म्हणून होतीं; तीं दोघें ही तिचे ममतेस योग्य होतीं; परंतु चिती प्रीति

आवडी आणि मोरू.

मोरूवर फार. आईस मोरू अधिक आवडतो हे लक्षांत येऊन आवडीस दुःख होई, पण हे ती बाहेर दाखवीत नसे. ती रूपाने साधारण पण गुणांनी फारच उत्कृष्ट होती. तिचा भाऊ तर मदनासारखा स्वरूप, त्याजवर आईचे मन वेधून ती त्याचेच लाड फार करी; प्रीतीने ती त्याचे सुके वारंवार घेई. चाकर कुळंबिणीही धनिणीची मर्जी पाहून त्याचा संतोष राखित. आईचे अप्रीतीमुळे आवडीस कोणी गणीत नसत. तिला हावा तो पदार्थ मिळू नये, अन्न वस्त्रादिक, ज्याचे अगत्य त्याविषयीं देखील तिचे हाल होत. ती एकांती जाऊन धायें धायें रडे; परंतु बाहेर कधीं आपले दुःखाचे एक अक्षर बोलत नसे, किंवा असंतोषाचे चिन्ह दाखवीत नसे. आपण सुंदर नाहीं म्हणून आईची जी अनावड आपणावर आहे, ती तिचे मनांतून जावी म्हणून आवडीने नाना उपाय केले; वर्तावे तसें वर्तली; संथपणाने चालली; आज्ञेस जपली; परंतु व्यर्थ. जे डोळे बाह्य रंगास भुलले होते त्यांची दृष्टि तिचे आंतले गुणांकडे पोहोचेल ना. सांगितले काम आवडी जीव तोडून करी, पण काशीबाईचे लक्षांत ते येऊंच नये. आवडी जन्मून

चाळमित्र.

लागलाच काशीबाईचा भ्रतार वारला, तेव्हांपासून तिला तिचा वीटच आला. तिनें तिला नित्य गांजावे, आणि जे गुण मोठे बायकांतही विरला असतात ते तींत नाहीत म्हणून तीस शब्द लावावा.

अशी ती वाईट आई एके समयीं दुखण्यास पडली, तिची व्यथा पाहून मोरू फार विव्कळ झाला. तिची दीनवाणी मुखचर्या व काकळूतवाणी दृष्टि पाहून आवडीस वाटलें कीं, आईच्या खाष्टी स्वभावांत अंतर पडलें. तें लक्षून तिनें भावापेक्षां शतगुणित अधिक तिची सेवा आरंभिली. तीस जें जें व्हावें तें मागावयास तिला बोलावयाचे श्रम पडतील म्हणून आवडीनें आपले शाहाणपणानें शोधून काढायें, आणि त्याची तर्तूद ठेवावी. दुखणें भारी होतें तों तिनें तिची खाट सोडिली नाही. आईनें तिची विनवणी करावी, शेवटीं धाक दाखवूनही सांगावें, तरी तिनें एक क्षणभर निद्रा घेऊं नये. शेवटीं काशीबाई बरी झाली, तेसमयीं आवडी सस्थ झाली. असें असतांही आईनें पूर्वाप्रमाणें तिजसंगतीं कठोरपणा चालविला; तो पाहून आवडीस पुनः ती चिंता उत्पन्न झाली.

एके दिवशीं काशीबाई मुलांसंगतीं आपले दुख-

आवडी आणि मोरू.

ण्याच्या गोष्टी करित बसली होती, आणि म्हणाली "मुलांनो, तुम्हीं माझा फार समाचार घेतला, मी तुमची उपकारी झालं आहे. त्यासाठी तुम्हांस आवडेल ती वस्तू माझं सामर्थ्य पाहून मागा, मी देईन." तिनें मोरूस पहिल्यानें पुसलें, "मोरू, तुला काय पाहिजे?" मोरू म्हणाला, "एक कंठी आणि चौकडा." ती म्हणाली, "तुला मी तें उघां सकाळीं देईन." "आणि आवडे तुलागे?" आवडी कांपत कांपत उत्तर करिते, "काय, मला! मला! तूं मजवर प्रीत करशील तर मला आणखी कांहीं नको." आई म्हणाली, "हें उत्तर नव्हे! मी तुला कांहीं बक्षीस देणार, तुला काय पाहिजे तें बोल लवकर."

आवडीस नित्य आईचें कठोर भाषण ऐकावयाची संवय होती, तथापि तेसमयीं त्या शब्दांनीं तिला फारच दुःख झालें; तिनें आईचे गाय पद धरून आसवांनीं न्हाणिले. मग पाणी भरलेले डोक्यांनीं आईचे तोंडाकडे पाहून लागलेंच तिनें दोहों हातीं आपलें तोंड झांकलें, आणि हळूच हे शब्द बोलली, "माझे दोन मुके मात्र घे, जसे तूं श्रीतीनें मोरूचे घेतस."

बाळमित्र.

ते शब्द ऐकून आईचें कठोर हृदय लागलेंच वि-
तुळलें. मग तिला वेंग देऊन उराशीं घेऊन तिनें मु-
क्यांचा सकाळ केला. आवडीला तो पहिल्यानेंच
लाभ, तिनेंही तेसमयीं आनंदांत निमग्न होऊन आ-
ईचे तोंडाचे, गालाचे, डोक्यांचे, उराचे, हाताचे पु-
ष्कळपणें मुके घेतले.

तें पाहून मोरूसही फार आनंद झाला. तोही
आईचे मुके घेऊं लागला. तेदिवशीं आईस असें झा-
लें कीं मी आज स्वर्गसरवच भोगितें आहें काय! अ-
मृतपानच करितें आहें काय! मुलांस असें वाटलें
कीं, ही आई नव्हे, हा आमचा कोणी कल्पवृक्ष आ-
हे. तीं जी जी इच्छा करीत ती ती आई तत्काळ पु-
रवी. त्याप्रमाणें तें कुटुंब त्या दिवसापासून फार सुखी
झालें. काशीबाईनें आवडीपासून फार दिवस जो
प्रेमा आटोपून ठेविला होता तो तिनें तिला सव्याज दिला.
आवडीनेंही आईचेठायीं नित्य नवा प्रेमा करून तिला सं-
तुष्ट केले. मोरूसही त्या गोष्टीचा लवमात्र हेवा आ-
ला नाही. बहीण सुखी झाली पाहून तो आनंद पा-
वला. आईनें पूर्वी त्याचे अतिशयच लाड केले, त्यानें
त्याचा मुलीचा चांगला स्वभाव अमळ विघडला, आ-

आवडी आणि मोरू.

णि तो पुढें कांहीं वाईट गुण करूं लागला; त्यामुळे दोन चार वेळ आईची माया त्यावरून अगदीं उतरावयाचा प्रसंग आला होता, पण आवडीनें त्याविषयीं रद्दबद्दी करून त्यास संभाळून घेतलें. तिनें त्यास वारंवार शाहाणपणाची बुद्धि शिकवित असावें. तेणेंकरून तो मुलगा मग चांगला झाला. आणि त्या तिघांचेही अनुभवास पक्कें आलें कीं, भावांबहिणींची, मायलेकरांची, परस्पर ममता असल्यावांचून कुटुंबामध्यें वास्तवीक सुख वसत नाही.

कोंकरूं.

एका गरीब गांवटेकराचा मुलगी, लाडी, एके दिवशीं सकाळीं रस्त्याचे बाजूस बसली होती, तिचे हातीं दुधाचें भांडें होतें, व त्याबरोबर न्याहारीस कांहीं भाकर होती. तितक्यांत तिकडून एक धनगर गाडे भरून कोंकरें विकावयास नेत होता, तीं कोंकरें पाय बांधून एकावर एक रचिलीं होतीं, व कितीएकांचीं डोकीं खालीं लोंबत हातीं. तीं कोंकरें त्या व्यथेनें ओरडत, तेणेंकरून तो सर्व प्रदेश गाजे. तें ऐकून

वाळमित्र.

लाडीचें हृदय फुटलें, पण धनगराचे चित्तास कांहीं
इव आला नाही. त्यानें आपले खांद्यावरही एक कोंक-
रूं चालविलें होतें.

तो लाडीचे आंगाजवळ आला तितक्यांत त्यास
खांद्यावरील कोंकरूं मेलेंसं वाढून त्यानें तें तिजकडे
उडविलें, आणि म्हणाला, “मुली, चे हें, तुला न्याहा-
रीस दिलें, ह्या रांडेच्यानें मरून मला दोन रुपयां-
चा चट्टा दिला.” असें म्हणून तो पुढें चालता झाला.

लाडी आपली दूधभाकर सोडून देऊन तत्काळ
त्या कोंकरास उचलून उराशीं घेऊन दयार्द्र दृष्टीनें त्या-
कडे निरखिते आणि म्हणते, “रे कोंकरा, मला तुझी
दया कांथेते बरें ? आज नाहीं तर उद्यां तरी ते तुझ्या
गळ्यांत सरी भोंसकतेच. तें भय तुला आतां राहिलें
नाहीं.” असें ती म्हणते आहे, इतक्यांत तिचे आंगा-
ची उब लागून कोंकरानें अमळ डोळे उघडिले, आ-
णि हात पाय हालवून बें असा हळूच शब्द केला,
जसें कोणी म्हणेल तें आईसच बलाबितें आहे. तेस-
मयीं जो लाडीस आनंद झाला, तो कोण वर्णील ? ती
त्या कोंकरास परकरांत झांकिते, त्यावर आंगची चो-
ळी काढून घालिते; त्याला अधिक उब यावयास मान

कोंकरूं.

मांडीपर्यंत लवविते; मोठे बळाने त्याचे नाकाकानांत फुंका मारिते. नंतर ते हळू हळू हालू लागले, तेव्हा ते जसें जसें हाले तसा तसा हिचा ऊर आनंदाने भरून येई. मग तिनें भाकर मोडून दुधांत टाकिली, त्यातील एक तुकडा घेऊन कोंकराचें तोंड उघडून मोठे प्रयत्नाने आंत घातला. कोंकरूं उपासानेच मरावयास टेंकले होते, त्यास ते अन्न पोहोचताच अमळ शक्ति आली. मग ते पाय मोकळे करूं लागले. घटकेभरें लागलेच त्याला आपले पायीं उभें राहावयाची शक्ति आली. मग ते आपले आपण लाडीचे दुधाचे भांड्या कडे गेले, आणि त्यानें त्यांतली सगळी दूधभाकर खा-ली, ते पाहून लाडी कौतुकाने हंसली. दुसरी एक घटिका गेली नाही तीं ते लाडीपुटे नानाप्रकारीं नाचूं-वागडूं लागले.

लाडीस आनंद होऊन तिनें त्यास कवकून धरिले आणि धांवत घरीं जाऊन आईस दाखविले. त्यावेळेपासून त्याचें नांव बाबा ठेवून तिनें सर्व प्रकारें त्या कोंकराचें ममतेनें पाळण केले. तिला भाकर मिळे तींतली ती त्यास घालीत जाई; पाणी पिववी; कुरवाळी; आपले खाटेवर निजवी. ती म्हणे, ह्याचे बदल मला

बाळमित्र .

कोणीं शंभर मेंढरें दिलीं तरी नकोत . तें बाबाही ला-
डीचे उपकार जाणून तिजवांचून पाऊल टाकीत नसे .
त्यानें यावें आणि तीस चाटावें , तिचे हातावरून रवावें ,
तिचे भोंवतें बागडावें ; कधीं तिला त्यास ननेतां बाहेर
जावयाचें पडे , तेव्हां त्यानें ती येईतो करुणा येई अ-
सें ओरडत असावे .

त्याप्रमाणें लाडीनें त्या अनाथ कोंकराचें दयाळूपणें
पोषण केलें , त्याचें फळ तिला ईश्वरें लक्ष्मणच दिलें .
तें कोकस्तं मोठी मेंढी झाली , तेव्हां तिनें लाडीस पुष्कळ
जावये दिलीं . त्याचाही आणखी विस्तार होत गेला .
सारांश थोडके वर्षांत लाडीचे सर्व कुटुंबास प्यावया-
पुरतें दूध , आणि पांघरावयास लोंकरीचीं पांचुरणें ,
हीं त्या कोंकराचे संततीपासून भरपूर प्राप्त होत गे-
लीं .

द्राक्षीखुंट .

अवरंगावादेमध्ये शिवराव म्हणून कोणी गृहस्थ
होते , ते एके दिवशीं आपला मुलगा अनंत त्यास घे-

द्राक्षीखुंट.

ऊन बागांत फिरत होते. तेथें अनेक प्रकारचे वृक्ष फुलले आहेत; कित्येकांस नुकतीच पालवी फुटली आहे; कित्येक हिरवे चार दिसत आहेत; कित्येकांस पांढरा कित्येकांस तांबडा मोहोर आला आहे, असें त्यांनीं पाहिलें.

ते अमळ पुढें चालत चालत बागांतील बंगल्यापाशीं येऊन पोहोचले. तेथें बंगल्याचे समोर एक द्राक्षीचा खुंट होता; त्यास वेडेवांकडे पीळ पडले आहेत; त्यांवर पान नावास नाहीं; त्याचे बोडके ताणे अव्यवस्थितपणें इकडे तिकडे चालले आहेत. तें पाहून अनंत बापास म्हणतो, “बाबा, पाहा हें भिकारी झाड ! ह्याचा येथें काय बरें उपयोग ? तूं राम्याला सांगून ह्याला तोडवून ह्याचीं फांटीं कां करवीस ना ?”

असें म्हणून तो त्या झाडास हिंसके मारूं लागला; पण त्याचीं मुळें ओंड गेलीं होती, तें त्याचे देवास उपटतें ? त्यास शिवराव म्हणतात, “मुला, तूं ह्यास दुखवूं नको, मला तें तसेंच ठेविलें पाहिजे; वेळ येईल तेव्हां मी तुला त्याचें कारण सांगेन.”

अनंत — पण बाबा, त्याजवळ दुसरीं झाडे आहेत तीं

बाळमित्र.

पाहा कशीं फळपुष्पांनीं युक्त आहेत; हे तसें असतें तर मग ठेवाचें हें नीट होतें. त्या दुसऱ्या शोभित झालांत हें फार ओंगळ दिसतें, मी राम्यास सांगून तें उपडून टाकवितों परतें.

शिवराव — नको, माझ्या लाडक्या, मी तुला सांगतो कीं, हें असेंच असूंदे, आणखी तीन महिने पर्यंत तरी असूंदे. पाहिजे तर मग उपडून टाक.

अनंत आग्रह करी कीं तें उपडून टाकाचें; बाप त्यास दुसऱ्या गोष्टींचा नाद लावी; असें होतां होतां अनंतास विसर पडून ती गोष्ट तेदिवशीं तशीच राहिली. एके दिवशीं शिवरावांस कांहीं कामामुळे दूर गांवीं जावयाचें पडलें, तेचेंचमासपर्यंत घरीं आले नाहीत. नंतर आले तेव्हां प्रथम ते मुलास समागमें घेऊन बागांत गेले.

तेदिवशीं उकाडा फार होत होता, म्हणून ते दोघे वंगल्याचे छायेस जाऊन बसले. तेसमयीं अनंत म्हणतो, “अहो बाबा! काय ही छाया थंड आहे! काय हा झाडं शोभा देतात! बरी आठवण झाली; आयल्या दिवसाचा तो खुंट आज उपडून टाकूया; आणि त्या ठिकाणीं हें झाड सुंदर दिसतें आहे हें लावूं. त्या-

द्राक्षीखुंट.

चीं फळें काय रम्य दिसतात ! कांहीं जांबळीं कांहीं अगदीं काळीं, इतक्या सगळ्या वागांत ह्यासारिखें देखणें झाड मला दुसरें दिसत नाहीं . दुसरे झाडांवर आतां फळें दिसत नाहींत , पण हें पाहा कसें सर्वांगीं झांकलेलें आहे ! त्या पानामागे घड कसा चांगला दिसतो आहे ! ह्याचीं फळें सुंदर दिसतात तशींच गोड आहेत कीं नाहीं, हें मला पाहावयाचें आहे :

शिवरावांनीं त्यास त्यांतून एक द्राक्ष तोडून दिलें, तें चाखून त्यास अधिकच आनंद झाला; मग जेव्हां त्याचे बापानें त्यास सांगितलें कीं, ते दिवशीं तूं उपडून टाकाययास उभा राहिला होतास त्या ओंगळ खुंट्याचीं हीं फळें, ह्यांस द्राक्षें म्हणतात, तेव्हां त्यास बहुतच आश्चर्य झालें. त्यास बाप म्हणाला, “मुला, आतां तुझी इच्छा असली तर मी राम्याला बलावून ह्याचीं जाळावयास फाटीं करवितों.”

अनंत — नाहीं, बाबा, नाहीं, असें करूं नको. हावीं तर त्यानें दुसरीं सगळीं झाडे तोडावीं, पण हें तोडूं नये, हीं द्राक्षें मला फारच आवडतात.

शिवराव — तर आतां पाहा, कीं तूं सांगत होतास तें मीं ऐकिलें नाहीं म्हणून चांगलें झालें . तुला तें झाड

बाळमित्र.

पाहून जसें वाटलें तसेंच लोकांस वाटत असतें.

कोणी मुलगा वस्त्रहीन, बाहेरून दिसण्यांत ओंगळ, असा आपण पाहिला, म्हणजे त्याची आपण अवगणना करितों, आणि त्याचे अवस्थेशीं आपली अवस्था लावून आपण मोठे मनुष्य असें मामून गर्वानें फुगतों; कोणे वेळेस आपण त्यास कठोर वचनेंही बोलवायास सोडीत नाहीं. तर, मुला, असें जेथें दृष्टीस पडेल, तेथें उतावीळ होऊन एकाएकीं निश्चय करूं नको; कोण जाणे तें ओंगळ शरीर थोरा जिवानें विहाड असेल, कीं जो जीव आपले सदान्चरणानें, पुरुषार्थानें, एकादे दिवशीं विश्वाला आश्चर्य करावयास लावील, किंवा आपले ज्ञानानें लोकांचें अज्ञान दूर करील. जो सांप्रत वांकडा खुंट आहे तो पुढें उत्तम फळांनीं युक्त होईल.

खोत.

एके दिवशीं प्रातःकाळीं दौलतराव आपले खोळीं-
त मोठे कामांत होते, तो चाकर सांगत आला कीं म-
हादजीखोत बाहेर दरवाज्याशीं आला आहे, तो
भेटायचास इच्छितो. दौलतरावांनीं सांगितलें कीं त्यास
प्रार्थून अमळ दिवाणखान्यांत वशीव; पत्र पुरतें करून
न मी हाच आलों. चाकरानें खोतास दिवाणखान्यांत
आणिलें; तेवेळेस रामराव, छणाराव, व सावित्रीबाई,
हीं दौलतरावांचीं मुलें तेथें होतीं. तो आंत जातांच त्यानें
त्यांस पृथक् पृथक् मुजरा केला, परंतु कुळंब्याचें नम-
णें म्हणजे अडाणीपणाचें; त्यास उभें कसें राहावें,
कोणते रीतीनें हात वर करावा, कीं मस्तक कसा खाल-
वावा, हें सुशिक्षितपणें ठाऊक नसतें. ते दोघे मुलगे त्या-
ची थट्टा करून एकमेकांकडे पाहून हातानें तोंड झां-
कून हसूं लागले. ते त्या नवळ आले, त्याचा पोशाग
नीट निहाळून पाहूं लागले; नंतर एकमेकांचे का-
नाशीं लामून मोठ्यांनीं हंसले. कुळंब्यास ती मोठी
लाज झाली, शेवटीं रामरावानें वेष्टेची पराकाष्ठा
एथवर केली कीं, तो महादजीचे सभोवताला फिर-
ला, आणि नाक धरून आपले भावास विचारितो, “
येथें खाताची घाण येते असें तुला वाटत नाहीं?”

बाळमित्र.

मग त्यानें निखारे घालून धुपाटणे आणिलें, त्यावर ऊद टाकून ती घाण घालवावयास दिवाणखानाभर फिरला. नंतर पोय्यास हाक मारून सांगितलें कीं, तो मनुष्य आला आहे, त्याचे पायांची धूळ सत्रंजीस लागली आहे ती झाडून काढ. ती भावाची चेष्टा पाहून इकडे कृष्णराव कुशीस बळून खदखदां हंसला.

सावित्रीबाई त्यांची बहीण उगीच होती; तीस तें रुचलें नाहीं. तिनें भावांस शब्द लाविला; आणि खोतास राग येऊं नये म्हणून ती त्याची समजाविशी करूं लागली. तिनें त्याला खालीं बसविलें, आपले हातीं पानसूपारी दिली, चांगला मिरजी तमारवू पुढें ठेविला, त्याची काठी बाहेर राहिली होती ती आपण स्वतां आणून त्याचे जवळ ठेविली. इतक्यांत दोलतराव आंतून आले त्यांनीं त्यापाशीं येऊन मित्राप्रमाणें त्याला हातीं धरून आपले जवळ लोडाशीं बसविलें. त्याचे मुलां माणसांचा समाचार पुसून येण्याचें कारण विचारिलें. त्यानें उत्तर केलें, “माझा सामाशी हसा भरावयासाठीं मी आलों आहे.” तेथेंच त्यानें मोहरांनीं भरलेला कमरेचा कसा काढिला, आणि दोलतरावासमोर ओतून रिकामा केला; आणि म्हणा-

खोत.

ला, “ मुदतीवर चार दिवस अधिक गेले म्हणून रावजींस राग येऊं नये. परवां पाऊस मोठा पडला त्यामुळे गाडेवाट चार दिवस पडली होती, ह्याकरितां दाणा बाजारास ओपून टाकावयास माझ्यानें नेचवला नाहीं ”

दौलतराव म्हणाले, “ खोत जी, तुम्हांविषयीं माझे मनांत कधीं वांकडे यावयाचे नाहीं; तुम्ही सामाजिक मनुष्य आहां हे मी जाणतो; मुदत भरली म्हणून तुम्हांकडे शिपाई पाठवावयाचे काम नाहीं. ” दौलतराव त्या मोहरा गालीच्यावरमोजितात, त्यांची चकचकी पाहून रामराव खोतजीचे तोंडाकडे पाहतो, आणि मनांत आणितो हा कोणी मोठा मनुष्य आहे.

मोहरा मोजणें झाल्यावर खोतजीनें मुलांकरितां खाऊ म्हणून कांबळींतून पुडी काढिली, तींत कांहीं रुकेळीं, फणसपोळी, आंबेपोळी, व रुकविलेले अंजीर, असें होते. ती दौलतरावाचे पुढें ठेवून तो म्हणूं लागला, “ रावजी, माझी एक इच्छा आहे, ती रुपाकरून पुरवावी, कीं एके दिवशीं आपण मुलांसह वर्तमान माझे गांवीं येऊन मला आनंद करा-

वाळमित्र.

वा. मी आपली गाडी घेऊन स्वतां तुम्हांस न्यावयास येईन.”

दौलतरावांनीं बरें म्हटलें, आणि त्यास जेवावयास राहाण्याविषयीं फार आग्रह केला. खोत म्हणाला, “क्षमा करा, मला शहरांत लोकांशीं पुष्कळ सादीं मागवयाचीं आहेत, आणि घरीं लवकर गेलें पाहिजे.” दौलतरावांनीं खोतजीचे मुलांकरितां मनूका, बदामें, खडेसाकर, ह्यांचा पुडा करून दिला. नंतर ते खोतजीस सत्कारपूर्वक दरवाज्यापर्यंत पोहोचवून त्याचा निरोप घेऊन मागे परतले.

खोतजी गेल्यानंतर सावित्रीबाईनें भावांचे तोंडावर त्यांनीं खोताचा अपमान केला तो बापास सांगितला. दौलतरावांनीं तें ऐकून त्यांवर फार राग केला, आणि सावित्रीस शाबासकी दिली. तिला उचलून तिचा मुका घेऊन म्हणाले, “भले माणसाशीं कसें चालावे हे माझ्या बेटा तूं चांगलें जाणतेस.”

नंतर खोतानें दिलेली पुडी त्यानें उघडिली. तींतले कांहीं अंजीर व सकेळीं मुलगी व आपण मिळून खात्रीं; रामराव कृष्णराव जवळ होते पण त्यांस दिलीं नाहींत. ते पदार्थ पाहून त्यांचे जिभेस पाणी

खोत.

कटलें; ते मिटक्या मारून लागले; पण ते दौलतरावांनीं लक्षांत आणिलें नाहीं. त्यानें पुनः सावित्रीची प्रशंसा केली, आणि तिला उपदेश केला कीं, “वाईट वस्त्रावरून कोणास हंसाचें हें हलके मनुष्याचें काम. जर आपण उंच वस्त्रावरून कोणास मोठा मनुष्य मानिलें तर तो मान वस्त्रांस दिला असें होतें, त्यांत त्यांचे वापरणाऱ्यास कांहीं नाहीं. जे साधीं चिरगुटे घेतात, ते प्रायशः प्रामाणिक पुरुष असतात; त्यास दृष्टांत त्या खोतजीचाच. तो मेहनत करून आपले बायको लेंकरांचें पोट भरितो; वेळ-वेळेस कराराप्रमाणें हसा भरावयास कधीं चुकत नाहीं; असें मी आज सतत पांच वर्षे पाहतों. सुली, हा जर असा प्रामाणिक नसता तर तुझा आणि तुझे भावांचा खर्च माझ्यानें चालवताना, कांकीं ह्यापासून जो पैसा येतो त्यानें तुमचें अन्नवस्त्र आणि शिकणें होतें.

असें भाषण करून राहिलेला खाऊ दौलतरावांनीं फडताळांत कुलूप लावून ठेविला; रामराव आणि कृष्णराव त्याचे मागून मागून आशें भरलेले गेले, त्यांस बाप म्हणाला, “तुम्ही समजत असालकीं,

वाळमित्र.

बरें आतां नाहीं तर संध्याकाळीं तरीं ह्यांतलें कांहीं
आम्हांस मिळेल, तर मी निक्षूण सांगतां. तुम्ही ह्या-
ची आशा अगदीं सोडा. तुमचे भलेपणाविषयीं खो-
तजीची खात्री झाली म्हणजे तोच तुम्हांस कांहीं पा-
ठवून देईल.”

रामराव — पण बाबा, त्याचे आंगास घाण येत असली
तर त्यांत काय माझा अन्याय ?

दौलत० — त्याचे आंगास कसची घाण येत होती ?

रामराव — उकिरड्याची. इशारे, ती सोसवेना मला.

दौलत० — त्यानें ती घाण कोठून आणिली असावी बरें ?

रामराव — मला वाटते कीं तो शेण भरित असतो.

दौलत० — असें काय ? तर शेण भरल्यावांचून त्यानें क-
सें करावें ?

रामराव — त्यानें — त्यानें — त्यानें —

दौलत० — मला वाटते कीं त्यानें भुईस खत अगदींच
घालूं नये.

रामराव — तोच एक उपाय दिसतो.

दौलत० — जर खत नाहीं घातलें तर पीक चांगलें कसें
येईल ? पीक वाईट आलें तर त्याच्यानें मला स्वा-
मिन्व कसें देवेल ?

खोत.

रामराव पुढें कांहीं बोलता, पण बापानें जे डोळे केले त्यांत त्यास बापाचा राग स्पष्ट दिसून आला म्हणून तो उगाच राहिला. त्यावर आठ दिवस गेल्यावर महादजी खोत पुनः आला; त्यानें दौलतराचास मोठी भीड घातली कीं आज आपले पाय माझे घरीं लागावे.

दौलतरावांनीं त्याचे आवडीकरितां बलावणें घेतलें, तेवेळीं रामराव कृष्णराव ह्यांनीं बापाची मोठी काकळूत केली कीं आम्हांस बरोबर न्यावें. आम्ही तेथें मोठे विनयानें चालूं. मग दौलतराव त्यांची प्रार्थना ऐकून त्यांसह वर्तमान खोतजीचे गाडींत बसले. खोतजीनें गाडी हांकलून हां हां म्हणतां त्यांना आपले घरीं नेलें, तें त्यांस समजलें देखील नाहीं. गाडीचा शब्द ऐकून खोताची बायको सोनूबाई लवकर बाहेर आली, आणि तिनें आंगण्याचा दरवाजा उघडिला. त्यावेळेस तिला आनंद झाला तो कोण वणील! तिनें मुलांस गाडींतून खालीं घेतलें, एकेकास आलिंगन दिलें, मुके घेतले, आणि त्यांस घरांत घेऊन गेली, तेथें तिचीं मुलें ही सजून ह्यांची बाट पाहातां बसलीं होती. त्यांनीं मोठे मीतीनें मोठे नम्रतेनें त्यांचें आगतस्वागत केलें. मग खोतजीनें दौलतरावांस मा-

बाळमित्र.

डीवर नेलें, तेथें द्राक्षें, निंबें, चकोत्रे, अननस, डाळिंबें, केळीं, अंजीर, पेस्तू, अशीं नानाप्रकारचीं फळे; व गुलाब, मोगरा, जाई, कुंद, शेवती, चांपा, ह्यांचीं फुलें आर्धांच आणून ठेविलीं होतीं. पाणी स्फटिकासारखें निर्मळ व अमृतासारखें गोड, खडेसारकर, बदाम, पिस्ते, निंबाचें सरयत, हीं होतीं. दौलतरावांनीं अमळ स्वस्थ होऊन मुलांसह वर्तमान त्यांतलें कांहीं खाल्लें, आणि समाधान पावले. खोतजीचीं भांडीं सोन्यारुप्याचीं नव्हतीं, तांब्यापितळेचींच होतीं, पण स्वच्छ लकलकीत होतीं. ज्यांवर पदार्थ वाढले होते तीं ताटें नव्हतीं, केळीच्या आगोतल्या होत्या; तें पाहून रामराव कुशीस होऊन कृष्णरावाकडे पाहून गालीं गालीं हंसतो; कृष्णरावही त्याकडे पाहून हळूच हंसतो. तें खोतजीचे लक्षांत येऊन तो म्हणाला, "रावजी, तुम्ही आपले घरीं रुप्याच्या ताटांत पदार्थ भक्षितां तसें येथें नाहीं खरें, पण, आम्हीं गरिवांनीं भक्तीनें तुम्हांस अर्पिलें आहे, ह्यांत गोड करून घ्यावें.

मग फळाहार झाल्यावर अमळ वाडींत इकडे तिकडे फिरले, तों जेवणाचीं वेळाझाली. जेवण ही साधेंच होतें पण स्वच्छ आणि मिष्ट होतें. ते पदार्थ

स्वोत्त.

भक्षून मुलांस वाटलें कीं, आम्ही असे रुचानें कधीं च जेवलों नव्हतों. दिवस उष्णकाळचे होते; वायु मंद सुगंध शीतळ वाहात होता; त्याच्या योगानें दो- लतरावांस डुलकी आली; मग अमळ वामकुक्षी करून ते स्वोत्तर्जा आणि आपण वाड्या, शेते, डोंगर, सर्व ठिकाणीं फिरावयास गेले; तेथें बहुत आनंद पावून पुनः बिऱ्हाडीं आले. इकडे सोनूबाईनें जेवणानंतर आपले व दोलतरावांचे मुलांस संगतीं घेऊन त्यांस सर्व घर दाखविलें; गुरांचा वाडा, घोड्यांची शाळा, बकरीं, मेंढरें, हरणें, अशीं दाखवून एक चिमणें कोंकरूं त्यांस खेळावयास दिलें. पुढें खबूतेरें दाखविलीं, तेथें पिलांस त्यांच्या आया चारा घालीत, तीं चाज्याकरितां किलबिल किलबिल करीत. पुढें नेऊन दाहा वीस मधीचीं पोळीं दाखविलीं, त्यांतल्या माशा बाहेर जाऊन मध घेऊन घेऊन त्यांत ठेवीत आहेत, असा उद्योग चालला होता तो लव तिनें त्यांचे दृष्टीस पाडिला. तें दाखविल्यावर आणखी ही दुसरे गांवचे पदार्थ तिनें त्यांस पुष्कळ दाखविले.

त्यांतले बहुतेक चमत्कार दोलतरावांचे मुलांनीं

बाळमित्र.

पूर्वी कधी पाहिले नव्हते, म्हणून त्यांस फार आनंद वाटला. तीं म्हणूं लागलीं कीं फिरून एक वेळ फेरी करून येऊं. इतक्यांत घरांतून निरोप आला कीं, मुलांचें जेवण सिद्ध झालें आहे, तो येतांच सोनूबाई नें त्यांस नेऊन पुनः यथेष्ट जेऊं घातलें.

नंतर खोतजीनें आणि त्यांचे वडील मुलानें विणा सारंगी लावून अमळ गायन केलें. धाकट्यांनीं ही कांहीं पदे म्हटलीं. तें ऐकून दौलतराव फार प्रसन्न झाले.

खोतजी वाघें गवसणींत घालीत आहेत तो दौलतराव आपले मुलांस म्हणतात, “रामराव, कृष्णराव, अमळ तुम्हीही गावें.” ते असें म्हणतांच ते गोंधळले, तें पाहून सर्व माणसें हसूं लागलीं.

नंतर दौलतरावांनीं गाडी तयार करावयास सांगितलें. खोतजीनें ती रात्र राहाण्याविषयीं दौलतरावांस फारच आग्रह केला; त्यांनीं क्षमा करा माझ्यानें राहावत नाहीं, असें म्हणून जावयाचान्व निश्चय केला. नंतर गाडींत बसून चालले आहेत तो मार्गांत दौलतराव पुसतो, “कां रामराव, आज तुम्हांस कसें वाटलें?”

खोत.

रामराव — फार बरें, बाबा, तीं माणसें फार भलीं आ-
हेत. त्यांनीं आम्हांस फार आनंद केला.

दौलत० — तुम्हांस आनंद वाटला, ह्यांत मी समाधा-
न पावलों. पण जर खोतजीनें आपले सत्कारास
इतका श्रम नसता घेतला; जर त्यानें तुम्हांस अग-
दींच कांहीं खावयास नसतें दिलें, तर तुम्हांस असा
आनंद होता?

रामराव — नहोता, ह्यांत काय संशय?

दौलत० — मग तो मनुष्य तुला कसा वाटला असता?

रामराव — यार्डट गव्हार वाटला असता.

दौलत० — असें? तर तो मनुष्य ते दिवशीं आपले घरीं
आला होता, तेवेळेस त्या त्याला खावयास कांहीं दि-
लें नाहीं, तें नाहीं तर नाहीं, पण उलटा त्याचा खेळ
केला, तर आतां सज्जन कोण, तूं कीं तो?

रामराव — (लज्जा पावून) आमचा सत्कार करावी हा
त्याचा धर्म होय, कांकीं त्यास आमच्या जमिनीपासून
मिळतें.

दौलत० — मिळतें कसें?

रामराव — आमचे जमिनींत दाणा, कडवा, फळफळाव-
ळ, जें उसन्न होतें तें सगळें तो घेतो.

वाकमित्र.

दौलत० — खेरं मांगतास. खोतास ह्या सर्वांचा उपयोग

होतो, पण तो सगळ हाण्याचें काय करितो?

रामराव — त्यानं तो आपलें, आपले बायकोचें, आणि मुळांचें, घोट भरितो.

दौलत० — आणि कऱ्याचें?

रामराव — तो तो आपले बेल्लांस खावयास घालतो.

दौलत० — आणि बेल्लांचा तो काय उपयोग करितो?

रामराव — त्यांस तो नांगरास लावितो.

दौलत० — खेरं तर, हें इतकें उत्पन्न जमिनीचें जमिनीकडेस लागलें, पण तुला खेरं वाटलें कीं, बाकीचें राहिलें तितकें सगळें त्याचे कुटुंबास आणि बेल्लांस लागतें?

रामराव — त्यांतला विभाग कांहीं गाईं म्हशींसही मिळता.

छुणाराव — कांहीं मेल्यांसही.

दौलत० — तें खेरं, पण जितकें उत्पन्न होतें तितकें सगळें नीं खातात काय?

रामराव — नाहीं, त्यांतले कांहीं भाग विकून पेंका करितो असं तो म्हणून होता.

दौलत० — आणि त्या बेल्लांचें तो काय करितो?

खेत.

रामराव — मां थोडके दिवसांवर पाहिलें कीं, त्यानं एक पिशवी भरून पेका आणून तुला दिला.

दौलत — ह्यावरून पाहाकीं, माझे जमिनीचे उत्पन्नांतून मला अधिक मिळतें कीं खोतास; कडबाबेलां कडे जानो हें खरें, पण तो खर्च गुरें जमीन खेटून परत करितात. गाई, म्हशी, मेंढरें, त्यांचे शेणाचें लेड्यांचें खत होतें, तेणेंकरून पीक अधिक होतें. त्याचीं बायका पोरें जें खोतात तितकें शेतांत काम करून तीं फेडितात. तीं वेणतात, पेरतात, कापतात, झोडतात, व मळणी काटितात.

आणि हा सगळी मजूरी माझे नक्यास पडते. बाकी राहिलें तें तो मला पैसे द्यावयाकरितां वातासांत नेऊन विकतो. आतां त्यास कांहीं त्यांतून राहात असल असें म्हटलें तर, तो इतकी मेहनत करितो त्यास कांहीं नको? ह्यासाठीं एक वेळ आणखी तूं मला सांगकीं, आम्हां दोघांतून अधिक उत्पन्न कोणास भोगतें?

रामराव — आतां मां उघड समजलों, तुला अधिक भोगतें.

दौलत — तर, हा खोत नसता तर मला नफा होता.

बाळमित्र.

रामराव — कां? हा एकच खोत गांवांत आहे काय?

दौलत० — खरें म्हणतोस. पुष्कळ आहेत, पण ह्यासारखे भले नाहीत. मागे मी दुसऱ्या एकास खोती दिली होती, त्यानें जमीन खराब्यास आणिली; झाडे तोडिलीं; घर बंगला पडावयास झाला, सामाशी हसात्यापासून मला पोहोचूं नये. त्याविषयीं त्यास बोललो-तर तो चोख हिशेब दाखवी कीं, त्याचीं सर्व आवतें विकलीं तरीं माझा फडशा होऊं नये.

रामराव — तो लुच्चा, असें करीना?

दौलत० — तर हाही मनुष्य त्याच प्रकारचा असता तर मग मला नफा होता?

रामराव — नहोता.

दौलत० — त्यासाठीं मला जें मिळतें तेणेंकरून मी उपकारी कोणाचा होतो?

रामराव — ह्या भले खोताचा.

दौलत० — तर असा जो मनुष्य आपले उपयोगांस पडतो, त्याचा आदर सत्कार आपण चांगलेपणें करावा हें आपणांस योग्य नव्हे?

रामराव — बाबा, त्यां माझी चूक मला स्पष्ट दाखविली.

(इतकें म्हणून कांहीं पळें ते उगे राहतात. नंतर

खोत.

दौलतराव पुनः बोलणें आदरितात .)

दौलत० — तुम्हां तेंथें सारंगी कां वाजविली नाहीं ?

रामराव — ती मला वाजवावयास येत नाहीं .

दौलत० — तर खोताचे मुलांस असें कांहीं येतें आहे कीं
जे तुम्हांस येत नाहीं .

रामराव — तें खरेच . पण मला संस्कृत येतें तें त्यांस को-
ठें येतें ?

दौलत० — आणि तुला शेत नांगरावयास कोठें येतें ? तुला
दाणा पेरतां येतो ? झाडांचीं कलमें करितां येतात ?

रामराव — तें शिकावयाचें मला काम नाहीं . मला काहीं कु-
ळचावा करावयाचा नाहीं .

दौलत० — जर पृथ्वीवर सगळीं मनुष्यें संस्कृत शिकलीं तर
पुढें कसें होईल ?

रामराव — वाईट . मग आपणाला दाणा शाकभाजी हीं
मिळणार नाहीत .

दौलत० — कोणी एक संस्कृत शिकलें नाहीं तर त्यावांचून
चालेल कीं नाहीं ?

रामराव — मला वाटतें चालेल .

दौलत० — तर आतां जो आपला संवाद झाला त्याची ज-
न्मवर आठवण ठेव, कीं हा खोत, त्याचा पोशाग जा.

बाळमित्र .

डा आहे, आणि ज्यानें तुला अनाडी रीतीनें नमन
केलें, हा तुझेपेक्षां अधिक चांगला, तुझे पेक्षां अधिक
जाणता, आणि मातक्यानें अधिक उपयोगी गोष्टींचा
जाणता. त्यावरून तूं पाहा कीं जाडे चिरगुटांवरून
किंवा साधे भोळे रीतीवरून कोणाची अवगणना कर-
णें हा किती अन्याय आहे !

वापांची समजी,

नाटक एक अंकी.

पात्रे.

नारायणराव	कोणी गृहस्थ.
चिंतोबा	त्याचा मुलगा.
भागीरथी	त्याची मुलगी.
शिवराम	गांधचे वाण्याचा मुलगा.
गहिना	त्याची बहीण.

स्थळ,

बापांची समिती.

नारायणरावाची वाडी

प्रवेश १,

नारायणराव, भागीरथी, आणि चिंतोबा.

भागीरथी — काय बाबा, काय आज्ञा?

नारायण — मी तुला फिरून एक वेळ सांगतो कीं, तुम्हीं
कोणीं आजपासून त्या बापाचे मुलांशीं संबंध ठेवि-
ला तर मी फार रागे भरेन.

भागीरथी — विठ्ठलशेटीचर इतका तुझा राग कां बरे ?

नारायण — तें तुला विचारावयास अधिकार नाही.

चिंतोबा — नाही स्वराच. तें तुला आम्हीं विचारूनय, (भा-

गीरथीस) अगे, माझा बाबा तुला आज्ञा करील ती

निमूटपणे ऐक ; त्यास कां म्हणून उलटून पुसूनको.

नारायण — हाच माझा अभिप्राय, कांकीं विठ्ठलशेट माका
दांडगा, अनुपकारी, कृतघ्न आहे म्यां हा गांवचे
धन्यानें त्याजपाशीं एक गोष्ट सांगितली असतां त्यानें
नाहीं म्हणावें ! जो आज माझे गांवीं राहून सरशी झाला
आहे त्यानें !

बाळमित्र.

चिंतोबा — हें फार वाईट बाबा, तर असल्याचे मुलांशीं आम्हीं आजपर्यंत मैत्री केली हें ठीक नाहीं केलें; खरेंच. शिवरामासारिखा संवगडी दुसरा एकच मुलगा जर मला ह्या गांवांत असता, तर मी शिवरामाशीं एक शब्द बोलिलों नसतों.

भागी० — बाबा, तूं ऐकतोसना भाऊ काय म्हणतो तें? शिवराम आणि गहिना फार चांगलीं मुलें आहेत. आहा! त्यां सारिखीं आम्ही असतों तर काय पाहिजे होतें!

नारा० — तीं बरीं असोत किंवा वाईट असोत, त्यांचें मला काय? मी तुम्हांला आणखी एक वेळ सांगतों कीं, त्यांशीं तुम्ही चकारशब्द बोलूं नका. बोललां तर तुम्हांस घरांत अडकवून ठेवीन.

चिंतोबा — शिवरामास ह्या वाडीचे दरवाज्याशीं तर येऊं दे! मग मी त्याला सांगेन काय आहे तें!

नाराय० — तूं त्याला काय करशील? त्याचा अपमान करूं नको हो, किंवा त्यास वाईट बोलूं नका हो.

चिंतोबा — (अमळ गोंधळतो.) माझा तसाच अभिप्राय. पण मी त्यास आपले वाडीचे आसपास शंभर हातांत येऊं देणार नाहीं.

भागी० — बाबा, विठ्ठलशेट असा मनुष्य असतां तूं त्याशीं

बापांची समजी.

इतकी मैत्री बाळगीत होतास ! तूं त्यास प्रामाणिक, जाणता, भला म्हणून मोजीत होतास, हें कसें ? त्या पंतोजी ठेविल्याचे अगोदर फुकटावारी त्यानें भाऊस मोडीचें अक्षर शिकविलें, हें तुला स्मरत असेलच; आणि मलाही मूळाक्षरांपासून त्याचीच शिक्षा.

नारा० — तें सर्व असेल, पण आतां ह्या प्रकरणीं तूं त्यासंबंधीं एक शब्द काढूं नको. मीं त्याशीं बोळगे वज्र केले, तसें तुम्हीं त्याचे मुलांशीं करावे. काय, तुला रडें आलें ? आसवे पूस. पाहूं तीं. माझे सांगितलें करावयास तुला इतकें अवघड पडतें नाहीं ?

भागी० — तसें नाहीं बाबा. त्यांचा माझा फार दिवसांचा स्नेह म्हणून अवघड वाटलें, त्याची तूं क्षमा कर. ए-हवीं तुझी आज्ञा ऐकण्यांत मी भाऊस हारीं जाणार नाहीं.

चिंतोबा — पाहूं या आतां कोण हटतें तें.

भागी० — बाबा, तूं म्हणशील मीं त्यांचा द्वेष करावा, तर तें माझे हातीं नाहीं; माझे मनांत तसें येणारच नाहीं.

नारा० — त्यांचा द्वेष करूं नको, आणि त्यांस उपद्रवही करूं नको. माझी आज्ञा इतकीच कीं त्यांचा संबंध तोडून टाक.

वाळमित्र .

भागी० — तुझे मर्जीप्रमाणें मी करीन . पण मला एक गोष्ट
मागावयाची आहे .

नारा० — काय ती ?

भागी० — कीं, तुझी आज्ञा मला त्यास सांगितली पाहिजे,
त्यासाठीं त्यांशीं एकवेळ बोलावयाचें पडेल तें मला
बोळूंदे .

चिंतोबा — कशास ? आता त्यांशीं आपणांस काय कराव-
याचें आहे ?

नारा० — खरें म्हणालीस, तूं त्यांना वर हेंही सांग कीं,
जर तुमचे बापायनें तीन दिवसां आंत पैसे दिले ना-
हींत, तर तो मग पस्तावेल .

भागी० — विक्रलशेटीनें तुझें कांही देणें आहे काय ?

नारा० — तुला वाटतें कीं देणें नसतां मी असें बोलतां ?
पण तें तुला मनास आणावयाचें कांहीं प्रयोजन ना-
हीं, सांगितली आहे ती आज्ञा ऐक . (तो बाहेर जातो.)

बापांची समजी.

प्रवेश २,

भागीरथी आणि चिंतोबा.

भागी० — भाऊ, शिवरामाशीं आणि गहिनेशीं तुझी मैत्री
अशीच ना?

चिंतोबा — तार्ई, तूं बापाची आज्ञा अशीच पाळतेसना?

भागी० — त्वा आज्ञा पाळणाऱ्याचा डोल मात्र घातला
आहे. आंत तुझें सगळें कृत्रिम आहे. तूं आजर्जव संपा-
पादून बाबापासून कांहीं पैसे काढावयास पाहात
आहेस. पेशांवांचून तुला दुसरें कांहीं आवडत नसतें.

चिंतोबा — मी कधीं मधीं बापाची आज्ञा मोडीत असतां,
म्हणून काय इतकी निक्षूण मनाई झाली असतांही
मी त्या पोरंफडे जावें, अशी तुझी इच्छा आहे?

भागी० — त्यांची मैत्री तोडावयास तुला कांहींच अवघड
वाटत नाही, तर तीस तूं योग्यच नव्हेस. दुसऱ्यापासून
तुला कांहीं मिळावयाची आज्ञा सरली म्हणजे तुझी
ममता लागलीच उडते.

चिंतोबा — आतां तसले भिकारी पोरंतीं मला फार धोष-
याचें होतें; खरेंच.

भागी० — तर नुकते आठ दिवस झाले गहिनीपासून त्यां

बाळमित्र.

मोतशिंपीची उवी कशास घेतली? आणि शिवरामापासून कालचे दिवशींच त्यां मोठे युक्तीनें स्त्री कातर कशास काढिली? शेंकडे वेळ तुला त्यांपासून खारीक खाऊ मिळाला असेल आणि आतां—

चिंतोबा — आणि आतां मी वाबाची आज्ञा ऐकणार. पण खरेच, गडे, वाण्याचीं मुलें सोबतीस चांगलीं होतीं!

भागी० — समजलें वाबा, लांब कशाला, आजच संध्याकाळ झाला नाहीं तंव तुझे कोणेतरी गांवचे हेंद्रे मुलाशीं जुगलें म्हण.

चिंतोबा — खरेच, त्यांची मैत्री तुटली म्हणून त्यांत माझा काय तोटा व्हावयाचा आहे?

भागी० — त्यांत त्यांचा तरी काय तोटा व्हावयाचा आहे?

चिंतोबा — जागे, मी त्यांची परवा करित नाहीं, पण हा शिवराम येतो आहे असें वाटतें. त्यास तूं सांगकीं माझे जवळ येऊं नको.

भागी० — तूं त्याला पाहावयास इच्छित नसलास तर येथून जासना कां?

चिंतोबा — मी त्यास पाहूं ही इच्छित नाहीं, आणि मी येथून जाणारही नाहीं.

बापांची समजा.

प्रवेश ३.

भागीरथी, चिंतोबा, आणि शिवराम.

(हातांत एक निळ्यारंगाचे गळेफांसं झांकलेला पिं-
जरा घेऊन.)

शिवराम — (भागीरथीस) आहा ! काय आनंद झाला
आहे मला तुला पाहून !

चिंतोबा — गड्या शिवरामा, त्या लहानगे पिंजऱ्यांत काय रे
आहे तें ?

शिवराम — तें मला भिवजीनें काल नजर केले .

चिंतोबा — आणि त्वां तें मला नजर करावयास आणिलें आ-
हे वाटतें ?

भागी० — (एकीकडे) काय भगल भावार्थी !

शिवराम — मीं तें भागीरथीसाठीं आणिलें आहे .

भागी० — मला ! नको नको, मला नको. तुला नजर केले
आहे तें मी घेणार नाहीं. पण तें आहे काय ?

चिंतोबा — (धट्टाईनें) आण इकडे काय आंहे तें मी पा-
हातों. (शिवरामाचे हातांतून पिंजरा ओढितो, तो
गच्च धरून ठेवितो.) एकादें ओंगळवाणें पारखरूं अ-
सावें.

वाळमित्र.

शिवराम — तुझ्यानें सांगवलें नाहीं. तूं जिंक, भागीरथी.

पण मी तुम्हांस भ्रांतींत ठेवीत नाहीं, ह्यांत चंडोल आहे. आहा! काय खासापक्षी! (तो पडदा उघडून तीस दाखवितो, आणि पिंजरा तिचे हातांत देतो)

चिंतोबा — (वाईट वाटून.) इशारे! काय भेट आणि-
ली आहे! त्याचे आंगास खंडीभर तर घाण येते आ-
हे.

भागी० — आहा! काय चांगला पक्षी! कसा सुंदर दिस-
तो!

शिवराम — दुसरा मिळाला तर तो मी तुला देईन, चिंतो-
बा. भागीरथी, तुझी त्याला संवई लागली म्हणजे तो
नानाप्रकारच्या चेष्टा करील आणि तुला हंसवील.

भागी० — म्हणूनच मी तो तुजपासून घेणार नाहीं. (चंडो-
लास) रे लबाडा, जा तूं आपले धन्याकडे. शिव-
रामा, हा तुझा तूं परत घे. (ती त्यास देऊं लागते, तो
घेत नाहीं, मग ती पिंजरा तेथें एकीकडे ठेविते.)

चिंतोबा — कायरे, तूं ऐकतनाहींस? नाहीं, तुला तो प-
रत नेलाच पाहिजे.

शिवराम — तो आतां माझा नव्हे. भागीरथी, तूं मला वि-
रस करूनको, आणि तूं करणार नाहींस ही माझी

बापांची समजी.

खातरी आहे. (तो असें म्हणून शेंपन्नास पावले
दूर जातो.)

चिंतोबा — (भागीरथीस) तूं त्याला हात तर लाव, मग
पाहा बाबा तुझी काय अवस्था करील ती.

भागी० — तूं मला एवढें भय दाखवितोस, तर मी तो चे-
णारच. माझे बाबांनं मीं चंडोल घेऊं नये म्हणून म-
ला मनाई केली नाहीं. मला इतकीच खंत वाटते कीं,
त्यावेळेस त्याचे बद्दल शिवरामास चाक्यास मजपा-
शीं कांहीं नाहीं, “ तूं अतःपर मजकडे येऊं नको ”

त्या दुःखाचे शब्दांवांचून —

चिंतोबा — तर तें काम मला कां सांगसना. मी त्याची आ-
णि त्याचे चंडोलाची ही विदाई करितों.

भागी० — नको, नको तूं एवढा श्रम घेऊं. (ती शिव-
रामास मागे बलाविते; तो येतो, ती त्यास म्हणते.)
माझ्या मित्रा, माझ्यानें ही तुझी नजर घेववत नाहीं.
तुला कांहीं वर्तमान सांगावयाचें आहे तें असें वा-
ईट आहे कीं, —

चिंतोबा — खरेंच, खरेंच, शिवरामा, तूं जर इतःपर
आमचे वाडीचे आसपास आलास किंवा आमचे
घराकडे त्या पाहिलें तर —

वाळमिन्न.

शिवराम — काय ? मला मनाई करावयाला तुझे मायीं इतका निष्ठुरपणा आहे ? मला वाटलं होतं कीं तूं माझा तिवलग मित्र आहेस.

चिंतोबा — तर मी सांगतां कीं तुमची आमची मैत्री आजपासून तुटली. तुला ह्याचें चाईट वाटूं नये.

भागी. नाहीरे शिवरामा, त्याला बोलतां येत नाहीं, म्हणून तूं मनांत वांकडें आणूं नको — तुला ठाऊक असेलच कीं, तुझे बाबाचा आमचे बाबाशीं कज्जा झाला आहे.

शिवराम — मला ठाऊक आहे. आणि मी त्यासाठीं मोठा चिंतेत आहे, पण आयली मैत्री तुटावी इतके पल्ल्यास गोष्ट आली आहे असें मला वाटलं नव्हतं. त्यांतून ही चिंतोबाकडून इतका निष्ठुरपणा होईल हें माझे स्वप्नींही नाहीं.

चिंतोबा — ताई, तूं ह्यास लावून देतेस, कीं मी बाबाला जाऊन सांगूं ?

शिवराम — भागीरथी, तुम्हांस मजकरीतां कांहीं उपद्रव होईल असें असल्यास—

भागी. — भिऊं नको, माझे मित्रा, तूं अमळ असल्यास तरी माझे बाबास वांकडें वाटणार नाहीं.

• बापांचीस मर्जा.

चिंतोबा — मी त्यास जाऊन सांगतां, मग कसें आहे तें समजेल. (तो बाहेर जातो, पण कांहीं वेळानें मागे येऊन नकळत पिंजऱ्याचें दार उघडून चंडोलास उडवितो.)

प्रवेश ४,

भागीरथी आणि शिवराम.

शिवराम — देवासाठीं, भागीरथी, सांग वरें. मीं तुझे बाबाचा काय अन्याय केला आहे तो?

भागी• — त्यां चंडोल मला दिला तो एक त्याला जळाला आहे; दुसरें, त्याला वाटतें कीं असें केलें म्हणजे आपण बाबाचा आवडता होईन. आमचे बाबास तुमचे बाबाचा फार राग आला आहे; मला समजत नाहीं कांतो.

शिवराम — मला ही समजलें नाहीं. माझा बाबा एकटा इकडून तिकडे फिरत होता तेव्हां त्यास मीं आपणाशीं इतकें बोलतांना ऐकिलें, कीं “ नारायणराव मज्जाशीं असें करील हें मला वाटलें नव्हतें.” मग तो

बाळमित्र .

याझे आईकडे गेला ; तेथें माझी बहीण होती , तिला काय तें समजलें असावें .

भागी० — तें कांहीं असो , पण त्याचें कसें करावें .— माझे बाबानें आम्हांस तुमचें दर्शन घेण्याची किंवा तुम्हांशीं बोलण्याची मनाई केली आहे .

शिवराम — काय , तुझी माझी ही शेवटची भेट ? तुम्हीं आम्हांशीं अतःपरं बोलूं नये ? हा ! आतां तुला माझ्यानें कसें सोडवेल ! माझी ताई , जीस तुजवांचून क्षणभर सरवास पडत नाहीं , ती आतां कसें करील ! हाय हाय , आतां आमची गत कशी होईल !

भागी० — अवसान सोडूं नको , माझे जिवलगा गडया ; असें झालें आहे तरी आपले मैत्रीस धोका नाहीं . आपण एकमेकांस प्रत्यक्ष भेटलों नाहीं तरी एकमेकांची आठवण करावयास आपणांस कोणाच्यानें मना करवत नाहीं . अशी कीं , त्यां मला चंडोल दिला आहे , त्याला मी तुझे नांवानें क्षणक्षणां हाक मारीन . आहा ! तो मला मग किती आवडेल !

शिवराम — तूं मला हें सांगून किती आनंद करीत आहेस ! आतां मीं दुःख करावें असें मला वाटत नाहीं . ओहो ! ठीक झालें , ही माझी ताई आली ,— मला ती खिन्न

बापांची समजी.

दिसत आहे.

प्रवेश ५,

भागीरथी, शिवराम, आणि गहिना.

भागी० — (गहिनेस भेटावयास धांवते.) माझे गडे गहिना!

गहिना — माझे जिवलगे भागीरथीवाई! (चिंतू वापास घेऊन आला आहे; ते उभयतां आड राहून हळूच ऐकत आहेत.)

शिवराम — (गहिनेस) तू आतां येथें कांहीं वाईट वर्तमान ऐकशील, ताई.

गहिना — मीं ही कांहीं बरें आणिलें नाहीं. आपला बाबा आणि आई अशीं चितेंत पडलीं आहेत कीं —

शिवराम — (भागीरथीस) पाहा मीं तुला सांगितलें नव्हतें? (गहिनेस) बरें काय आहे तें सांग.

गहिना — (भागीरथीस) तुमचा बाबा आमचे बाबावर रागें भरला आहे; पण मला वाटतें कीं तुमचे बाबानें मामणें अमळ गेरवाजरी आहे

बाळमित्र.

भागी० — गैर वाजवी ! असें होणार नाहीं. जर अशी गोष्ट आहे तर मी त्यास चार गोष्टी सांगून वळवीन. बरें, काय आहे तें मला सांग तर खरें.

गहिना — त्या डोंगरीजवळची आमची राई तुला ठाऊकच आहे.

भागी० — होय. वसंतऋतूंत आपण तिकडे कोकिल्यांचें गाणें ऐकावयास जात असतां. काय रम्य जागा आहे ती!

गहिना — ती राई आमचे बाबास विश्वास रावांनीं दिली आहे.

भागी० — बरें, मग ?

गहिना — ती तुझे बाबाचे मनांत घ्यावयाची आहे.

भागी० — काय ! माझे बाबाचे मनांत घ्यावयाची आहे ?

शिवराम — काय ! आमची राई तो घेणार ?

गहिना — माझे बाबानें त्यास सांगितलें कीं “ तुमचे पासून मजवर आणि माझे कुटुंबावर फार उपकार झाले आहेत, ते स्मरून मी ह्या गोष्टींत तुमचा संतोष करावयास अनमान करितोंना, परंतु ज्यानें मला राई दिली आहे त्यानें प्राण जातेवेळेस माझें वचन घेतलें कीं, मीं ती विकून घेई. तिचा उपभोग घ्या-

बापांची समजी.

वा, कीं जेणें करून मला त्याचें स्मरण राहो.

भागी० — येहवीं माझा बाबा मला सर्व गोष्टींनीं पूज्य आहे, पण अशी गोष्ट जर आहे तर तो अन्याय करितो हें म्हणणें मला मात आहे. पण मला वाटतें कीं तो फुकट मागत नसेल. तो असें कधीं मनांत आणणार देखील नाहीं.

गहिना — नाहीं नाहीं, तसें नाहीं. तो माझे बाबाम किंमत देणार. ती तीस घटे तिजपेक्षां अधिक ही द्याव्यास सिद्ध आहे.

शिवराम — तो राई घेऊन काय करणार ? तो कांहीं घेऊन ही मागत असेल.

गहिना — तो ती घेऊन तींतलीं सगळीं झाडे कापून टाकणार.

भागी० आणि } कापून टाकणार ?
शिवराम — }

गहिना — राई तोडिली म्हणजे मैदान होईल आणि मागचा डोंगर चांगला दिसेल.

भागी० — होयरे होय ! आतां माझे लक्षांत आलें. त्यानें परवां शहरांतून मेस्त्री बलाविला होता, तो त्याशीं मोडतोडीच्या गोष्टी बोलत होता खरा. माझे बाबाम अ-

वाळमित्र.

सले छंद फार ; त्याचे हातीं एक नकाशा नेहमी असतो. तो दिवसांतून शंभर वेळां मोडतोडीच्या गोष्टी करीत असतो, मशीं देखील ; तें ऐकून मला ही बरें वाटतें ; पण आतां मां तिकडे चित्त देणार नाहीं. तुझे बाबानें आपली राई कदापि देऊं नये, हें माझें मत आहे.

शिवराम — सगळीं झाडें तोडून टाकल्यावर, जे विचारे पक्षी त्यांवर वसून सुंदर गायन करीत असतात, त्यांनीं कोठें जावें ? कोटीं कोठें करावीं ? आणि मग आपण दाणा तेथें कोणास घेऊन जावें ?

गहिना — मग उन्हाळ्यामध्ये आपण ऊष्यापासून थंड कोठें व्हावें ?

भागी० — आपण तेथें गातां तेव्हां डोंगराकडून प्रतिशब्द येतो तो मग कोण ऐकेल ?

गहिना — मला वाटतें कीं पालवलेलीं झाडें डोंगरापेक्षां सुंदर दिसतात.

भागी० — असें असतां मैदान करून माझे बाबास काय नफा वाटतो तें कोण जाणे. दुसरीं चोहोंकडे मैदानें आहेत तीं थोडीं आहेत ?

शिवराम — जर झाडें तोडिलीं तर कुऱ्हाडीचे प्रत्येक घायास माझा कोणी हातपाय तोडून नेत आहे असें

बापांची समजी.

मला होईल.

भागी० — नाही, नाही, तुझे बावाकडून ती राई कोणा-
च्यानें घेववत नाहीं.

गहिना — कोणाच्यानें घेववत नाहीं ! पण आतां त्याच्या
नें ती ठेववत नाहीं.

भागी० — कां ? मला वाटते कीं माझे बाबाच्यानें त्यावर जु-
लूम करवणार नाहीं. इतकी सत्ता त्याजकडे नाहीं.

शिवराम — पण जर तो आम्हांशीं असाच राग ठेवील, आ-
णि तुम्हीं आम्हांस भेटू बोलू नये असें करील, तर ज-
ळोरे मेली ती राई. तसल्या दाहा राया घावयाच्या
पडल्या तरी मी देईन.

गहिना — आणि मला ही तसेंच वाटते. भागीरथी, तु-
जवांचून मीं काय करावे बरे ? तुला बरोबर घेत-
ल्यावांचून त्या राईत जावयाची मला इच्छा देखील
होणार नाहीं.

भागी० — गडे गहिना, आपण त्या राईत काय काय भो-
जा केल्या आहेत ! नाहीं बरे ? संध्याकाळीं आपण
तेथें गेलों म्हणजे सगळे दिवसांचें वर्तमान एकमेकां-
स सांगावे आणि करव दुःखाच्या गोष्टी कराव्या !

गहिना — आणि तेथें आपण जाऊन कामही करावे. त्यां

बाळमित्र.

शिवावे, म्यां कशीदा काढावा; शिवरामानें फुलें आणि लीं म्हणजे काम सोडून आपण हार गुंफावयास लागवे; माझे हार म्यां तुळा द्यावे, तुझे त्यां मला द्यावे. असे असे नानाप्रकार आपण तेंथें करावे.

शिवराम — हायरे ! आतां तें सगळें संपलें ! तसा दिवस पुनः यावा नलगे.

भागी० — खरेच, तसे आनंदाचे दिवस कधीं यावयाचे नाहींत. पण तुमचे वियोगीं मला दुखणें येईल; मग माझा बाबा खंती होईल; मग मी त्यास सांगेन कीं मीं वांचावे अशी तुझी इच्छा असली तर माझे मैत्रांना माझे पात्रीं येऊंदे. (तीं तिघें एकमेकांस आलिंगितात आणि डोळ्यांतून आसवे काढितात.)

गहिना — पण तो पर्यंत राई कापून जाईल.

भागी० — कां ?

गहिना — हाय हाय ! मीं तुळा सगळी कथा सांगितली नाहीं. वर्षे दाहा झालीं, तुझे बाबानें माझे बाबास रूपये पांचशें कर्ज दिले होते उदीम करावयास. ते असून न माझे बाबानें फेडिले नाहींत.

भागी० — (एकीकडे) माझा बाबा पेसे देणें, पेस देणें, म्हणत होता तें हें.

बापांची समजी.

शिवराम— म्हणून, जर आम्हां राई दिली नाही, तर तु-
झा बाबा आम्हांपासून रुपये पांचशें ठोकून घेतो;
ते आज आम्हांला कोणी देईल असें नाही. तुझे बाबा
शिवाय आम्हांस दुसरा कोणी ओळखीत नाही; आ-
णि तोच पैसे मागणार, मग काय !

भागी० — इतकेंच जर आहे तर तें माझे हातीं आहे .

गहिना — तुझे हातीं आहे ! हें कसें ?

शिवराम — काय ? म्हणतेस काय, भागीरथी ?

भागी० — (हंसत मुख करून .) तुम्ही वचन घाल, कां
कोणापाशीं सांगणार नाहीं ?

गहिना — तुझी गोष्ट — आणि आम्ही फोडूं !

शिवराम — तुझे मनांत आम्हांविषयीं संशय !

भागी० — बरें तर ऐका ! पण त्या गोष्टीचें स्मरण झालें म्ह-
णजे मला अझून उभड येतो . काय माझे आईची म-
जवर ममता होती ! आहाहा ! माझी आई शेवटीं
दुखण्यांत पडली तेवेळीं एके दिवशीं खोलींत एकटी
पाहून तिनें मला बाजेजवळ बोलाविलें , आणि डो-
ळ्यांतून आसवें काढून माझा मुका घेतला , आणि
उशाखालून एक मोहरांची पिशाची काढून मजपाशीं
दिली . देतेसमयीं बोलली , “ माझे लाडके मुली , घे ही .

बाळमित्र.

कोणास सांगूनको. हे ऐसे तसेंच काम पडेल तेव्हां-
च खरच. तुझे मन दयाळू आहे, तू शाहाणी आ-
हेस.” (आणखी असें म्हणाली.) “तूच हे ऐसे
चांगले कारणीं खरचशील. तुझा बाप मनाचा थोर
आहे, पण अमळ हट्टी आणि उंखी आहे. आपला
खटला मोठा आहे; त्यांत कितीएक गरीबगुरीब कुठें
ज्यांस तोटे आले आहेत, आणि ज्यांस तुझा बावा तर
दमट्टी सोडीत नाहीं, असें आठ्ठेल, तेथें तू गरिबांस
आंतून सहाय होऊन त्यांचें काम कर. तुजवर कोणी
उपकार करील त्यासही तू त्यांतून देतजा; बापापाशीं
मागूनको, आज दोन वर्षे मीं तुझे हातून असलीं का-
में घेतलीं आहेत. त्यावरून मी कोणते प्रकारचे मा-
णसावर दया करित होते, तें तुझे लक्षांत असेलच. सा-
रांश ऐसे मी तुजवर विश्वासितें; तू भलें मनुष्य संक-
टांत पडलें आहे पाहून, त्यास त्यांतून काढ. तू बरे क-
रिशील तें मी समजेन कीं मांच केले, आणि तुलाही मा-
झे वारंवार स्मरण होईल.” इतकें बोलली, ती पुढें
तिच्यानि बोलवेना; पण हें तिचें संभाषण माझे हृद-
यांत लिहिलें आहे, तें मी कधीं विसरणार नाहीं

शहिना — (डोळे पुसते) भागीरथी, तू धन्य आहेस !

बापांची समजी.

आणि तुझी आई ही धन्य !

शिवराम — माझे बाबास आणि माझे आईस जेव्हां जेव्हां तिची आठवण होते, तेव्हां तेव्हां त्यांचे डोक्यांतून पाणी आल्याशिवाय राहात नाहीं.

भागी० — माझी आई पण तुमचे आईबापांवर फार ममता ठेवीत असे. मरतेवेळेस तिनें मला सांगितलें कीं, विठ्ठलशेटीस तूं आपला मित्र म्हणून मान; आणि त्याचा उपदेश ऐकत जा. तुमचे उपकार मजवर पुष्कळ आहेत. तर ह्या गोष्टींत मी किती धन्य होईन तें पाहा;— एकतर माझे आईची इच्छा पुरवीन; दुसरें, तुमचे बाबांची उतराई होईन; माझे बाबास अन्यायकर्मापासून संरक्षीन; त्यास मागून पश्चान्ताप होईल, तो होऊं देणार नाहीं; सगळ्यांचा बचाव होईल; आपली सुंदर राई कापली जाणार नाहीं; तुमची आमची मैत्री राहील; पुनः आपण एकमेकांस पूर्ववत् भेटूं, बोलूं, आणि आनंद करूं.

गाहिना — (तिचे गळ्यांत हात घालिते.) अगे माझे गडे भागीरथी !

शिवराम — (तिचा हात धरून.) माझा बाबा तुला मनापासून आशीर्वाद देईल; पण तुझे पैसे घेणार नाहीं.

बालमित्र.

भागी० — कां ? मी त्याची विनंती करीन. त्याविषयीं निर्भय असा; ह्यांतलें कोणास कांहीं समजणार नाहीं. थांबा येथें अमळ, मी हीच ऐसे घेऊन आले.

शिवराम — मी ते आपले पाशीं घेणार नाहीं.

भागी० — गहिने, तूं तरी एवढे घे. आणि शिवरामा, जर तूं तिला मनाई करशील तर संभाळ; मी तुझा चंडोल घेणार नाहीं. मग मी आपले बाबाची आज्ञा निक्षूणपणें मानीन. तुम्हांकडे फिरून पाहाणार नाहीं. ह्यानंतर कधीं मी तुमचे घरीं येणार नाहीं, कीं तुमचे राईत जाणार नाहीं.

गहिना — तूं असें म्हणतेस पण मग —

भागी० — (तोंडावर बोट ठेवून तिला दबाविते.) चुप्प. तुला बोलावयास समजत नाहीं. मी तुझें कांहीं ऐकणार नाहीं. थांब एथें अमळ, मी येईं तो. मला सवड झाली तर तुमचे बाबास मी दोन ओळीही लिहीन. माझ्यानें लवकर येववलें नाहीं तर मी पिशवी आणून ह्या बंगल्याचे कोपऱ्यास ठेवीन, त्या धोंड्या खालीं. त्या जागेची खूण आतां च चांगली धरून ठेव. एकतेस ?

गहिना — माझी खातरी आहे, माझा बाबा तुझे ऐसे प-

बापांची समजा.

रत देऊन मला पाठवील .

भागी० — त्याचा त्यानें दूरवर विचार करावा. तसें कलें असतां मग मी तुम्हांस भेटावयास कोठची ? मग तुमची माझी ही शेवटची भेट . त्यापुढें तुम्हांशीं बोलावयास मला बाबाची आज्ञा नाही. त्यास रुपये नपोंहों चले असतां असें दैवीं आलेंच.

गहिना — काय कठोर शब्द काढितेस !

भागी० — मला बाबाची आज्ञा मान्य करणें प्राप्त आहे. पण आपण शेजारीं आहों त्या अर्थी एकमेकांकडे पाहावयास कांहीं चिंता नाही. लोकांची दृष्टि चुकवून समयां—

गहिना — मी तर माझे डोळे तुझे डोळ्यांकडे लावून ठेवीन. आणि त्यांना सांगेन, कीं तुम्ही मला मनापासून आवडतां, मी तुम्हांस मरेपर्यंत विसरणार नाहीं.

शिवराम — तूं फिरावयास बाहेर पडशील तेव्हां आम्हां रस्त्यावर उभें राहून तुजकडे पाहिलें तर आम्हांस मना कोण करणार आहे; आणि मग—

भागी० — तूं खरें म्हणतोस— मग एकादें हसूं, एकादें बांकडे दृष्टीनें पाहाणें झालें तर तें कोणाचे लक्षांत येणार नाहीं; तर धीर सोडूं नका, कांहीं चिंता नाहीं, सर्व नीट

बाळमित्र.

चालेल. पण आपला चंडोल कोठें आहे तो ? मी आपल्या खोलींत जाते. मी त्याला घेऊन जाईन.

शिवराम — थांब अमळ, मी त्याचा पिंजरा आणितों, आणि तुझे खोलीचे दरवाज्यापर्यंत घेऊन येतो. (तो पिंजरा ठेविला होता तिकडे जातो.)

भागी० — मी येते बरे, गहिना !

गहिना — हं येणें अक्षया नसावें.

शिवराम — (भयभीत होऊन पिंजरा रिकामा घेऊन येतो.)

आतां काय करूं ! चंडोल आंत नाही !

भागी० — काय माझा चंडोल गेला ? माझ्या जिबलगा शिवरामा !

शिवराम — कोणीं त्याचें दार उघडून तो घालिवला. मला पुरती आठवण आहे. मीं दार लावले होते.

भागी० — हं माझे भावावांचून दुसऱ्याचें काम नव्हे. त्यां तो मला दिला तेव्हां पासून त्यास वाईट वाटले होते. आणि आपण येथें बोलत असतां आपली दृष्टि चुकवून त्यानें हं कृत्य केले, ह्यांत कांहीं संशय नाही.

शिवराम — त्यानें अमळ खेळायपास नेला असला तरी बरे.

भागी० — मी त्यास तुझे पेशां चांगले ओळखितें. त्यानें त्या-

बा पांची समजी.

ला उडविलेंच असायें.

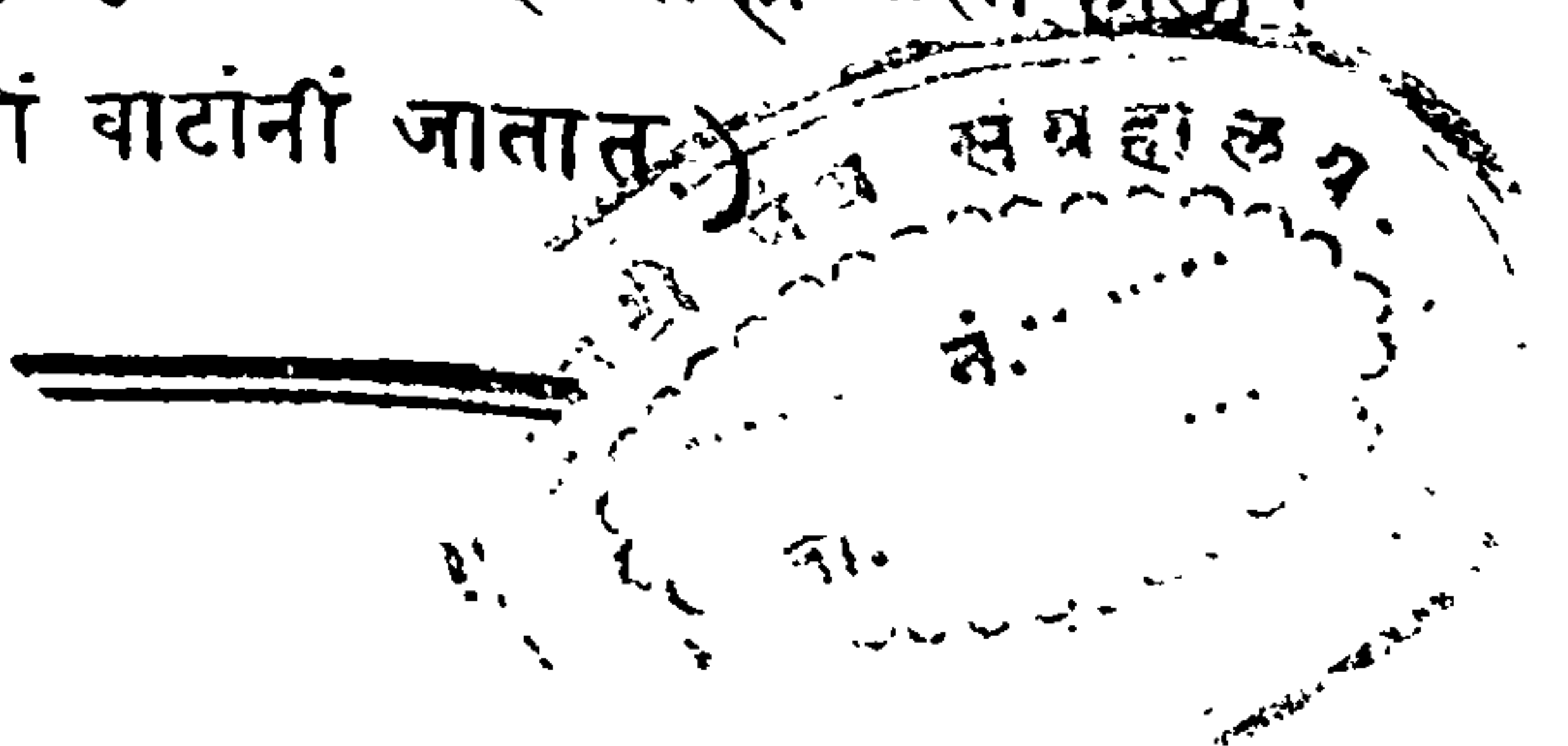
शिवराम— बरें तर, थांब तो इतक्यांत लांब गेला नसेल. जर कोठें झाडावर असला तर त्यास दाणा दारविला म्हणजे लागलाच खालीं येईल. मी सगळें रान त्यासाठीं फिरेन.

भागी— (शिवरामास) तुला यश येवो माझ्या मित्रा, (गहिनेस) विचारा शिवराम! मला त्याची काकळूत येते! त्यानें काय होसनें मला तो दिला होता!

गहिना— खरेंच, तुला तो देईपर्यंत त्यास चैन पडलें नाहीं.

भागी— बरें तर, मी जातें गहिना. मी अशी मागचे वांटेनें जातें, आणि तूं तशी वईकडून हकूच माझे सिडकीखालीं ये, म्हणजे मी वरून पिशाची आणि पन्न टाकीन. माझा बाबा मध्यें कोठें नसला तर मी तुला तें स्वतां खालीं येऊन देईन.

गहिना— आहागे माझे मैत्रिणी! काय दयाकूपणा, काय उदारपणा हा! तुझी उतराई आम्ही करीं होऊं।
(तीं दोघें दोहों वाटांनीं जातात.)

वाळमित्र.

प्रवेश ६,

नारायणराव आणि चिंतोबा.

चिंतोबा — कां बाबा, म्यां खोटें सांगितलें; त्यां पाहिलें ना?
तुझे आज्ञेप्रमाणें चालावयास तार्ईस किती अवघड
पडलें आहे तें?

नारायण० — बरें ही चंडोलाची गोष्ट कायरे आहे?

चिंतोबा — आपण लपून होतो म्हणून मीं तुला तें सांगि-
तलें नाहीं, कांकीं तीं ऐकतील; ती गोष्ट अशी आहे
कीं, जिवलग शिवराम ह्यांनीं जिवलग मैत्रीण भागी-
रथीबाई ह्यांस चंडोल भेट केला; जिवलग मैत्रीण
भागीरथीबाई तें हिडशें पांखरूं घेऊन अशीं खुशा-
ललीं कां त्यांनीं त्यास आपले जिवलग मित्र शिवरा-
माचें नांव ठेविलें. पण मीं असें केलें आहे कीं तिचें
त्या पक्ष्याशीं अतःपरं खेळणेंच होईना.

नारायण० — तें कसें?

चिंतोबा — त्यांनीं चंडोलाचा पिंजरा त्या तिकडें ठेविला हो-
ना. तेथें मीं नकळत जाऊन, दार उघडून, परतें
त्यास उडविलें. तो उडतांच झाडांच खांदीचर जाऊन
बसला; नंतर तो त्या डाहाळीवरून त्या डाहाळीवर,

बापांची समजी.

त्या डाहाळीवरून त्या डाहाळीवर, असा उडत होता.
तीं आतां त्यास जर धरतील तर मी पक्कीं म्हणून
समजेन; पण तें काय होतें ?

नारायण० — तर त्यां हें मोठे लुच्चाईचें काम केलें. वि-
ठ्ठलशेटीचे मुलांस दुखवूं नको म्हणून तुला माझी
आज्ञा होती, नव्हे ? त्या गोष्टींत तुझे बहिणीसही
किती दुःख लागलें असेल बरें ?

चिंतोबा — तिनें आज्ञा मोडिली त्याचें तिला पारिपत्य न-
को ?

नारायण० — तिचें पारिपत्य करावयाचा तुजकडे अधि-
कार नाही. धांव लवकर; माळ्याला किंवा दुसरे
माणसांना जाऊन सांग कीं चंडोल धरा, आणि त-
साच मजपाशीं आणा.

चिंतोबा — पण बाबा, त्यां ताईस मनाई केली होती, कीं
विठ्ठलशेटीचे मुलांशीं अगदीं बोलूं चालूं नये; असें
असतां त्यांनीं भेट केली, ती तूं तिला चेऊं देखील ?

नारायण० — शिवरामानें चंडोल आणिला तेवेळेस त्या
ला माझी आज्ञा ठाऊक होती ?

चिंतोबा — त्याला नव्हती, पण ताईस तर ठाऊक होती;
असें असतां तिनें तुझी अवज्ञा कशी करावी ?

बाळमित्र.

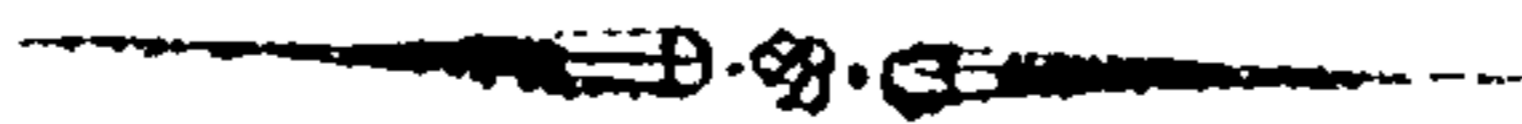
नारायण० — त्याचा विचार मीं केला असता, तुला गरज नव्हती. तिनें मला तो चंडोल दाखविला असता, आणि मला तसेंच दिसतें तर मीं तो परत करविला असता. म्हणून मी तुला आणिरवी एकदां सांगतो कीं, धांव लवकर, आणि चंडोल सांपडेल असें कर; नाहीं तर तुला काय आहे तें कळेल.

चिंतोबा — पण बाबा, ती बोलली तें त्यां स्पष्ट ऐकिलें ना? तिजपाशीं तुला नकळून असे कांहीं ऐसे आहेत; आणि ती ते विठ्ठलशेटीस देणार, तुझे देणें वारावयाकरितां. होरे हो ! भली गोष्ट रुचली ! बाबा, मी गहिनेचे वाटेवर टपत बसतो; आणि ती ऐसे नेत असतां तिला पकडून तुझे जवळ आणितो.

नारायण० — करून तर पाहा तसें. मीं तुला आतां काय सांगितलें ? त्याप्रमाणें करतोसकीं नाहीं ?

चिंतोबा — (कुरकुरतो) मी तीस पकडतो तर भली मोज होती ! —

(तो बाहेर जातो.)

बापांची समजा .

प्रवेश ७,

नारायणराव .

(आपणाशीं विचार करितो.)

पाहां, मी जाणता असून इतका घसरलो, आणि हां मुलें होत्सातीं त्यांनीं इतकी मैत्री, छतज्ञता, आणि उदारपणा दारुविला ! मीं भागीरथीस मना केलें होतें खरें; पण मीं तें नीट केलें काय ? ज्या म्यां तिला सद्गुण शिकविले, तोच मी ते तिचे ठायीं निंदूं काय ? ह्या संसारअरण्यांत जें एकच करव, जी मनुष्याची एकच विश्वांति, अशी जी गुणी आणि समवयी मित्रांची संगति, तिचें करव मी तिजपासून कसें हिरून घेऊं ? ज्याचा तोटा, माझे सगळी संपत्ति खर्चली असतां भरून देऊं शकणार नाहीं. हें इतकें मी कां करितों असें पाहिलें असतां, माझे मनामध्ये गोष्ट भरली ती झाली पाहिजे, इतकेंच ह्याचें कारण. माझे लाडके मुली, माझे सगळे बाग, सगळे बंगले, व दुसरे मजकडील सगळे चांगले चांगले पदार्थ जे आहेत, तितके सर्वही तुला प्राप्त झाले असने, तरी ते तुला राईची आठवण विसरवितेना, ज्या राईत

बालमित्र.

तुझे मित्रांची गांठ पडून तुला आनंद होत आहे. आ-
 हा ! भली मला ही शिक्षा लागली ! तू नसतीस तर
 आज मला ही विठ्ठलशेटीसारख्या अमोलिक इष्ट
 अंतरता ; तें सख त्यां माझे राखिलें ; त्यां अन्यायक-
 र्मापासून आणि पश्यात्तापापासून माझे रक्षण केले.
 तुझे उदार चरित पाहून तुझे भावाचा नीचपणा मा-
 ज्ञे हृदयास फार व्यथा करितो. द्वाड पोय्या ! किती
 नीचपणा तुझेठायीं आहे रे हा ! असो, आतां मला
 पाहिलें पाहिजे कीं, विठ्ठलशेटी आपले मुलांप्रमाणें
 चित्ताची थोर आहे कीं नाहीं. ह्याप्रसंगीं तो वर्तेल त्या
 प्रमाणें माझी पुढील मित्रकर्याची आशा होईल.—
 एक तेंर आज असें होईल कीं, ती अयोग्य मित्रापा-
 सून सटेंन ; अथवा मला योग्य मित्राचा लाभ होईल.
 (तिकडून भागीरथी हळूच चालली आहे तिला पाहू-
 न तो बलावितो, म्हणतो.) भागीरथी ! (ती ऐकिलें
 न ऐकिलें करून तशीच जात आहे. तिला तो दुसऱ्या-
 नें बोलावितो.) भागीरथी, इकडे ये.

बापांची समजी.

प्रवेश ८,

नारायणराव आणि भागीरथी.

नारायण० — तूं कोठें चालली होतीस ? तूं मला चुकवीत कां होतीस ?

भागी० — (अमळ गोंधळते) त्यासाठीं— कीं तुला उप-द्रव करूं नये.

नारायण० — मला वाटतें कीं, तुला शिवरामानें चंडोल भेट दिला होता, त्याचे शोधास जात आहेस :

भागी० — होय, बाबा, त्यानें मला एक दिला खरा. मला वाटतें चिंतूनें तुला सांगितलें असावें.

नारायण० — मग तो त्यां चेतला नसेल.

भागी० — मी ! नाहीं नाहीं. हो, चेतला तो आतां नाही कसा म्हणूं ? भला विचारा शिवराम ! त्याला तो मला देतांना किती आनंद झाला आहे !

नारायण० — तुला तो परत दिला पाहिजे.

भागी० — होय बाबा, मजकडे असता तर, पण तो पळाला.

नारायण० — हें खरें ?

भागी० — होय, बाबा, मी खरेंच सांगतें. पाहिजे अ-

बाळमित्र

सेल तर मी तुला त्याचा रिकामा पिंजरा दाखविते.

नारायण० — त्याला बाहेर कोणी सोडिले असेल बरे ?

हे चिंतूचे कृत्य असावे.

भागी० — नाही बाबा, तू भाऊला असे म्हणू नको. पिंज-
ऱ्याचे दार चांगले लागले नसेल, म्हणून बंदीवानू प-
डला. शिवराम त्याचे शोधास गेला आहे. त्यास सां-
पडला असता तो मजकडे आणिल.

नारायण० — एकूण तू त्याशी दुसऱ्याने बोलणार ? बरे,
तू त्यास काय म्हणशील ? त्या त्यास माझी आज्ञा
अझून सांगितली आहे की नाही ? आणि त्याचा शे-
वटला निरोप घेतला की नाही ?

भागी० — नाही बाबा, ते मला मीठे अवघड पडले आ-
हे. तसे एक वेळ झाले म्हणजे मग मला काळ कं-
ठणे फार फठीण आहे.

नारायण० — माझी आज्ञा मानाय्यास तुला मोठी अ-
डचण पडते तर ?

भागी० — म्हणून नवे ; असे तू मनांत आणू नको, बाबा ;
पण मी अशी निष्ठुरता केली असता मला वाटते
की तू मजवर ममता करणार नाहीस ; तू मला आ-
पले लेंकस म्हणणार नाहीस. पाहा बरे मला कांही

बापांची समजी.

खेद झाल्यावांचून मी अकस्मात् त्यांची गडी तोडि-
ली तर, तूंच मला आपले मनांत काय म्हणशील?
माझीं मित्रें मला काय म्हणतील ?

नारायण० — पण त्यांचे बापानें माझा अन्याय केला अ-
सला तर तुझ्यानें थंड राहावेल ? तुला माझा अभि-
मान पडणार नाही ?

भागी० — नाही असें कसें होईल ? मला अभिमान प-
डेल ; आणि तुझे समाधान होण्याबद्दल मी सर्वस्व
देईन.

नारायण० — मी त्यापाशीं काय मागतों, आणि तो मला
काय देत नाही, हें तूं जाणतेस ?

भागी० — मी जाणतें, होय मी जाणतें, बाबा, तूं मला
हें कां पुसतोस ?

नारायण० — ह्यासाठीं कीं मला समजलें पाहिजे कीं
विठ्ठलशेटीच्या मुलांस तें ठाऊक आहे कीं नाही,
आणि त्यांनीं तें तुला सांगितलें आहे कीं नाही ?

भागी० — होय, त्यांनीं मला सांगितलें; त्यांनीं सगळें म-
ला सांगितलें. तूं आपणास राग नको येऊं देऊं,
बाबा.

नारायण० — बरें तुला कसें वाटतें ? मी कांहीं गैरधा-

बाळमित्र.

जबी चाललों कीं नीट? विठ्ठलशेठीवर माझे इतके
उपकार असतां त्यानें माझी लहानशी गोष्ट ऐकून-
ये? आणि जें मी मागतों, त्याचें मजपासून त्यास
शतगुणित मोल प्राप्त होणार, असें असतां ?

भागी० — बाबा, मी लहान मूल, तुमचे मोठ्यांचे ख-
टल्यांत काय समजें.

नारायण० — तूं आपले मनाशीं विचार कर, आणि
तें काय म्हणतें तें मला सांग.

भागी० — बाबा, मला क्षमा असावी. माझें मन कांहीं
एकादी अशी गोष्ट सांगेल कीं ती तुला आवडणार
नाहीं.

नारायण० — मी समजलों. मी अन्याय करितों असें
तें म्हणेल, त्यांत भ्रान्त नाहीं.

भागी० — मला वाटतें कीं तुला आतां राग येईल.

नारायण० — नाहीं, भिऊं नको, बोल तूं.

भागी० — कांहीं होवो, तुला वाईट वाटे असें मी कधीं
बोलणार नाहीं.

नारायण० — त्याची कांहीं चिंता नाहीं. तुला काय दिस
तें तें साफ बोल, माझी आज्ञा आहे.

भागी० — बरें तर, मला वाटतें कीं तुला अन्याय नाहीं,

बापांची समजी.

आणि विठ्ठलशेटीचा ही नाही.

नारायण० — अगे खुशामते पोरी ! आम्हां दोघे ही खरे ? असें कसें होईल ? आम्हांतून एक खरा आणि एक खोटा असावा.

भागी० — बाबा, मला क्षमा कर. मला दिसलें तसें मी बोललें, तुझे विठ्ठलशेटीवर फार उपकार, म्हणून तूं मागतोस तें त्यानें द्यावें, हें खरें; आणि विठ्ठल शेटीस न देण्याचें कारण आहे म्हणून तो म्हणतो तें ही खरें.

नारायण० — तें कसें ही असो, पण तो म्हणतो तें तुला नीट दिसतेंना ?

भागी० — तें मी काय सांगूं ? मला वाटतें कीं त्यानें तुझे उपकार जाणून आपली राई तुला द्यावी, हा त्याचा धर्म होय; तसेंच ज्यानें त्यास ती राई दिली, त्याचा करार जाणून तुला ती देऊं नये, हा ही त्याचा धर्म होय. मेदान करावें म्हणून तूं ती कापणार, आणि आपले मुलांस विश्रांतिस्थळासाठीं तो ती राखणार. तूं गांवचा धनी, तुझे हातांत सत्ता आहे, म्हणून तूं ती कापूं शकशील; तुझी प्रार्थना करून तुजकडे मुलें माणसें येऊन येऊन राहून तो ती राखूं हा शक-

वाकमित्र.

ल . अशी गोष्ट आहे .

नारायण० — पुरे आतां, तुझी बुद्धि ऐकेल तो फसेल.
बरे तर, आतां त्यानें माझे पांचशें रुपये द्यावे, आ-
णि आपली राई ठेवावी.

भागी० — तर हा तुजकडून बळात्कार त्यावर—

नारायण० — त्यांत मग समजेल . खरा कोण आणि खो-
टा कोण तो, आँ.—

भागी० — नाहीं बाबा, रागें भरूनको, मला तसें वाटलें
मान्न; काय म्हणतवें तें कचेना म्हणून आलें तोडास
तें बोललें . पण बाबा, पांचशें रुपये त्यानें आज
कोठून आणावे ?

नारायण० — कोठून आणावे हें जर तुला ठाऊक ना-
हीं, तर मला ही ठाऊक नाहीं . पण जर तो तुजपा-
शीं मागूं लागला तर मग ?

भागी० — (बापास वेंग मारते) बाबा, मा आतां तें तु-
जपासून कसें लिकवूं ? त्यां मला मारलें तरी पुर-
बेल, आणि तें मला साजेल; मां तसेंच केलें आहे—

नारायण० — सोड, सोड, मुली, मला जाऊंदे ! पण हें
काय तें समजलों नाहीं ?

बापांची समजी.

प्रवेश ९,

नारायणराव, भागीरथी, गहिना, आणि चिंतोबा.

(चिंतोबा गहिनेस ओढीत आणितो)

चिंतोबा — बाबा, ही भली सांपडली! हिजपाशीं लाखो-
टा आहे. मला वाटते कीं तो भागीरथीचे नांवाचा
असावा. चलगो, काढ तो लवकर. नाहीं तर मी
तुझे सर्वांगाचा झाडा घेईन. बाबा, ही चईकडून प-
ळत होती तेव्हां हिचे हातांत मीं तो प्रत्यक्ष पाहिला.

नारायण० — चिंतू, बळात्कार करूं नको. (गहिनेस)

मुली, तुला येथें कोणाशीं काम आहे ?

गहिना — (गोधळती) नाहीं — होय, मी — ह्यास पा-
हात होतें.

नारायण० — तूं भिऊं नको मुली, तूं कोणास पाहातेस ?

गहिना — भागीरथीस.

चिंतोबा — यण गहिने. आम्हां तुम्हांशीं बोलूं नये म्हणू-
न बाबानें मनाई केली आहे, तें तुला ठाऊक आ-
हेना ?

नारायण० — (चिंतूस) मी तुला सांगतो, उगा ऐस.

(गहिनेस) मुली, त्या लाखोट्याची गोष्ट काय आ-

बाळमित्र.

हे ती मला सांग .

गहिना— तें कांहीं नाहीं. (सच्चिंत भागीरथीकडे पाहाते.)

भागीरथी, आतां कसें करावें?

भागी० — माझे गडिणी, आपणास आतां बाबापासून कांहीं लिफवावयाचें नाहीं.

चिंतोबा — (नारायणरावास) पाहा बाबा, तीं तुझे समक्ष एकामेकांशीं कशीं निर्भीडपणें बोलताहेत.हें तुझे आज्ञेचें उल्लंघन नव्हे ?

नारायण० — तूं उगाच राहा . गहिना, कायतें मला कळिवशील?

गहिना — बरें तर, तुम्हांस कळवावयाचेंच त्या अर्थी सांगतें . माझे बाबानें भागीरथीस लाखोटा दिला आहे. (भागीरथीचे हातांत लाखोटा देऊं लागली तंव चिंतून तो तिचे हातांसून ओढिला.)

चिंतोबा— पाहिलें बाबा ! हांतपैसे भरले आहेत; (भागीरथीस) थांब पोरी, आतां बाबा तुझी चांगली पूजा करील.

(तो लाखोटा बाबाचे स्वाधीन करितो.)

(नारायणराव लाखोटा उचडतो आणि वाचतो.)

“ परमथोर मुली, त्यां आपले बाबाचे नकळत म-

बापांची समजी.

ला'पेसे पाठवून दिले, ते मीं घेऊन तुझे बापास भरा
वे आणि कदाचित् ही गोष्ट उघडा झाली असतां, तुला
टपक्यांत आणावें, हें मला योग्य नाही. असें माझे
हातून घडलें असतां तूंच आपले मनांत मला काय
म्हणशील? तर मी तसें करणार नाहीं; मी कर्जकरी
आहें तसाच राहीन, जेवपर्यंत मी तें आपले कष्टानें
मिळवलेल्या द्रव्यानें फेडीन. तुझे बापाचे मर्जीपिमा-
णें माझ्या हातून होत नाहीं म्हणून मला वाईट वाट-
तें, पण काय करूं? माझा उपाय नाही. नारायण-
रावांनीं सत्तेचे बळानें इच्छेस येईल तें, मला नकळ-
त केलें असतें तर मी कोठें बोलावयास आलों अ-
सतो? तसें झालें असतें तर मला माझे मनांत इतकें
आणावयास जागा होती कीं, मीं माझे मित्राशीं बोली
केली होती ती मीं मोडिली नाहीं. मला ह्या लोकां तुम-
चे बापाची व तुमची मैत्री अमोल आहे. तूं जशी म-
जशीं आणि माझे मुलांशीं आजपर्यंत उदार भावानें
चाललीस तसेंच पुढें चालावें ही माझी प्रार्थना आ-
हे.”

सही विठ्ठलशेटी.

(नारायणराव भागीरथीकडे पाहातो.)

बालमित्र.

भागी० — (त्याकडे जाते) आतां बाबा, हे पैसे मजपाशीं कसे आले ते मी तुला सांगते. आजपर्यंत सांगितले नाहीं, त्याची मला क्षमा कर.

नारायण० — (तिचा मुका घेतो.) तें मीं जाणतो, मुली; तुमचें भाषण होत होतें तें मीं आडून सर्व ऐकिलें. तुमचा थोरपणा पाहून मला परम आनंद झाला. मी लाज साडून म्हणतो कीं, तूं नसतीस तर मीं आज असें अकर्म केलें असतें कीं तें माझे मनास जन्मवर खातें, आणि मी असूची होतो. हे तूं आपले पैसे घे, आणि तुझे आईनें जसें सांगितलें आहे तसें ह्याचें सार्थक कर. हे धर्म करितां येवतील म्हणून भिऊं नको. माझ्या लंकरांनो, तुमची आवडती राई अक्षय राहो, आणि तुमची भेत्री उत्तरोत्तर वाढून दड होवो.

भागी० — (त्याचा एक हात धरिते.) बाबा, आज त्या मला नवा जन्म दिला असें वाटलें !

गहिना — (त्याचा दुसरा हात धरिते.) रावसाहेब, काय भलेपणा हा! माझा बाबा — (तिचा कंठ दाटतो, बोलवत नाहीं.)

नारायण० — (गहिनेस) गुणाचे मुली, आपले बापास

बापांची समजी.

हं पत्र परत दे , आणि सांग कीं , त्यांत कांहीं आणिरवी
लिहावयाचें आहे , तें माझी भेट झाली म्हणजे बोलें.

चिंतोबा — हें काय बाबा ! तू आणि —

नारायण० — चिप् , बोलूं नको , आटोप तुझी ती झाड जी-
भ. आजचे दिवशीं त्यां मला आपले दुष्टपणाची ओ-
ळख दिली आहे.

चिंतोबा — कशी ? मां तर तुझी आज्ञा पाळिली . मुलांनीं
आपले आईबापांची आज्ञा पाळूं नये तर ह्या प्रामा-
णें ?

नारायण० — त्यांनीं पाळावी , पण आईबाप जर अन्या-
य करूं सांगतात , तर मुलांनीं आपणास उचित आ-
णि ज्यांत ईश्वर राजी , तेंच करावें . मां स्वार्थपर हो-
ऊन अन्याय केला हें तुझे अंतरीं जर समजलें ना-
हीं , तर मला तुझे सद्गुणाची पुढें आज्ञा दिसत ना-
हीं . पाहा भागीरथी कशी चालली ती .

चिंतोबा — पण बयेनें मजकडे तसें पैसे दिले नव्हते .

नारायण० — त्याचें कारण कीं , तिनें तुझी पूर्वीच परीक्षा
केली . पैसे नाहींत तर गोड शब्द नव्हते काय ?
ज्यांहीं करून त्यां आपले मित्रांचें , आणि ज्यानें तुला
प्रथम विद्याभ्यास करविला त्या गुरूचें , समाधान

बाळमित्र .

केलें असतें . पण चंडोलाचें काय झालें ? त्यांच्या शोध करविला कीं नाहीं ?

चिंतोबा — बागांत मला कोणी भेटलें नाहीं .

प्रवेश १०,

नारायणराव, चिंतोबा, भागीरथी, गहिना,
आणि शिवराम .

(शिवराम धांवत आला, आणि श्वासोच्छ्वास टाकितो आहे . एके हातीं त्यानें चंडोल धरिला आहे, दुसऱ्या हातास रक्त निघालें आहे, म्हणून सडक्यानें गुंडाळीत आहे .)

शिवराम — भागीरथी ! भागीरथी ! ये लवकर, भली झाली गडे ! हा बघ, तुझा चंडोल आणिला ! अरे लबाडा, पळाला होतासना ?

(नारायणरावास पाहून तो अमळ अडखुळतो .)

भागी० — (त्याकडे धांव घेते) माझे गड्या शिवरामा !

(त्याचे हातून चंडोल घेते आणि म्हणते .) अरे ठफा, सांपडलासना ? आतां तूं मजपासून जाऊं पाव-

बापांची समजी.

णार नाहींस. जा आतां आपले पिंजऱ्यांत (ता त्यास आंत घालून दार लाविते.)

नारायण• — माझे प्रियकरा शिवरामा, तुझे हातास तें काय झालें? तुझे सडक्यास तें रक्त कसचें लागलें आहे?

शिवराम — (आश्चर्य करून आणि आनंद पावून) माझे प्रियकरा शिवरामा! भागीरथी, एकतेस ना?

भागी• — होय, शिवरामा, सर्व गोष्टी सोईच्या झाल्या आहेत.

गहिना — आतां आपले भेशीस विघड नाहीं. (शिवराम आनंदानें नाचतो. नारायणाराघास मोठे विनयार्थें नमतो. गहिना त्याचा हात धरून कष्टी होते.) तुला फार दुःख झालें, दादा! मला हात तरी पाहूंदे.

भागी• — अरेरे! मजकरितां तूं इतकें दुःख पावलासना?

शिवराम — अंः, तें काहीं नाहीं. चंडोलामागें झाडावरून धांवतांना हातास अमळ लागलें आहे. माझा हात मोडून पडला असता तरी मी चंडोलास चेतल्याशिवाय तुजपाशीं येतों ना.

भागी• — आहा! मजवर त्याची किती ममता आहे!

बाळमित्र.

बाबा, आतां लवकर त्याला कांहीं उपाय केला पाहिजे, सखाऊपाशीं चांगलें औषध आहे.

नारायण० — तिला सांगून तो उपाय आधीं करीव. आतां चला मजचरोबर; मुलांनो, आज आनंदाचा दिवस; तुम्हांस मीं मेजवानी केली आहे. तुमचे आईबापांसही बलाविलें आहे. आज तुम्ही मला गुरु झालां. आणि तुमचें चरित पाहून मला वाटलें कीं, तुम्हांसारखे गुणी मुलांपासून आईबापांनीं ही शिक्षा घ्यावयास योग्य आहे.

(सर्व निघून जातात.)

धाकटीमुलगी जीकुळंबिणीनें ठकविली.

बाळाबाई, दुर्गा, आणि नानी.

दुर्गा — वये, आज सांजची मी हरीकडे जाऊन येऊं?

बाळा० — नाहीं, मी आज्ञा देणार नाहीं.

दुर्गा — कां वये, असें कांघरें म्हणतेस?

बाळा० — तुला त्याचें कारण सांगावयास मला प्रयोजन नाहीं; मुलांनीं वडील सांगतील तें निमूट ऐकावें; त्यांस उलटा प्रश्न करूं नये. अस्तु, तुला समजावेंकीं,

धाकटीमुलगीजीकुळंबिणीनें ठकविली.

मी जें सांगतें त्यास कांहीं चांगलें कारण असतें, म्हणून ह्या वेळेस तुला त्याचें कारण ऐकवितें कीं, हरी मुलगा चांगले गुणांचा नाहीं; तो तुला एकाही वाईट गोष्ट करूं सांगेल; आणि जर तूं त्याकडे नित्य गेलीस, तर तुला त्याचे दुर्गुण लागतील.

दुर्गा — पण बरे—

बाळा — उत्तर ऐकावयाचें नाहीं; मी सांगेन तसें चाललें पाहिजे. (तें ऐकून दुर्गाचे डोळ्यांस आसवें येतात, तीं आईस कळून येत म्हणून ती अमळ एकीकडे जाती. मग आई बाहेर गेल्यानंतर ती एका कोपऱ्यांत बसून पुष्कळपणें रडते, तितक्यांत नानी कुळंबीण, नुकतीच बाळाबाईकडे चाकरीस राहिली होती, ती घरांत येते, आणि तीस म्हणते.)

नानी — दुर्गा, तूं कां रडतेस? तुला काय दुःख आहे तें मला सांगशील?

दुर्गा — नानी, तूं येथून जा. तुझ्यानें माझे दुःख दूर होणार नाहीं.

नानी — नाहीं; कां नाहीं? मी मागे चाकरीस होतें तेथें भागू म्हणून मुलगी होती, तिला दुःख होई, तेव्हां ती मजकडे येई, आणि म्हणे, “ माझे गडे नानी, पाहा

बाळमित्र.

मला काय संकट पडलें आहे ! आतां मी कोणता उपाय करूं ? ” असें मला बोलें, आणि मी तिला बरी बुद्धि देत असें.

दुर्गा — मला तुझी बुद्धि नको. मी तुला सांगितें, मजविषयीं तुझ्यानें कांहीं व्हावयाचें नाहीं.

नानी — मला इतकी तरी आज्ञा दे, कीं मी तुझे आई कडे जाईन ! ती तरी तुझे दुःख दूर करूं शकेल ; कांकीं तुझे सारिखा चांगली मुलगी कधी पाहून मला बरें वाटत नाहीं.

दुर्गा — आहा ! बयेना ? खरेंच. तीच तर माझे दुःखास कारण आहे .

नानी — तर तुला काय बयेपासून दुःख झालें ? मी असें कधीं मानणार नाहीं.

दुर्गा — तर कोणापासून झालें तें तुला ठाऊक आहे ?

नानी — खरेंचना ? हें मला अगोघर खरें वाटलें नाहीं.

तूं शाहाणी मुलगी आहेस म्हणून तुझे म्हटलेलें बयासदां ऐकत असेल असें मी समजलें होतें. आहा !

तुझे सारिखा गुणांची मुलगी मला असती तर मी तिला तिचे मर्जास येतें तें करूं देतें. पण तुझे आईस तुजवर सत्ताच करावीशी वाटते. तिला लहर आली

धाकटीमुलगीजीकुळंबिणीने ठकविली .

म्हणजे तुझी चांगलीही गोष्ट ऐकत नाहीं. तुझे मारि-
खे मुलीशीं तिला असें करवतें तरी कसें ! तुला पा-
हून मला किती दुःख होते तें सांगवत नाहीं !

दुर्गा — (फिरून रडूं लागते.) माझे हृदय शतधा फुटतें.
माझा प्राण घाबरा होतो .

नानी — खरेंच, कसा घाबरा होणार नाहीं ? तुझे डोळे नां-
बडे आणि सजलेले दिसतात ! आम्हांस तुझी काक-
कूत येते ; तूं आपले दुःख मला नसांगून आपले जि-
वास उगीच क्लेश मात्र करितेस. भागूस जर तुला झालें स्या-
चे अर्धें दुःख होतें, तर ती मला सांगितल्यावांचून
राहतीच ना.

दुर्गा — तें तुला सांगावयास मला धीर होत नाहीं.

नानी — मी तें जाणावयास इच्छित नाहीं. पण मला वा-
टतें कीं तुझी आई बाहेर हिंडावयास जाते, आणि तु-
ला घरांत तिष्ठत ठेविते हें कांहीं असावें .

दुर्गा — तें नाहीं .

नानी — तर दुसरे काय असावें ? हें पाहा तुला अधिक र-
डें कोसळलें ! मी हरीस तरी बलाबून आणूं ? कदा
चित् त्याशीं खेळून तुझे दुःख दूर होईल .

दुर्गा — (श्वास टाकिते) त्याशीं खेळावयाचें करव मला

बाळमित्र.

आतां कोठचें ?

नानी — तें तुला मिळावयास कांहीं कठीण नाहीं. तुझेसारिखे धाकटे मुलीस खेळावयास सोबती पाहिजे.

दुर्गा — त्यास भेटावयाविषयीं मला आईची आज्ञा नाहीं.

नानी — त्यास भेटूं नये ! तुझे वयेची काय समजूत आहे ती मला कळत नाहीं ! भागूची आई अशीच होती, ती तिला सोनूची मैत्री करूं देईना ; पण आम्हीं तिला कसा धूर दिला आहे !

दुर्गा — तें तुम्हां कसें केलें ?

नानी — ती बाहेर बसावयास जाई, तेव्हां आम्ही जपूं ; मग भागू सोनूकडे जाई, अथवा सोनू भागूकडे येई.

दुर्गा — आणि तिचे वयेंस तें कळत नसे ?

नानी — तें मी सांभाळीं.

दुर्गा — तशी मी जर हरीकडे गेलें आणि वयेनें तुला पुसलें, कीं दुर्गा कोठें आहे, तर ?

नानी — मी तिला सांगेन कीं, ती वाडींत गेली आहे ; किंवा बाहेरून येऊन माझे खोलींत निजली आहे, अशी अनेक प्रकारांनीं वतावणी करीन.

धाकटी मुलगी जी कुळविणीनें ठकविली.

दुर्गा — अये ! पण मीं कसें समजावें कीं माझी लवाडी वयेस कळली नाहीं ?

नानी — तेवढ्याविषयीं तूं मजवर विश्वास ठेव ; तिला शंका देखील येऊं देणार नाहीं. तूं माझे सांगितलें ऐकशील तर आजच हरीकडे जा ; आणि रात्रीं व्हावे तर राहा ; पुढची काळजी कांहीं करूं नको.

दुर्गा — एक वेळ तसें करावे अशी माझी ही इच्छा आहे, पण तूं मला वचन दे, कीं वयेस सांभाळीन .

नानी — जा , भिऊं नको.

मग खेळावयाचे लोभानें दुर्गा सांजची हरीकडे गेली . तिची आई वाहेरून आली , तिनें नानीस पुसलें, दुर्गा कोठें आहे ? नानीनें सांगितलें . ती सगळा दिवस वसून वसून कंटाळली , मग जेवून नीज येऊं लागली ती माझे खोलींत निजली आहे .

ह्याप्रमाणें दुर्गानें आपले भोळे आईस पुष्कळ वेळ ठकविलें . वास्तवीक पाहातां तिनें आईस ठकविलें नाहीं, आपणास ठकविलें . अगोधर तिचे वृत्तीस संतोष असे ; आईचे जवळ येऊन तिला समाधान वांटे ; आई वाहेरून आली असतां आनंदानें जाऊन ती तिचे गळ्यांत मिठी घाली , ही सगळीं करवोट्यति तिच्या नाहींशी

बाळमित्र.

झाली. रात्रंदिवस ती आपले मनांत शंके, आणि म्हणे, “ अगाई, मी हरीकडेस जातं हें माझे आईस समजलें तर कसें होईल ? ” आईचा शब्द ऐकून तिला कांप स्रटावा; कीं कोण जाणे तिचे तोंडांतून काय अक्षरें निघतील. ती जेव्हां जेव्हां आईची मुद्रा रागीट किंवा व्यग्र पाही, तेव्हां तेव्हां तिला वाटे कीं, मीं अवज्ञा केली हें हिला समजलें तर नसेल ! दुर्गाची पिंता इतक्यांतच सरली नाही. नानी तिला सदा सांगे कीं, भागू मजशीं फार उदारपणानें वागे; आणि म्हणे कीं बहुत वेळ तिनें मला खडेसारखर, बदाम, दूध, असें दिलें; फडताळें, पेट्या ह्यांच्या चाव्या तिनें मजवर विश्वासाच्या तें ऐकून दुर्गाचे ही मनांत आलें कीं, औदार्याविषयीं आणि विश्वास ठेवण्याविषयीं नानीनें आपणास भागूपेक्षां अधिक चांगलें म्हणावें. मग तिनें खडेसारखर, बदाम, व आणि रबी खावयाच्या वस्त्या, नानी करितां चोराव्या; किल्ल्यांचा घोंस आईचे नकळत घेऊन तिजपाशीं आणून द्यावा. ती असें करी, पण तिचे मन तिला खाई. ती मनांत म्हणे कीं, “ मी अन्यायकर्म करितें आहे, हें कधीं तरी उघडें पडेल; आणि बयेचे ममतेस मी मुकेन ? ” एकेदिवशीं ति-

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीने ठकविली.

श्वय करून तिने नानीस सांगितले कीं, आजपासून मी तुला कांहीं देणार नाहीं. नानी म्हणाली, “बरे मुली, तुझे मर्जा; पण पाहा पस्तावशील ! थांब तर, तुझे आईस बाहेरून येऊं दे, मग तूं तिची आज्ञा कशी ऐकत असतेस तें मी तिला सर्व सांगेन.” दुर्गा चा बरी झाली, आणि भिरून नानीने सांगितले तसे तिने ऐकिले. पूर्वी, दुर्गाची आज्ञा नानी ऐकत असे; आतां, नानीचा हुकूम दुर्गा ऐकू लागली. नानीने तीस शिष्या गाळी घाव्या, धमकवावे, हेळणा करावी; दुर्गानें तें सगळें सोसून चुप् राहावे. तिची फिर्याद सांगतां येईना. ती हाड कुळंबीण एके दिवशीं दुर्गापाशीं आली, आणि तीस म्हणते, “दुर्गा, तुझे आईनें जिलव्या करून कुलपांत ठेविल्या आहेत, त्यांतल्या कांहीं मला पाहिजेत; आणून दे; दुसरे, चार मांडे आणि वाटीभर दूध ही आण; तूं जा, आणि लवकर किल्ल्यांचा शोध कर.”

दुर्गा — पण गडे नानी—

नानी — गडे नानीचें येथें कांहीं काम नाहीं; सांगितले तें आणतेस कीं नाहीं ?

दुर्गा — असें कां बरे म्हणतेस. बयेस कळले तर मग करों

बाळमित्र .

होईल ? आणि बयेस नाहीं कळलें तरी ईश्वर तर पाहातो आहे ?

नानी — तूं इतके दिवस हरीचे घरीं जातेस तें ईश्वर पाहात नाहीं काय ? त्याविषयीं त्यानें तुझें पारिपत्य केळें ?

दुर्गास आईनें भक्तिमार्ग चांगला शिकविला होता तेणेंकरून तिची पक्की समजूत पडली होती, कीं ईश्वराची दृष्टि सर्वत्र आहे . तो आपले बरे वाईट कर्माचें फळ देतो . त्यानें आपणास वाईट कर्म करून नये म्हणून सांगितलें आहे, कांकीं तें आपणास दुःखादायक आहे . असें असतां ती अविचारानें एक वेळ आईची आज्ञा मोडून हरीकडे गेली ; मग एक अन्याय केला तो छपवावयास तिला दुसरा करावयाचा पडला ; दुसरा छपवावयास तिसरा करावयाचा पडला . त्याप्रमाणें मनुष्य घसरत जातें . तिला भय, कीं नानी आपली गोष्ट उघडी पाडील , म्हणून नानीं सांगे तें तें तिला एकणें प्राप्त होई .

त्यावरून पाहाकीं दुर्गास किती व्यथा झाली असेल ! एकेदिवशीं ती आपले खोलींत गेली आणि कडी लावून पुष्कळपणें रडली . ती म्हणाली, “ जें मूल आई

धाकटीमुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

बापांचीं अज्ञा मोडितें तें किती तरी हीनभाग्य म्हणा-
 वें ! मजसारखें दुःखी कोणी नसेल . पाहा मी माझे
 दासीची दासी झालें आहे ! आतां मला रुमार्गानें च-
 लवत नाहीं . ती द्वाड जी आज्ञा करील ती मानणें प्रा-
 प्त होते . मी लबाड , चोर , आणि ठक झालें ! हे भग-
 वान् मजवर दया कर .” असें म्हणून तिनें दोनी हा-
 त तोंडावर दिले , आणि उसासून पुष्कळपणें रडून दे-
 वास करुणा भाकिली . मग विचार करूं लागली कीं ,
 पुढें कशी गत करावी . तों अकस्मात् उठली आणि म्ह-
 णाली , “ मां आतां निश्चय केला , बयेनें मला एक म-
 हिनापर्यंत जरी जवळ बोलाविलें नाहीं ; जरी तिनें
 माझा प्राण घेतला — पण नाहीं ; ती असें करणार
 नाहीं ; ती मजवर रुपाळू होईल . ती मला एकवेळ,
 माझे दुर्गा ! असें म्हणेल . तिचें हृदय सदय आहे !
 आहा ! पण हें आतां मला किती अवघड पडलें आ-
 हे तें पाहा ! ती रागानें मजकडें पाहील आणि मला
 शिव्या देईल तें मला कसें साहाय्येल ? असो , कांहीं चिं-
 ता नाहीं . मी तिजपाशीं आपले सगळे अन्याय सांगेन ,
 सांगेनच . मी अतःपर ह्या रांडे कुळंबिणीचे जाच
 सोसणार नाहीं . हा मां विचार निश्चय केला .” मग

बाळमित्र.

ती लागलीच खोलींतून निघाली, आणि आईस एकटें मागील दारीं गांठून, तिचे गळ्यास मिठी मारून, तिनें तीस आसनांनीं न्हाण केलें. तिला दुःखाचें भरतें आलें; काय बोलाचें तें सचेंना. तिची जिव्हा बंद झाली.

बाळा० — माझे लाडके मुली, तुला काय झालें ?

दुर्गा — बये, काय सांगूं ?

बाळा० — हे अश्रुपात कां इतके मुली ! माझे गुणाचे मुली !

दुर्गा — माझे जिवलगे बये !

बाळा० — बोल ! बोल माझे बेटा ! तुजवर असें तें काय जड पडलें आहे ?

दुर्गा — होय ! तूं जर क्षमा करशील तर सांगतें .

बाळा० — तुझा खरा पश्चात्ताप पाहून मी क्षमा केली, बोल तूं आतां मोकळेपणें .

दुर्गा — माझे बये, मजपासून तुझी अवज्ञा झाली. मी पुष्कळवेळ हरीकडे गेलें, तूं मनाई केली असतां .

बाळा० — माझे लाडके दुर्गे ! तुजपासून अशी गोष्ट झाली ? जी तूं मला किंचित् राग येईल म्हणून किती भीत असेस !

धाकटी मुलगी जी कुळंबिणीनें ठकविली.

दुर्गा — जर तुला सगळें समजेल, तर मग मी लाडकी दुर्गा कोठची !

बाळा० — दुर्गे, तूं मला धास्ती घालितेस. चिंता नाही; य किंचित् सगळें मजपाशीं सांग. तुला कोणीं तरी ठकविलें असावें. त्यां कधीं आजपर्यंत असें केलें नाही.

दुर्गा — होय बये, मला ठकविलें खरें; नानीनें मला ठकविलें.

बाळा० — काय ! त्या रांडे कुळंबिणीनें ?

दुर्गा — होय बये, आणि तें तिनें तुला कळवूं नये म्हणून मी तिला तुझे पेट्यांच्या किल्ल्या पुष्कळ वेळ दिल्या. ति जकरितां खडेसारखर, बदाम, आणि दुसऱ्या वस्त्या, मां कोणजाणे किती चोरल्या असतील.

बाळा० — केवढी पातकी मी ! हें काय मी माझे लंकीचें अकर्म ऐकतें ? द्वाड पोरी, सोड मला आतां. तोंड काळें कर एथून. तुझे बापाशीं मला विचार केला पाहिजे कीं, अतःपर तुशीं आम्हीं कसें वर्तावें.

दुर्गा — नाहीं बये, मी तुला सोडणार नाहीं. तूं अगोधर माझे पारिपत्य कर, पण वचन देकीं, पुढें मी मागचे प्रमाणें तुझी ममता करीन.

बाळमित्रः

बाळा० — हतभाग्ये मुली ! तुझे पारिपत्य चांगलें होईल.

बाळाबाई असें बोलून दुर्गास टाकून गेली. मग दुर्गाचा बाप आणि आई उभयतां येऊन त्यांनीं नानीस बलावून आणिलें; आणि तिला पुष्कळ रागें भरून लागलेंच घरांतून हांकून दिलें. तिनें फार फार काकूत केली कीं, माझे पाठीवर मारा पण पोटावर मारूं नका, मी असें अतःपर करणार नाहीं; पण त्यांनीं तें ऐकिलें नाहीं. दुर्गाचे बापाचा तर मोठा निग्रह पडला. तो तिला म्हणाला, “नानी, मी तुशीं कसा चांगलेपणानें वागलों ! तुझे किती अन्याय म्यां क्षमा केले आहेत ! मला वाटलें होतें कीं, मी तुजवर कृपा ठेवितां ह्यावरून तूं माझे मुलीस बरे गुणांची शिक्षा लावशील; त्याच त्यां तिजकरून अवज्ञा आणि चोरी करविली. ह्यावरून तूं मनुष्य नव्हेस. राक्षसी आहेस ! माझे जवळून नीघ लवकर; आणि तुझी इच्छा असेल कीं नरकाचे यातनेंत पडूं नये, तर पुढें चांगलेपण धर.”

मग दुर्गावर पाळी आली. ती दीनवाण्यांमारिखी हात जोडून बापासमार उभी राहिली; रडून रडून तिचे डोळे रुजले; तिचे तोंड उतरलें; तिचे गाल पांढरे झा-

धाकटीसुलगी जी कुळंबिणीने ठकविली.

ले; आणि तिचें सर्वांग उडू लागलें; कोणी म्हणेल कीं तिला प्राणांताची व्यथा होत आहे. तोंडावाटे एक शब्द फुटेना. ती उगीच खालचे मानेनें वाट पाहत होती कीं, बाप काय पारिपत्य बोलतो तें ऐकावें. तों नो तिला कठोर वाणीनें बोलला.—“पोरी, त्यां आपले आईबापांस ठकविलें; त्यां त्यांचा महान् अन्याय केला. जी तुला जिवापलिकडे लेखते, आणि त्यां मरवी असावें असें जी निरंतर इच्छिते, अशा आईचें ऐकूनये, आणि त्या दुष्ट कुळंबिणीचें ऐकावें, अशी तुझी वासना कशी झाली! आतां तुला योग्य तसें तुझें पारिपत्य करून जर त्या कुळंबिणीसारिखें तुलाही माझे दृष्टीवेगळें केलें; तर माझा अन्याय कोण काढील?”

दुर्गा — तूं मजविषयीं कधीं वांकडें करणार नाहींस बाबा; आतां मला योग्य तसें माझें पारिपत्य कर, मी तें सगळें साहीन; पण पुनः एकवेळ माझा अंगीकार कर; एकवेळ मला आपली म्हण.

बाप — मी इतक्यांत तुझा अंगीकार करणार नाहीं. तूं अन्यायाला कबूल झालीस म्हणून तुझें पारिपत्य करीन नाहीं; पण तुझा पश्चात्ताप फार दिवस पाहि-

बाळमित्र.

ल्याशिवाय मी तुला, माझे दुर्गे, असं म्हणणार नाहीं.
तूं अतःपर नीट जपून चाल; अन्यायामागे पारिपत्य
चालून घेतेंच; म्हणून मी तुझें वेगळे पारिपत्य करी-
त नाहीं; तुझी तूंच आपले पारिपत्य करशील.

बापाचे ह्या शेवटचे शब्दांचा अर्थ दुर्गास चांगला
समजला नाहीं. तिला आपण बापापासून अशी क-
टेन अशी आशा नव्हती. मग ती आईचे आणि बापा
चे पायांपाशीं नाक घांसून त्यांस म्हणाली, “मी अतः
पर तुमचे आज्ञेचे तिळप्राय वांकडी जाणार नाहीं.”
पुढें ती त्या बोलण्याप्रमाणें चालली, पण बापानें सां-
गितलें होतें त्याप्रमाणें तिचें पारिपत्य होणें चुकलें
नाहीं. त्या द्वाड नानानें जिकडे तिकडे तिजविषयीं वांक-
ड्या गोष्टी सांगितल्या. तिच्या आणि आपल्या ज्या ज्या गोष्टी
झाल्या तितक्या तिनें लोकांकडे सांगून आंगच्या आणिखील
बाड्या लाविण्या. ती म्हणाली, दुर्गानें फार दिवस
माझी काकळूत करून करून मला नानाप्रकारच्या
वस्त्या चोरून आणून देऊन शेवटीं माझी बुद्धि फिर-
विली; आणि मां लांच घेऊन हरीची तिची भेट केली.
नंतर तो रोज सांजचा येई, आणि तीं दोघें रात्री-
चीं फार वेळ एका तांत असत. असें सांगितल्या व-

धाकटीमुलगी जीकुळंविणीनें ठकविली.

रून लोकांचे मनांत दुर्गाविषयीं वांकडी कल्पना आली. तें ऐकून दुर्गास रात्रंदिवस हृद्रोग लागला. ती आपले बरोबरचे मुलींचे मंडळींत जाई, आणि पाही तों जि- कडे तिकडे त्या एकमेकींचे कानांस लागत, आणि कु- चकुचत; आणि तिजकडे तिरस्कारानें पाहात; आणि लाघून बोलून हांसत. जर ती अमळ अधिक बसली, तर त्या म्हणत, “ ती एथें बसून संकेताचे वेळेची वा- ट पाहात आहे ? ” ती नवें वस्त्र किंवा लेणें आंगावर ल्याली, तर त्यांनीं म्हणावें, “ जिला आईच्या किल्ल्या मिळतात, तिला चांगल्या वस्त्रांचा काय तोटा ? ” कोणाशीं तिशीं अमळ बोलावली झाली तर त्यांनीं म्हणावें, “ दुर्गा, तुझें चित्त हरीकडे गेलें वाटतें, म्ह- णून तूं चावळत बोलतेस. ” असे हे तुकें तिचे का- ळजांत बाण जसे लागत जेव्हां तिला दुःखाचा वेग साहवेनासा होई, तेव्हां ती आईचे गळ्यास धिठी या रून रडे. आई तिला म्हणे, “ मुली, हें त्वां आपले हातीं आपणावर आणिलें. तर धीर करून सोस. भ- गवंतापाशीं आपले अपराधांची क्षमा माग; तें तु- ला पुढें जन्मवर उपयोगीं पडेल, आणि तुझें हित क- रील. मुलांस ईश्वराची आज्ञा आहे कीं, “ मुलांनीं,

बाळमित्र.

तुम्ही आपले आईबापांस माना, आणि तीं सांगतील तसें वर्ता." अशी आज्ञा आहे ती देवानें त्यांस करव व्हावें म्हणूनच केली आहे. बापड्यांनो, तुम्हांस अझून ह्या विश्वांत कसें वागावें हें ठाऊक नाहीं. तुम्ही एकादें कर्म करितां त्यापासून पुढें काय उत्पन्न होईल हें तुमचे लक्षांत येत नाहीं. ईश्वरें तुम्हांस आईबापांचे स्वाधीन केले आहे. जीं आईबापें तुम्हांस आपले जिवाप्रमाणें लेखितात; तुमचें संरक्षण करण्याविषयीं त्यांचें ज्ञान तुमच्यापेक्षां अधिक आहे, हें तुम्हांस पहिल्यानें खरें वाटलें नाहीं, पण आतां अनुभव आला कीं नाहीं तो पाहा. मुर्खा! तुजवर संकट पडलें आहे त्यापासून तूं गुणघे कीं दुसऱ्या जितक्या ईश्वराच्या आज्ञा आहेत त्या अज्ञाच आहेत. त्यानें ज्यांत आपलें हित होईल तेंच सांगितलें आहे! ज्यांत आपलें अनहित तेंच निषेधिलें आहे. म्हणून जें निषेधिलें आहे तें आपण केले असतां आपण आपल्या हातीं आपणास उपद्रव करून घेतां, असें होते. सदाचरणानें हितच होईल, असा प्रथम निश्चय होत नाहीं; भ्रम पडून उलटें कलटें दिसते, परंतु शेवटीं भ्रांत फिटते; जसें तुलाच आतां झालें

धाकटीमुलगीजीकुळंबिणीनें ठकविली.

पाहा तूं, कीं एके अपराधानें तूं किती फेज्यांत आलीस ! तर ह्याचा दाखला घेऊन अतःपर जपून चाल, आणि इतकी एक गोष्ट मनांत दृढ धर कीं, जें कर्म सदाचरणास वांकडे तें तुझे सखास वांकडे.

दुर्गा आयले आईचे उपदेशाप्रमाणें वागत गेली. जंव जंव तिची निंदा लोकांनीं करावी, तंव तंव तिनेंती सोसून सदाचरणानें वागावें. असें होतां होतां कांहींकां दिवसांनीं तिजविषयीं लोकांचे तोंडची निंदा सहज बंद झाली; मग “निर्दोष दुर्गाबाई” असें विशेषणयुक्त नांव तिला सर्वांचे मुखानें प्राप्त झालें.

म्हातारा भिकारी.

आन्याबा (चाकरास.)

आन्याबा— ह्या म्हाताऱ्यास त्यां आंत कां येऊं दिलें नाहीं?

म्हातारा— महाराज, त्यानें मला मना केलें नाहीं, परंतु

मीच आलों नाहीं.

आन्याबा— कां बरें ?

म्हातारा— मला सांगतां लाज वाटते. मीं कधीं केलें

नाहीं तें कर्म करितों आहे. मी भीक मागावयास आ-

बाळमित्र.

लों आहे.

आन्याबा — तूं भला मनुष्य दिसतोस ; गरीब झालास म्हणून तुला लाज कां वाटते ? किती एक माझे ही मित्र गरीब आहेत, त्यांमध्ये मी तुला लेखीन. ये बेस मजपाशीं.

म्हातारा — क्षमा करा महाराज, मला आतां वेळ नाही.

आन्याबा — असें निकडीचें तुला तें काय काम आहे?

म्हातारा — हा सृष्टींत जें मुख्य काम करावयाचें, त्याचे तजविजींत मी आहे. आपण येथें एकटेच आहां, मी तुम्हांस खरेच सांगतो कीं, माझे आयुष्याचे आठ दिवस बाकी आहेत.

आन्याबा — तें तुला कसें समजलें ?

म्हातारा — मला कसें समजलें तें माझ्यानें तुम्हांस सांगवत नाहीं, पण मी जाणतो; कांतर असें मला वाटते; आणि तसें घडून येईलच. बरे आहे कीं माझे मरणानें कोणास तोटा होणार नाहीं. माझे जांवयानें आणि मुलीनें मला आज दोन वर्षे पोसिलें.

आन्याबा — तो त्यांचा स्वधर्म होय, त्यांत त्यांनीं नवल काय केलें ?

म्हातारा — आजपर्यंत मजकडे पैसा होता, तेणें करून

म्हातारा भिकारी.

मी कोणाच आंगावर पडेन असें नव्हतें; तो मीं ए-
के गृहस्थाकडे ठेविला होता; त्यानें तो ख्यालीखुशा-
लीति उडवून आपणास आणि मलाही गरीब केलें.
महाराज, क्षमा करावी, आपण ही गृहस्थच आहां;
परंतु मी खरे आहे तें बोललों.

आन्याबा — ही गोष्ट माझीच प्रत्यक्ष असती, तरी मी
संतोषानें ऐकतां. मला राग येताना.

म्हातारा — मला शेवटपर्यंत काम करवतें तर चांगलें हो-
तें! पण आतां मी आगदीं खंगलों, आणि निस्तेज
झालों. मला वाटतें कीं, मीं आतां यातनेंतून सुटावें
म्हणून ईश्वरें माझे हातपाय निर्बळ केले. मी कधीं
काम केल्यावांचून राहिलों नव्हतां. महाराज, मी ज्वा-
न होतां तेव्हां काम करीं तेणें करून माझे शरीर दृढ
राहिलें होतें; मला कधीं वैद्य ठाऊक नाहीं. पण जें
काम ज्वानपणास बळकटी आणीत होतें, तेंच म्हा-
तारपणास श्रम देऊं लागलें. मग माझ्यानें काम होत
नाहींसें झालें; तितक्यांत जवळ वित्त होतें तेंही गेलें.
मला काम करावयाची मनापासून आवड; पण काय
करूं? हात पाय राहिले; हें आठवून माझे डोक्यांत
अश्रु येतात, त्याची क्षमा असावी. मी आपणांस

बाळमित्र.

बळ पाहून फार कष्टा होतो.

आन्याबा — तुझीं मुलें तुला पोशीत नाहीत?

म्हातारा — मला एक कन्या मात्र आहे; तिचे भ्र-
तारानें पुत्राहून अधिक माझा समाचार घेत-
ला. त्यांनीं मला असते पदार्थांत कांहीं वाण
केली नाही. ईश्वर त्यांचें कल्याण करो.

आन्याबा — तर काय तीं तुझा आतां समाचार घेत ना-
हींत?

म्हातारा — तींच गरीब झालीं, तीं माझा समाचार काय
घेतात? नदास रेळ आली तिनें त्यांचें घर वाहावलें;
त्यांचें सर्वस्व धुपून गेलें; गुरें ढोरें मेलीं. त्यांनीं म-
ला पोसावयाकरितां कर्ज काढिलें आहे; इतकी एक-
च गोष्ट त्यांनीं माझे आज्ञेवांचून केली; तें मला फार
वाईट वाटलें. आतां माझे उत्तरक्रियेचा तरी त्यांजवर
भार पडूं नये, म्हणून मी भीक मागतों आहे. मी जुना
मनुष्य परंतु नवा भिकारी आहे, महाराज.

आन्याबा — आणि तूं राहातोस कोठें?

म्हातारा — तितकें मी सांगत नाहीं. माझें किंवा माझे मु-
लांचें बिऱ्हाड तुम्हींही पुसूनये.

आन्याबा — क्षमा करा म्हातारे बाबा, मीं सहज पुसलें.

म्हातारा भिकारी.

म्हातारा— होय, मीही जाणतो. आठ दिवसांना तुम्हांस
गाकडे पाहा; तेथें माझे घर झांकलें राहाणार नाही.

आन्याबा— (त्यास मूठ भरून रुपये देतो.) म्हाताऱ्या,
हे घे, ईश्वर तुला फार दिवस वांचवो!

म्हातारा— इतके सगळे? नाहीं; इतके मी इच्छिले न-
व्हते. मला पांच मात्र पाहिजेत; त्यांहून अधिक माझे
उपयोगीं नाहीत. स्वर्गी कोणांतही गोष्टीची वाणा ना
हीं.

आन्याबा— तूं बाकीचे आपले मुलांस दे.

म्हातारा— त्यांस काम करावयाचें सामर्थ्य आहे; त्यांस
धर्माचें कशास पाहिजे?

आन्याबा— जा माझे भले म्हाताऱ्या! जा आणि स्वस्थ
ऐस.

म्हातारा— (पांच ठेवून बाकीचे रुपये परत करि-
तो.) महाराज, हे आपले आपण घ्यावे.

आन्याबा— माझे मित्रा, तूं मला लाजवितोस.

म्हातारा— मलाही लाज वाटते. पांच रुपये तरी म-
ला घ्यावयाला संकट वाटतें. तर हे बाकीचे ठे-
वावे; कोणी दुसरे भिकारी येतील त्यांस घावधास
उपयोगीं पडतील.

वाळमित्र.

आन्याबा — तुझी अवस्था पाहून मला दया येते.

म्हातारा — आतां ईश्वरास माझी दया यावी, आणि तुमचे औदार्याचें फळ त्यानें तुम्हांस शतगुणित द्यावें.

आन्याबा — तूं कांहीं अन्न घेशील ?

म्हातारा — मीं सकाळीं खाऊन बाहेर पडलों आहे.

आन्याबा — तर कांहीं बरोबर तरी घेऊन जा.

म्हातारा — नाहीं महाराज, तें ईश्वरास आवडणार नाहीं. तुमची आवडच आहे तर एक सूपारीचें खांड घ्या, आणि इवला तंबाखू.

आन्याबा — तुला हवी तितकी सूपारी घे; बेस आणि तंबाखू पान यथेष्ट खा. आणि मग जा.

म्हातारा — नको, मला इवलेंसें पुरे; अधिक सोसत नाहीं. (आन्याबा आपली बटवी त्यापुढें करितो, तो देवाकडे हात करून म्हणतो. "हे भगवान्, ह्या गृहस्थाचें कल्याण कर!" ते दोघे पान तंबाखू खातात.)

आन्याबा — म्हाताऱ्या, आज रात्रीचा तूं आमचे घरीं राहीसना? तुला कोणीं पाहूनये असें तुझे मनांत असल्यास, मी तुला तशीच जागा देईन.

ह्यातारा भिकारी.

म्हातारा — नाहीं, महाराज, माझ्यानें राहावत नाहीं. माझा अमोलिक वेळ मोडतो .

आन्याबा — मला आणखी तरी कांहीं सेवा सांग .

म्हातारा — तुमचे आवडीकरितां मीं कांहीं मागावें तर, मला इह लोकीं अपेक्षा राहिली नाहीं. एक सरखळीचीचा तुकडा ह्या हाताला गुंडाळावयाकरितां असला तर द्यावा. (हाताकडे पाहतो) हा हात माझा अगदीं राहिला आहे .

आन्याबा — (दोन तुकडे देतो .) घे हे, दोहों हातांस दोन, माझे मित्रा .

म्हातारा — दुसरा तो ठेवा; मला एक पुरे. माझा उजवा हात बरा आहे; तो उघडा ठेवितां येईल. डावामात्र शक्तिहीन झाला आहे. हा तुमचा उपकार मी विसरणार नाहीं .

आन्याबा — आणि माझे मित्रा, मी पण तुला विसरणार नाहीं. माझे मस्तकीं तुझा पुण्यवान् हात एक वेळ ठेव बरें .

म्हातारा — (त्याच्या मस्तकावर हात ठेवितो) भगवान् तुला कृषी राखो, आणि स्वर्गकृष्यदेवो .

(तो जातो .)

बाळमित्र.

समागमस्वरुप.

माधवनामं मुलगा प्रकृतीनें घुम्या होता. सगळा दिवस त्यानें विचारांत असावें, कोणाशीं फारसें बोलूं नये. तो आपले चुलत्यासंगतीं बाहेर जाई, तेव्हां वाटेंत जें जें पाही तें तें घरीं आला म्हणजे एकटाच मनांत घोळी. त्याचे चुलत्याचीं मुलें होतीं, त्यांस ती त्याची प्रकृति अगदीं आवडत नसे. एके दिवशीं त्यांनीं माधवाची आपले बापापाशीं फिर्याद केली; म्हणालीं, “बाबा, हा आमचे मंडळींत असला म्हणजे ह्यापासून आमच्या उत्साहाचा भंग होतो.” पुढें तीं बापास म्हणणार होतीं कीं, खाला आपले घरांतून लावून दे; इतक्यांत त्यांस दुसरी सौम्ययुक्ति सूचली, कीं तो जसें करितो, तसेंच त्याशीं आपणही कांहीं दिवस करावें.

मग दुसरे दिवशीं त्यांतील एकजण किल्ला पाहावयास गेला; एकजण बंदूकखाना; एकजण गोदी; व धुराचें यंत्र, व तारवें; एकजण कुलाव्याची दीपमाळा; व एकजण धारापुरीचें पांडवलेणें. तीं सर्व संध्याकाळीं घरीं आलीं; तेव्हां रोज गोष्टीमाता सांगत,

समागम स्वरु.

तसें ते दिवशीं त्यांनीं माधवास कांहींच सांगितलें नाहीं. तीं नित्य एकामेकांशीं थट्टा मस्करीच्या गोष्टी करून आनंदांत काळ घालवीत; ते दिवशीं जिकडे तिकडे घुमीं, उदासीन, विरस झालीं. माधवास तें लागून मोठा पश्चात्ताप झाला; त्याला वाटलें कीं, माझा स्वभाव रंजक नव्हे, तें पाहून हीं मुलें माझेशीं तशीच वर्तणूक करूं लागलीं. मग त्या दिवसापासून तो ती प्रकृति सोडून त्यांशीं मन मोकळें करून बोलूं लागला. तेव्हांपासून त्यांचें त्यांचें मन मिळून तीं परस्पर आनंद पावलीं. नंतर तो मैत्रीचें स्वरु अनुभवूं लागला. त्यास समजे तें तो त्यांस सांगे; त्यांचे तोंडून आपण ऐके; तेणेंकरून तो सर्वास आवडूं लागला.

बाळमित्र.

थोरांचें हृदय,

नाटक एक अंकी.

पात्रे.

पांडुरंगराव.	कोणी गृहस्थ.
अंबा.	त्याची मुलगी.
आत्माराम.	त्याचा भाचा.
सावित्री.	त्याची भाची.
चाकर.	
गणोजी.	गाडीवान.

स्थळ, पांडुरंगरावाचें घर.

प्रवेश १,

पांडुरंगराव.

दुसऱ्याचीं मुलें आपले चरीं आणून असें होतें. हा
आत्माराम ह्यावर माझा किती लोभ! तो माझे
अपेक्षां मला अधिक आवडत होता; आणि तोच

थोरांचें हृदय .

आतां किती दूड निपजला तो पाहा ! मला आश्चर्य वाटतें, लाहानपणीं त्याची चर्या चांगली दिसत होती, तें सगळें उलटें कसें झालें ? त्याची भलाई किती ! त्याचें धैर्य किती ! संतोषवृत्ति काय ! ज्याचा सिंहासारखा पराक्रम, मेंढरासारखी गरीबी ! हे गुण पाहून त्याजवर कोणाचा लोभ जडणार नाही ? असो, आतां त्यानें माझे दृष्टीसमोर येऊं नये, मी त्याचें नांव ऐकावयासही राजी नाहीं . अरे, कोण आहे तेथें ? सावित्रीस बोलावून आण .

प्रवेश २,

पांडुरंगराव आणि सावित्री .

सावित्री — मामा, त्यां मला बोलाविलें ? काय आज्ञा आहे ?

पांडुरंग० — तुझ्या सोद्या भावाचें तुला कांहीं शंभ व-
र्तमान सांगावयाचें आहे .

सावित्री — (फिकी पडते) कोणाचें ? आत्मारामाचें ?

पांडुरंग० — हं घे, हं वासुदेवाचें पत्र आलें आहे, हें

बाळमित्र.

वाच, नाहीं तर मी तरी तुला वाचून दाखवितों. (तो वाचतो)

(वासुदेव पांडुरंगरावाचा लेंक , व आत्माराम त्याचा भाचा. ह्या उभयतांस उमरगांवीं पढावयास ठेविलें होते; तेथून वासुदेव आपले बापास पत्र लिहितो.)

“माझे परम प्रिया बाबा ”

“ तुला एकादें अनिष्ट वर्तमान लिहावयास मला खेद वाटतो, परंतु लिहिल्यावांचून परिणाम नाहीं; तें तूं दुसऱ्यापासून ऐकशील त्याजपेक्षां मजपासून ऐकलें तें चांगलें. मला आपले आत्मारामाचे ढंग चांगले दिसत नाहीत. त्यानें आपलें घड्याळ विकलें; व पोथ्या पढावयाच्या त्याही बहुत करून विकल्या. मी तुला सांगतों मला कसें समजलें तें. माझी हितोपदेशाची पोथी चौकवटून जर्जर झाली, म्हणून मी पोथी विक्याकडे एक नवी घ्यावयास गेलों होतो, त्यानें मला एक दाखविली, ती मीं आत्मारामाची म्हणून तत्काळ ओकविली. ती त्याचीच अर्गी माझी खातरी कशावरून झाली, कीं त्याचें नांव तिजवर लिहिलें होतें. मग मीं ती चार रुपयांस विकत घेतली; आणि कोणापाशीं बोललों नाहीं; कांकीं शाळेंतील मुलें त्या-

थोरंचें हृदय.

चा तिरस्कार करतील म्हणून; गुरुजीस मात्र एकांती वर्तमान सांगितलें; त्यांनीं पोथीविक्यास बळावून आपून चौकशी केली तों तो कबूल झाला कीं, मीं आत्मारामापासून विकत घेतली खरी. नंतर त्यांनीं आत्मारामास विचारिलें; तोही कबूल झाला कीं, मला पेशांची गरज लागली म्हणून मीं विकली; आणि मला दुसरी व्यावयास पैसे मिळत तोंपर्यंत माझे मित्राजवळ देण होत्या त्यांतून मी एक उसणी घेतली आहे. पैसे काय केले म्हणून गुरुजीनें पुशिलें, तेव्हां त्यानें त्यावर कांहीं निमित्त सांगितलें; पण मला तें सगळें तर्कट दिसलें. मग मला घड्याळाचा संशय आला, म्हणून मीं त्यास विचारिलें कीं, किती घटिका दिवस आला आहे? तो अमळ गोंधळून म्हणाला, मीं घड्याळ नीट करावयास दिलें आहे. मी घड्याळचीचे दुकानीं लागलाच गेलों आणि विचारिलें तों सगळा तोतया, मग मीं त्यास आपला भाऊ जाणून फर्जत केलें. त्यानें मला उत्तर केलें कीं, तुला माझे कारभारांत पडावयाचें कांहीं काम नाही. मला घड्याळाची गरज नाही, म्हणून विकलें.”

पांडुरंग० — सावित्री, ऐकलें ना? आतां तूं काय म्हण-

वाळमित्र.

तेम ?

सावित्री — मामा, तुला वाईट वाटलें असेंच हें ऐकून

मला ही वाईट वाटलें; तरी —

पांडुरंग० — धीर धर असळ; इतक्यांत झालें नाहीं. त्या
हून चांगल्या गोष्टी पुढेंच आहेत.

(तो वाचतो) नंतर त्यानें काय केलें तें ऐक. प-
रवांचे दिवशीं तिसरे प्रहरीं गुरुजीस नपुसतां तो बा-
हेर गेला, तो संध्याकाळ झाला तरी घरीं आला नाहीं,
जेवणाचा वेळ झाला तरी दिसला नाहीं; सगळी रात्र
बाहेर होता, तो सकाळीं आला. मग त्याची फजीती
झाली आहे ती काय सांगूं? त्यास पुसलें कीं तूं कोठें
होतास? तेव्हां त्यानें पूर्वीच गोष्ट रचून ठेविली हो-
ती ती सांगितली. आणि ती जरी खरी असली तरी
आज संध्याकाळीं त्याचा न्याय गुरुजीसमक्ष हो-
णार आहे; तो नीट झाला असतां मला वाटतें कीं,
त्याची अप्रतिष्ठा करून त्याला येथून हांकून देती-
ल; किंवा घरीं तरी परत पाठवितील. तूं इतका लो-
भ करीत असतां, त्याची कृतघ्नता पाहून, व आ-
पला दुर्लौकिक, व असले गुणानें त्याचें अकल्या-
ण पाहून, मला बहुत खेद होतो. रात्रीस जेथें होता

थोरान्चें हृदय.

तें ठिकाण त्यानें मला सांगितलें, पण तें मला अगदीं खरें दिसलें नाहीं. त्या ठिकाणाचें नांव तुला लिहित नाहीं, कारण कीं तूं त्यावर अधिक रागें भरशील, तो आतां मला धाक दाखवितो कीं, मी पळून घरीं जाईन.”

पांडुरंग० — त्याला येऊं तर दे; त्याला माझे उंबज्याचे आंत पाय तर घालूंदे; मग समजेल. तो रात्रीं जेथें जात असेल तेथेंच राहो. सावित्री, तूं मला त्याविषयीं एक शब्द बोलूं नको. गुरूनें त्यास अडकवून ठेविलें; किंवा फजीती करून हांकून दिलें, तरी तें मला सारखेंच. मी त्याची चिंता अतःपर वाहाणार नाहीं. त्याला हावें असलें तर त्यानें देशांतरीं जावें; पाहिजे तर कोणाची गुलामगिरी करावी. मीं फार दिवस त्याला आपल्या मुलाप्रमाणें वागविलें.

सावित्री — खरें मामा, आमचा त्यां बापाहून अधिक प्रतिपाळ केला.

पांडुरंग० — मीं तो आपले संतोषानें केला. मी देशांतरीं असतां तुमचे आईनें माझीं मुलें सांभाळिलीं होतीं, तसा मीं तुमचा सांभाळ केला त्यांत नवल नाहीं. पण —

बालमित्र.

सावित्री— आत्माराम अमळ हूड आहे, म्हणून त्यापासून एकादा अन्याय झाला असेल. एरवीं तो हाडीं कसा आहे तें तुझे लक्षांत असेलच. त्याकडून एकादा अन्याय झाला असला तर त्यास त्याचे चोपट रवंत होत असते.

पांडुरंग० — मीं ही त्याला पुष्कळ अन्याय माफ केले असतील. त्यानें दारू जाळतांना केंस भाजून घेतले तें; आपले दिवाणखान्यांतला आरसा फोडिला तें; किनर्याबाचा आंगरखा विश्वलांत खराब केला तें; गाडी नोडिला तें; हे सर्व अपराध मीं त्याला माफ नाहीं केले? मीं म्हटलें, असो, पोरपणा आहे; ह्यांत कांहीं दुर्गुण नाहीं. पण घड्याळ विकणें! पोथ्याविकणें! शाळा सोडून नविचारितां वाहेर जाणें! रात्रीस वाहेर निजणें! गुरूपासून पळून जाईन म्हणून म्हणणें! आणि मजकडे येऊन हें सगळें साजरे करून दाखवीन म्हणून मनांत आणणें! ह्या गोष्टी फार वाईट आहेत.

सावित्री— माझ्या मामा, तूं प्रथम तो आपली आंगरूटका कशी करितो तें ऐक, मग तुला करणें असेल तें कर.

थोरांचें हृदय.

पांडुरंग० — आतां मी त्याचें ऐकूं? भगवान् करो आणि अतःपर त्याचें दर्शन मला नहोवो. माझे सर्व कुळांस व घरांतील माणसांस मी सांगून ठेवितों कीं, तो गांवाच्या आंत आला असतां काम्यांनीं झोडा.

सावित्री — आहा मामा, असें करूं नको! — तूं इतका कठोर त्यावर होऊं नको. मी तुझी भाची. मी तुला माझे बापासारिखें मानितें, एक वेळ माझी प्रार्थना एक.

पांडुरंग० — बरें पाहा तूं, मी तसें करितों कीं नाहीं तें.

सावित्री — तर त्यां तसें केलें असतां मला असें वाटेल कीं, तूं माझे बयेंस विसरलास, आणि तुझा लोभ मजवरून उणा झाला.

पांडुरंग० — काय तुजवरून? तुजकडे काय अन्याय आहे? तुझ्या भावाचे अन्यायाकरितां माझी तुजवर अनाकड कधीं होणार नाहीं. पण तूं मला अतःपर भावाविषयीं भीड घालूं नको. माझी प्रीति संपादून तूं स्वस्थ ऐस.

सावित्री — माझे भावावर तुझी अवकृपा पाहून मला करुच कसें होईल?

पांडुरंग० — त्याला तें माजे. त्यानें पैशांचें काय केलें?

बाळमित्र.

व रात्रीस बाहेर कोठें गेला होता तें त्यानें कां सांगितलें नाहीं ?

सावित्री — पत्रावरून मला असें दिसलें कीं, तो त्या दोन्ही गोष्टींस कबूल झाला; वासुदेवास मात्र तें स्वरेण वाटलें नाहीं. (तो पांडुरंगरावाकडे डोक्यांत आसवें आणून पाहाते.) माझे मामा, तूं कठोर होऊं नको.

पांडुरंग० — (अमळ थंड झाला) बरें तर पाहूं या, त्याचा गुरु काय म्हणतो, तो पर्यंत मी त्यास अवकाश देतो.

प्रवेश ३,

पांडुरंगराव, सावित्री, आणि चाकर.

पांडुरंग० — तुला काय पाहिजे ?

चाकर — खालीं कोणी माणूस आला आहे, तो आपणाम भेटावयास इच्छितो.

पांडुरंग० — तो काय घेऊन आला आहे ?

चाकर — शाळेंतून पत्र आणिलें आहे, हें घ्यावें.

पांडुरंग० — (लाखाद्यावरील नांवाकडे पाहातो.)

थोरंचें हृदय.

ठीक! मी त्याचीच वाट पाहात होतो. हें गुरूचे हा-
तचें खरें. मी त्याचें अक्षर ओळखितो. तो माणूस
कोठें आहे? त्याला म्हणावें थांब; मी उत्तर देतो.

चाकर — त्यास वरती बलावूं?

पांडुरंग० — मीच खालीं येतो. मी त्याचे तोंडून सर्व वर्तमा-
न ऐकणार. (तो खालीं जातो. सावित्री त्यामागून जाते.
चाकर तीस खूण करून खोळंबवितो.)

प्रवेश ४,

चाकर आणि सावित्री.

चाकर — सावित्रीबाई, इकडे या!

सावित्री — कां? काय म्हणतोस?

चाकर. — आत्माराम येथें आला आहे.

सावित्री — काय, माझा भाऊ?

चाकर — जरी येऊन पोहोंचला नसला तरी आतां येऊ-
न पोहोंचेल. गांवाजवळ आला आहे.

सावित्री — तुला हें कोणीं सांगितलें?

चाकर — माणूस आला आहे त्यानेंच सांगितलें. त्यास

वाढमित्र .

तो वाटेंत भेटला . आहा बये ! त्यानें काय बरें असें केलें ?

सावित्री— त्यानें कांहीं अनुचित केलें नसावें . तो तसें कधीं करणार नाही , हें तूं स्वें मान .

चाकर— तो असें करील असें मलाही कधीं वाटलें नव्हतें . आम्हां सर्वास तो आवडतो , हें देवास ठाऊक आहे . आम्ही त्यासाठीं माण देऊं . त्याची इवली चाकरी केली तर त्यानें तो उपकार कधीं ठेवूं नये . तुमच्या मामानें जेव्हां जेव्हां आम्हांवर रागें भरावें , तेव्हां तेव्हां त्यानें आमची रद्दबद्दी करावी . शेजारी पाझारी गरीब लोक आहेत तितके त्याचें बरें इच्छितात . मला आश्चर्य वाटतें , गुरुजीनें त्यांजवर कसा राग केला ? त्यानें कांहीं खोडा केली असेल , म्हणून ते त्यास शिक्षा लावावयास गेले असतील ; तो अमळ मानी आहे ; तें पाहून त्यास वाटलें असेल कीं आपली अप्रतिष्ठा होऊं नये , म्हणून तेथून निघाला असेल .

सावित्री— माणसाची त्याची गांठ कोठें पडली ?

चाकर — येथून एके मजलेवर . तो नदीचे काठीं एका झाडाखालीं निजला होता .

सावित्री— आहा ! गरीब वापडा !

थोरंचें हृदय.

चाकर — तो उठे तों माणूस तेथें खोळंबला होता. त्यास पाहून तो किती चमकला असेल तें पाहा ! त्याला वाटलें कीं हा मनुष्य आपणास परत न्यावया करितां आला आहे; म्हणून त्यानें माणसास सांगितलें कीं, माझे तुकडे तुकडे केले तरी मी तुझे बरोबर येणार नाहीं.

सावित्री — खरेंच, मी त्याचा धोट स्वभाव जाणते.

चाकर — तेव्हां माणसानें त्यास सांगितलें कीं, तूं मला इतका आवडतोस कीं, मला मार जरी वसला, किंवा माझी चाकरी जरी गेली, तरी तुला दुःख होईल तें मी कधीं करणार नाहीं.

सावित्री — तर आत्मारामानें आतां काय करावयाचें योजिलें आहे ?

चाकर — तो थकला होता तरी हकू हकू माणसाबरोबर चालत आला. ते दोघे शिवेपर्यंत बरोबर आले. तेथें तो आमराईत लपून राहिला आहे. त्यानें माणसास सांगितलें कीं मामा पत्र वाचून काय म्हणतो तें परत येऊन मला कळीव.

सावित्री — आहा ! माझें त्याजशीं भाषण होतें तर बरें होतें !

बाळमित्र.

चाकर — तोही हेंच इच्छीत असेल .

सावित्री — आमचा मामा आमराईकडून नित्य फिरा-
वयास जात असतो, तो रागांत आहे, आणि पहि-
ल्यानेच तेथें ह्याची त्याची गांठ पडली तर अन-
र्थ होईल ! रुपा करून तूं धांवत जा, आणि त्या-
स सांग कीं, आपले कोठाराकडे ये, आणि त्यामार्गे
लिकून राहा; किंवा कोठें पेंढ्यांत लपून बस. मामा
बाहेर गेला म्हणजे मी तुला भेटेन.

चाकर — भिऊं नका बाईसाहेब, मी स्वतां त्याला तेथें
आणितों, आणि लिकवितों. (तो जातो)

प्रवेश ५,

सावित्री (एकली)

हा भाऊ मला किती तरी श्रम देतो ! तरी मला त्या-
बद्दल शांति केल्यावांचून राहावत नाहीं.

थोरांचें हृदय.

प्रवेश ६,

सावित्री आणि अंबा.

सावित्री — ताई ! मी तुजशीं बोलावयाकरितां वाट पाहत होते ! बोलून तुला कांहीं वाईट वर्तमान कळवावें हें माझे देवीं आलें आहे.

अंबा — मला तें सगळें आधींच समजलें . नुकतेंच बाबांनं माझे भावाचें पत्र मजकडून वाचिल्लें ; त्या वर गुरूचें पत्र आलें, त्यानें तर त्याचा राग दुणावला .

सावित्री — आतां माझे भावाचे दोषाचा मीं कसा परिहार करावा, हें मला कळत नाहीं .

अंबा — मी पैज मारितें कीं तो निर्दोष आहे . तुला वासूचें ह्मनिम ठाऊक नाहीं ? तो आपण अन्याय करितो आणि ते लोकांवर घालितो . तुझे भावाविषयीं माझे बापाचे मनांत त्यानें आजच वांकडें आणिलें असें नाहीं ; त्या मार्गे दाहा वीस वेळ त्यानें त्यास बाहेर घालवून घावयाचें केलें होतें ; पण शोध करून पाहातां शिवटीं सगळा अन्याय वासूचा . मला त्याचे पत्रावरूनच दिसतें कीं कांहीं त्याचेंच क-

बाळमित्र .

वंटाळ आहे ; आत्मारामानें कांहीं मूर्खपणा मात्र केला असावा .

सावित्री — आहा ! काय त्यां मला धीर दिला ! माझा भाऊ रीतीनें चांगला , मनानें मोकळा , आचरणानें स्वच्छ , स्वभावानें उदार , प्रकृतीनें निःशंक आहे ; पण तसा अमळ उतावळा , धट्ट , आणि आयही आहे ; त्यानें एक वेळ निश्चय केला तो कदापि सोडीत नाही ; आणि त्याचे म्हटल्याप्रमाणें जे चालत नाहीत त्यांची तो मर्यादा ठेवीत नाही .

अंबा — आणि माझा भाऊ , मत्सरी , कृत्रिमी , दंभी , पोटांत शिरून गळ घालणारा , असा आहे . जसें मांजर , प्रथम मखमलीसारख्यां मऊ पावले करून आंगावर ठेवितें , नंतर आपणास भरंवशांत घालून तिख्या सारखे नखांनीं काडितें . तुझ्या भावास आणि त्यास किती अंतर ! माझा भाऊ चेऊन तुझे भाषासारखा भाऊ मला कोणी देईल तर मी तत्क्षणीं घेईन . ह्यावेळेस गोष्ट वाईट इतकीच आहे कीं , आत्माराम येथें नाही .

सावित्री — आणि जर तो येथें असला तर ?

अंबा — आं ! कोठें आहे तर तो ? सांग कीं मी हा त्या-

थोरान्चे हृदय.

पाशीं धांवले; मला तो केव्हां दृष्टीस पडेल असें झालें आहे.

सावित्री — तो आपले कोठाराशीं आहे, पण चुप्! चुप्! माझा मामा एकटाच आपणाशीं कांहीं बोलतो आहे असें माझे कांनीं पडतें.

अंबा — बरें, तूं आत्मारामाची बहीण, म्हणून त्यांस प्रथम भेटावें हें नीट आहे. मी बाबाजवळ येथें असतें, आणि तो अमळ थंड होईल तर पाहतें. तूं धांव, जा त्यापाशीं, आणि त्याला धीर दे.

सावित्री — होय, आणि चांगली शिक्षा ही करीन. त्याला घटे हें सगळें.

(ती बाहेर जाते.)

प्रवेश ७,

पांडुरंगराव आणि अंबा.

पांडुरंग० — त्या थोरानें माझें पित्त असें खवळविलें आहे, कीं खालीं माणूस वाट पाहातो आहे त्याला पत्राचें उत्तर द्यावयास माझ्यानें एक अक्षर लिह-

वाळमित्र.

वत नाहीं. असो, तो उद्यां जाईल; माझे चित्त अ-
मळ स्वस्थ झालें पाहिजे.

अंबा — असें कां बाबा, तूं काय अझून त्या बिचाऱ्या
मुळावर रागांतच आहेस? त्याचा अन्याय काय
इतका मोठा आहे?

पांडुरंग० — खरेंच तुम्हां पोरींना तो मोठा दिसत ना-
हीं. कांकीं तुम्ही ही तशाच आहां. मला वाटतेकीं,
त्याजपेक्षांही वाईट आहां, तुम्हांपुढें गुणी मुलगा
शिक्षा घ्यावयास असतां ही. —

अंबा — बाबा, कोण तो?

पांडुरंग० — माझा गुणांचा वासुदेव.

अंबा — आहा! होय, आपला वासू फार प्रामाणिक,
बहुत थोर, शिक्षा घ्यावयास योग्य.

पांडुरंग० — मी जाणतो, सावित्रीला आणि तुला तो
आवडत नाहीं. तुमचे लापटणिकेवरून त्याविष-
यीं माझे मनांतही आणिकरी गोष्ट आली होती;
पण गुरूलें त्याची आज मोठी तारीफ लिहिली, त्या
वरून माझा संशय गेला.

अंबा — त्यासगळे गुरूंनीं उपगुरूंनीं त्यास वाणून वाणू-
न तुला कंटाळा आणिला नाहीं काय? ते त्याचे बा-

थोरान्चें हृदय.

पाची मातबरी जाणतात. धूर्त आहेत ते; बापा-
जवळून पैका काढायचा असला म्हणजे त्याचे
लंकाचे गुण वर्णून काढीत असतात.

पांडुरंग० — लोक तसें करितात हें मी ही जाणतो, पण
वासूची मला अझून एक वार्डट चेष्टा आढळली ना-
हीं; आणि आत्मारामानें नाहीं तरी सहस्रावधि के-
ल्या असतील.

अंबा — त्याच्या चेष्टांपासून कोणास उपद्रव झाला
नसेल, त्याचा त्यासच झाला असेल.

पांडुरंग० — तुम्ही एका घाला वेडें कराल. त्यानें माझा
रथ मोडिला त्यांत काय माझा तोटा झाला नाहीं?
रथ सोनेरी रंगाचा, नुकता नवा केलेला, ज्याचे दो-
न हजार रुपये मला पडले!

अंबा — ती गोष्ट अवचित झाली, अज्ञानपणानें झा-
ली; त्याचें वय पाहून ती त्याकडे दोष म्हणून ला-
वितां येत नाहीं. गणोजी गाडी जोडून हांकून पा-
हात होता, तो आत्माराम त्याचे पाठीस लागून त्या-
जवळ बसला; तितक्यांत हातचा चाबूक खाली प-
डला म्हणून दोऱ्या आत्मारामाचे हातीं देऊन गणो-
जी खाली उतरला. दोऱ्यांनीं दोऱ्या निर्वळ हातांत पाहून

बाळमित्र.

मस्ती केली, आणि पळाले. बरें झालें कीं ओढण तु-
टून घोडे निघून गेले; त्यानें दुसरें कोणी फार दुखा
यलें नाहीं; गाडी मात्र मोडली.

पांडुरंग० — होय, हें कांहीं फार नाहीं झालें! ह्यांत
माझे शिवाय दुसरे कोणाचा तोटा झाला नाहीं.

अंबा — कां? आत्मारामाचे डोक्यास खोंक नाहीं प-
डली? तें असो; पण बिचाऱ्या गणोजीची चाकरी
गेली, तें मला फार वाईट वाटतें.

पांडुरंग० — तें आठवलें म्हणजे अझून माझे पायांचे
जाळ मस्तकीं जातात. त्या रुत्यानें माझा आठरां रु
पयांचा नाश झाला!

अंबा — आहा बाबा! त्यावेळेस आत्माराम आपले म-
नांत किती ओशाळला! गणोजीची आपले करितां
बेअबरू झाली, तें त्याच्या मनास वारंवार खाई.

पांडुरंग० — ते दोघेही लवाड बेटे. दोघांस एकदांच हा
कून घावें घटत होते. मला हें आश्चर्य वाटतें कीं तु-
ला केंवार घ्यावयास वाईट माणसेंच कशीं मिळता-
त. तूं मुलगा झाली असतीस तर आत्मारामास सो
बती चांगली साजतीस; मग तुम्ही दोघें मोठमोठा-
ले चमत्कार करितां.

थोरांचें हृदय.

अंबा — नाहीं पण —

पांडुरंग — चुप्, बोलूं नको ! तूं मला कंटाळा आणि तेस. मला बाहेर फिरावयास जावयाचें आहे. जा, आणि सावित्री कोठें आहे तिला घेऊन ये. (तो पांगोटें न घालतां बाहेर जातो.)

प्रवेश,
अंबा.

(आपणाशीं) त्याला बळवावयाला फार कष्ट लागतील. असो, आशा सोडून ये; त्याचें तोंड मात्र अमळ कठीण आहे.

प्रवेश २,

अंबा आणि सावित्री.

सावित्री — (दाराची फळा किंचित् उघडून डोकावते.)
चुप् चुप्!

बाकमिन्न .

अंबा — का ?

सावित्री — मामा बाहेर गेला ?

अंबा — नुकताच गेला; आत्माराम कोठें आहे ?

सावित्री — तो मागील दाराचे निसणीशीं आहे .

अंबा — त्याला हळूच वर आपले खोलींत आण .

सावित्री — नाही, तें ठीक नाही ! जानकी तेथें आहे .

अंबा — त्यास येथेंच आणलें तर काय चिंता आहे ? बा-

बा बाहेर गेला म्हणजे येथें कोणीं येत नाहीं .

सावित्री — खरें म्हणालीस आणि समयीं येथून त्यास

झकावयासही चांगलें; तूं येथें ऐस, मी त्याला आणितें .

प्रवेश १०,

अंबा .

त्यापासून कधीं मी सगळें पूसून घेईनसें मला झालें आहे ! त्याचे भेटानें मला मोठा आनंद होईल . मला त्यास पाहून एक सगळें वर्ष लोटलें . ओहो, हा

थोरंचें हृदय.

तो आला वाटें (त्यास भेटावयास सामोरी जाते.)

प्रवेश ११,

अंबा, सावित्री, आणि आत्माराम.

अंबा — (त्यास आलिंगिते) आहारे माझ्या भाऊ !

सावित्री — आपणास त्यानें इतके संकटांत पाडिलें आहे, त्याअर्थी त्यास मोठा सत्कार उचित आहे .

अंबा — मी त्याला पाहून सगळें विसरतें .

आत्मा० — अंबाताई, तुझे ममता अझून मजवर तशीच आहे . सावित्रीताईसारखी तूं मजवर कठोर दिसत नाहीस .

सावित्री — असें काय ? मी तुझे मामासारखी असावयाची होते, मग —

आत्मा० — मला पहिल्यानें सांगाकीं, तो काय म्हणतो ? तो मजवर रागावला आहे हें खरेंच काय ?

सावित्री — तुला आम्हां येथें आणून लपविलें, हें जर त्याचे कांतीं गेलें तर मग आम्हांस हें घर सोडून देशांतरीं जावयाचें पडेल .

वाळमित्र.

अंबा — होयगे बाई खरेच ! त्यांचे समोर जावयाचे अशून
अमळ नांव घेऊं नका. त्यावेळेस तो एकादा अनर्थ
करील.

आत्मा० — आमचे गुरूनें काय बरे त्याला लिहिलें अ-
सावं ?

सावित्री — त्यानें तुझे पराक्रमाचे फार वर्णन केले
आहे.

अंबा — काल पत्र आले त्यांत वासूनें कांहीं तुझें वां-
कडे लिहिलें आहे.

आत्मा० — काय ! वासूनें लिहिलें ? तर आतां मला दुसरा
परिहार नको. त्याला सगळी गोष्ट ठाऊक आहे, आ-
णि मी त्याला यत्किंचित् सर्व सांगितलें आहे.

अंबा — त्याचें पत्र वाचलें असतां तुजकडे काडीमात्र
अन्याय दिसत नाही.

आत्मा० — त्यांत जर माझा तिळप्राय अन्याय आहे तर
चाराचे हाल ते माझे हाल.

सावित्री — असो, तें बोलून फळ नाही. तूं रोहोतून ए
क कोणी तरी असावास, भला किंवा लबाड.

आत्मा० — तुला मी अन्यायी वाटतो ? माझा अन्याय
काय ? घड्याळ विकलें हाना ?

थोरांचें हृदय.

सावित्री — आणखी कांहीं नाहीं ? त्यां शेजा पागोटें
विकलें नसेल म्हणून कोणीं म्हणावें ?

आत्मा० — खरेंच ! मला आणखी पेशांची गरज लाग-
ली असती तर सगळें विकलें असतें .

सावित्री — आहा, काय चांगलें उत्तर ! आणि नित्य
सात्रीस बाहेर निजावें !

आत्मा० — एक रात्र मात्र बाहेर होतां गे ताई .

सावित्री — आणि त्यासाठीं गुरु योग्य शिक्षा करितील
म्हणून पळावें !

आत्मा० — योग्य शिक्षा नव्हे जुलूम करितील असें
कां म्हणेसना ? मी अन्याय करीन तर शिक्षा करावी,
उगीच शिक्षा म्हणजे ? जर मीं ती शिक्षा घेतली अ-
सती तर मग मीं आपणावर काळिमा आणिली अ-
सती, आणि त्यांनीं मला अप्रतिष्ठा करून शाळेंतू-
न काढून दिलें असतें, तर मग मला येथें तुम्हांज-
वळ यावयास तोंड नव्हतें.

अंबा — पण भाऊ, तूं त्याचा परिहार कसा करितोस तें
सांग; आम्हांला कळलें पाहिजे; आम्हां बापायसाठीं
तुझी सफाई करूं.

आत्मा० — तर वास्तवीक गोष्ट अशी आहे. कांहीं दि-

बाळमित्र.

वस झाले जवळचे गांवीं यात्रा भरणार म्हणून आमचे शाळेंतून बोलूं लागले. तेव्हां आम्हां भोज पाहावी, आणि होस पुरवावी म्हणून गुरूनें आम्हां किती एकांस यात्रेस जावयास आज्ञा दिली.

सावित्री.— असें काय ? तर मला वाटते घड्याळाचे आणि हितोपदेशाचे रुपये आले तितके सगळे डाळिंबे, पेरू, वरफी, पेढे, घ्यावयास खर्च झाले असतील; कांहीं दरवेशांचे आस्वल मार्कडांचा तमाशा पाहावयासही खर्चले असतील.

आत्मा.— (अंबास) मला वाटते माझे ताईला असल्या वस्त्रा फार प्रिय आहेत, त्यांकरितां कोणी जें मागेल तें ती देईल. मीं तसें नाहीं केले, एक मला ताहान लागून माझे आंगाचा दाह झाला, म्हणून एका गुजराथी ब्राम्हणाचें भांगीचें दुकान होतें तेथें गेलों, निर्मळसें पाणी घ्यावें म्हणून.

सावित्री.— हें तर त्याहून वाईट. कसें असो पण तें भांगवाल्याचें दुकान तर खरें.

आत्मा.— ताई, तुझा स्वभाव फार कठीण गडे, माझे सगळे ऐकून तर घेशील. तेथें आम्ही बसलों अ-

भतां—

थोरांचें हृदय .

अंबा— (दाराकडे कान देऊन ऐकते.) घात झाला,
माझे बापाचे शब्द ऐकूं येतात !

सावित्री— पळ ! पळ ! पळ लवकर !

आत्मा० — नाहीं, मी मामापुढें जाऊन त्याचे पायां प-
डेन, आणि त्याचें सांत्यन करीन .

अंबा— आये ! नको भाऊ, तसें करूं नको . तो त्याचे-
ठेस तुझें ऐकणार नाहीं . माझे साठीं, इतकें तूं करूं
नको .

आत्मा०— तर तुझें ऐकूं ?

अंबा— हो हो ! तें सगळें तुझे वांटचें मी करीन .

(ती त्याला खांद्यानें मागले दाराकडे लोटिते, आ-
णि बाहेर लावून देऊन दिवाणखान्याचे दार ला-
विते.)

प्रवेश १२,

पांडुरंगराव, अंबा, आणि सावित्री .

अंबा— आहा बाबा, मला वाटतें तूं फिरून आला-
स बाहेरून .

बाळमित्र.

पांडुरंग. — माझे पागोटं कोठें आहे तें पाहातां. जळो तें,
कोठें ठेविलें तें स्मरत नाहीं.

सावित्री — (चोहोंकडे पाहते) हें आहे.

पांडुरंग. — तें मजकडे आणावयाचें तुला सचलें
नाहीं?

सावित्री — खरेंच, मला सचलें नाहीं.

अंबा — — सर्वदां विज्ञाची स्वस्थता राखणारे असे वि-
रळ.

पांडुरंग. — खरेंच, तुम्हांला कामें पुष्कळ म्हणून तु-
मचें चित्त व्यग्र.

अंबा — माझे मनांत नुकतीच आत्मारामाची गोष्ट
आली होती.

पांडुरंग. — मी काय निरंतर त्याचे नांवाचा गिणागि-
णाट आपल्या कानाशीं ऐकावा?

अंबा — बरें बाबा, आतां त्याची आम्ही गोष्ट बोलणार
नाहीं. तूं फिरून येतोसना लवकर?

पांडुरंग. — मी आतां फिरून आज बाहेर जावयाचा
नाहीं. (सावित्री आणि अंबा एकामेकींचे तोंडांक-
डे पाहून मान हालवून खूण करितात कीं, मसलत
कसते.) आणि आतां उशीरही झाला आहे, आणि

थोरान्चें हृदय .

मला कोणीं मांगितलेकीं, माझा जुना गाडीवान खालीं आला आहे, तो मजशीं बोलावयास इच्छितो आहे .

अंबा व सावित्री— काय गणोजी !

पांडुरंग० — मला जें नुकसान व्हावयाचें तें होऊन चुकलें, आणि त्याचें त्याला पारिपत्यही पुष्कळ झालें. आतां तो काय म्हणतो तें मला एकिलें पाहिजे .

अंबा— तूं फिरून येईसतो तो हवें असलें तर थांबेल .

पांडुरंग०— नाहीं नाहीं, मी त्याचें ऐकून त्याला लवकर निरोप देणार . (त्या दोघी एकमेकींचे कानांशीं लागतात.) (तो अंबास म्हणतो.) तुझा बाबा (सावित्रीस) आणि तुझा मामा, तुला म्हणतो तें निमूटपणें त्यां ऐकावें. (सावित्री हळूच जावयास लागते.) पोरी, तूं कोठें चाललीस ?

सावित्री— (गोंधळून) मला खालीं कांहीं काम आहे .

पांडुरंग०— बरें तर, गणोजीला सांगकीं, वर ये .
(सावित्री जाते)

बाळमित्र.

प्रवेश १३,

पांडुरंगराव आणि अंबा.

पांडुरंग० — मला त्या गरिबाची काककूत येते. असा चांगला गाडीवान मला मिळाला नव्हता. माझे घोडे असे त्यानें तुळतुळीत ठेविले होते कीं, त्यांचे पाठीवर रूय पाहावे. तो त्यांचे दाणे चोरून कधीं दाखव्यावयास गेला नाही.

अंबा — त्यां त्याला क्षमा केली असती तर आत्मारामास इतका खेद होताना.

पांडुरंग० — फिरून फिरून त्याची गोष्ट काढितेस ! गणोजीस काढावयास आणि मला गाडीवानाचांचून इतकी अडचण भोगावयास तोच कारण. गणोजी काढल्यानंतर मला कोणीच गाडीवान आवडला नाही, त्याचें काम चालवावयास मला दुसरा कोणी तसा मिळावयाचा नाही.

थोरांचें हृदय .

प्रवेश १४ ,

पांडुरंगराव , अंबा , सावित्री , आणि

गणोजी .

सावित्री — मामा , हा गणोजी आला .

गणोजी — महाराज , मी क्षमा मागतों . मला वाटते कीं , आतां मजवरून आपला राग गेला असेल . प्रार्थना करितों कीं मी आपणापाशीं धट्टाईनें आलों , आणि रुस्कत मागतों म्हणून आदले मनांत वांकडे येऊं नये .

पांडुरंग — मीं तुला तेव्हांच रुस्कत दिली नाही काय ?

गणोजी — आपण म्हटले कीं , “ हा ये तुझा रोज-मुरा , माझे घरून ह्या क्षणीं जा , आणि पुनः माझा उमरा चढूं नको . ” तुम्हीं मला संथपणानें बोलावयास किंवा रुस्कत मागावयास अवकाशच दिला नाही .

पांडुरंग — त्यां माझी गाडी मोडिली असतां तुजशीं मीं दुसरे शतीनें चालावे असें कांहीं साहित्यें नव्हतें . त्यावेळेस त्या आत्म्यापोराची मान मोडिली अ-

बाकमित्र

सती तर भलें काम होतें.

गणोजी — त्यावेळेस मग मी आपधाकलों, कांहीं बोललों नाहीं; आणि आम्हां गाडीवानांचें ज्ञान चाबुकापर्यंत; पण लोच, महाराज, माझ्या हातून पडला तेव्हां तशी गोष्ट झाली, पण अतःपर मी जपून चालेन.

पांडुरंग० — बरें, तें आतां सगळें गतलें. तूं हल्लीं काय करीत असतोस ?

गणोजी — महाराज, मी तुम्हांस सोडल्यापासून विपत्तीच भोगतां आहे. तुमची चाकरी सोडल्यावर मी स्वंदेरावशिरक्यापाशीं राहिलों. आहा काय धनी तो ! त्यानें काठी उगारल्यावांचून चाकरांशीं बोलूंच नये. तो विचारा स्वर्गीं स्वस्थ असो !

पांडुरंग० — तो आतां मेला तर ?

गणोजी — त्याचे मरणानें त्याचे हाताखालचे लोकांस आनंद झाला. त्यापासून पोढभर दाणे ही मिळूनयेत, आणि सदां माराशीं गांठ.

अंबा — गणोजी, अशा धन्यापाशीं तूं कां राहिलास वरें ?

गणोजी — तर कोठें जाऊं वये ? माझे बायकोस ज.

थोरांचें हृदय.

वळच चाकरी लागली होती, म्हणून मला त्याकडे राहाणें प्राप्त झालें. ती मेळवी तितक्यांत थोरांचा कांहीं चरितार्थ चाले. खंडेरावासमोर सर्व कांपत असत. त्याला मृत्यूनें मात्र कांपविलें. सांप्रत मला चाकरी नाही, आणि काय करावें तें सूचत नाही.

पांडुरंग० — पण तूं जाणतोस कीं मी कोणास विपत्ति इच्छित नाही, आणि जुने चाकरांस तर सर्वथा नाही.

गणोजी — खरेंच; मलाही तें ठाऊक आहे. पण ते भयंकर शब्द “पुनः साक्षा उमरा चटूं नको.” अझून माझे कानांत गोंगावत आहेत. खंडेरावांनीं मजवर दाहा वेळ काठी उगारिली असती, तरी इतकें भय मला वाटलें नसतें.

अंबा — तर तेव्हांपासून तुला चाकरी नाही?

गणोजी — तें पुणेंशहर नव्हे. असले गांवढ्यांत थोराची पंचाईत, तेथें गाड्या घोडीं कोण ठेवितो? मी शेतावर खपें; माझी बायको हेलमजूरी करी; माझीं पोरें भीक मागत; इतकेंही करून आम्हांस पोट भरणें कठीण पडे. आम्ही भुईचें आंथरूण

बाळमित्र.

करूं, आणि आकाशाचें पांघरूण, माझी बायको तर शेवटीं ह्याच दुःखानें मेली. (तो डोळे पुसतो)

पांडुरंग० — तुला हें सगळें घटे, तूं मजपाशीं कां आला नाहीस?

अंबा — (सावित्रीस हळूच) आतां बाबा निवळलासा दिसतो. आतां आत्मारामाविषयीं कांहीं शुभलक्षण वाटतें.

गणोजी — आहा! महाराज, काय बायको होती! अशी चांगली बायको झाली नसेल. जेव्हां जेव्हां मी रिते हातीं घरां येईं आणि उपाशीं निजावयास जाईं, तेव्हां तेव्हां तिनें आपले भाकरींतून मला अर्धी भाकर द्यावी. जेव्हां मला राग यावा, तेव्हां तिनें मला कोमळ वचनांनीं थंड पाडावें. हाय! आतां ती मेली, ती मला जीवंत करवत नाही! ती मेली तेव्हांपासून माझे विपत्तीस आरंभ झाला; आतां शेवट कोठें होईल तो ईश्वर जाणे.

सावित्री — आहा, गरिबा विचाऱ्या! तुझी मला दया येते!

गणोजी — बायको मेल्यानंतर मला कोठें चाकरी मिळाययाची आशा राहिली नाही. तेव्हां थोडे दिवसांवर

थोरान्चें हृदय.

मीं आपला मुलगा मुलगी हातीं घेऊन रात्रीचा गांव सोडला, तो मध्यरात्रपर्यंत चालत होतो; मग एका झाडाखालीं निजलो. दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं एक गांव आमचे दृष्टीस पडला. प्रारब्धयोगानें त्या दिवशीं तेथली यात्रा होती; तेथें हेल वाहून मीं कांहीं पोटास मिळविलें. तो तेथें मला आत्माराम भेटला; तो केवळ ईश्वरी पुरुष ! खरें सांगतो; तो तमाच आहे.

पांडुरंग०— काय तो आत्म्या पोय्या ! ईश्वरी पुरुष !
ते चंडाक पार !

अंबा आणि सावित्री— (पुढें होऊन गणोजीकडे आनंदानें पाहातात.) काय ? आत्माराम !
आमचा आत्माराम !

गणोजी— महाराज, मला पाहिजे ती शिक्षा करा, पण त्यास वाईट म्हणूं नका. मला पायांखालीं तुडवून मारा व्हावें असलें तर.

सावित्री— गणोजी, चालूंया तुमची गोष्ट.

गणोजी— माझी धाकटी चांपी एके भांगवाल्याचे दुकानीं भिक्षा मागावयास गेली होती; तेथें वासुदेव आणि आत्माराम दोघे बसले होते.

वाळमित्र.

पांडुरंग— वाहावा ! चांगला धंदा ! भांगवाल्याचे दु-
कानीं !

सावित्री— नाहीं माया , ते ब्राह्मणांचें दुकान असावें ;
एरवीं माझा भाऊ तेथें जावयाचा नाहीं .

पांडुरंग० — पण त्या गांवीं जावयाचें त्याचें काम
काय होतें ?

अंबा— त्यांना गुरूनें जावयास रजा दिली असली
तर ? आपला गुणाचा वासुदेव ही तेथें होता ,
त्यां एकिलें कीं नाहीं ?

गणोजी— त्यानें लागलेच माझे मुलीस वळखिलें ;
आणि वासूनें त्यास पुष्कळ वारिलें तें न ऐकून
तो तेथून उठला , आणि त्यानें पहिल्यानें माझे
मुलीस कांहीं मिठाई आणून खावयास दिली ;
नंतर तिला हातीं धरून चालला , आणि तिज-
पासून सर्व वर्तमान ऐकून घेतलें . मग तो ति-
ला घेऊन मजपारीं आला ; मी सगळे दिवसाचे
मजूरीनें शोषून तेथें एकीकडे ओंजळीनें पाणी
पीत होतो , तो त्याला पाहून मी हर्षानें वडा झा-
लों . माझे आंगावर चिंध्या होत्या , जिकडे ति-
कडे मळ लागला होता , तसेंच मीं त्याला उराशीं

थोरांचें हृदय.

धरिलें, आणि कवकून कडकडां भेटलों; इतका कीं जवळ लोक होते त्यांस वाटलें कीं, त्या कोवळे मुलास मी चिरडून टाकतों आहें काय! तो ही मला पाहून मोठा हर्षी झाला. मग तेथें लोकांची दाटा होती म्हणून त्यानें माझा हात धरून मला एकीकडे नेलें.

अंबा — बाबा; मी आतां हावी असली तर पैज मारिन कीं, —

पांडुरंग० — उगी एस पोरी! बरें, मग गणोजी?

गणोजी — मग आपणास सांगितलें असें त्याला मीं आपलें सविस्तर वर्तमान सांगितलें. तें ऐकून त्याला रडें कोंसळलें, तें कांहीं केल्यानें आटोपेना. तो म्हणाला, गणोजी, मला क्षमा करा. त्या सर्व विपत्ति तुम्हांस मजमुळें भोगावयाच्या पडल्या; तर आतां मी प्रतिज्ञा करितों कीं, तुमचें दुःख दूर करीन तरच निद्रा घेईन. मग तो खिंसा चांपून त्यांतून लाहानशी पिशवी काढून, मला म्हणाला, हे घ्या कांहीं पैसे, मजपाशीं सध्यां इतकेच आहेत. मीं ते घेत नाहीं म्हटलें म्हणून त्याला मोठा गग आला; तेव्हां मीं त्याला म्हटलें, रावजी, तुम्हां

बाळमित्र.

ला हें खाऊसाठी दिले असतील, ते मीं कसे घ्यावे?
मला कष्ट करावयाची सवे आहे; कसेंही करून
मी पोट भरितोंच आहे. असें म्हणतांच त्याला मो-
ठा क्रोध येऊन त्यानें हातपाय आपटले, आणि
मला वाटतें कीं, मीं ऐसे घेतोंना तर, तो मला त्या-
वेळेस मारता.

पांडुरंग० — पिशांत किती ऐसे होते ?

गणोजी — सरासरी चार रुपयांचा ऐवज. त्यानें त्यां-
तील दोन आण्याचा खुर्दा मात्र ठेविला. तो म्हणा-
ला, तुम्ही माझे मामाचे जुने आणि प्रामाणिक
चाकर; तुम्हीं कांहीं चोरी लबाडी केली नाही; अ-
सें असतां मुलांसह वर्तमान त्या वयांत तुम्हीं भीक
मागावी; आणि तुम्हांस राहावयास ठिकाण नसा-
वें; तुम्हीं क्षुधेतृषेनें तळतळावें, आणि तें आम्हीं
पाहावें; धिक् आमचें जिणें! तर तुम्ही आतां
असें करा कीं, कोठें लाहानशी खोली घ्या. तीन
दिवसां आंत मी आपले मामास लिहून उतर आ-
णिवतो, आणि तुमची कांहीं सोय काढितों. मामास
आपण दोघांनीं ही रागें भरविलें स्वरें; पण तो
दयाळू आहे, तो उदार आहे, तो तुमची विपत्ति

थोरांचें हृदय .

एकून कळवळेल , आणि वळेलच .

पांडुरंग० — तो असें बोलला ? वास्तवीक ?

गणोजी — महाराज, मी शपथ करितों हावी तर .

अंबा — नको नको, तूं खोटें बोलणार नाहीस, आम-
ची खातरी आहे; सांग पुढें सगळी गोष्ट .

गणोजी — नंतर त्यानें माझे बंडूस आपले मांडी वर
बसविलें; आणि मला पुसतो, तुमचीं मुलें काय क-
रीत असतात ? मीं म्हटलें काय करितील ? कोठें
झाडाखालीं जाऊन फुलें जमा करून आणि तात,
आणि त्यांचे तुरे करून विकतात; नाहीं त्यावेळेस
काटक्या जमा करितात; तेंही नाहीं त्यावेळेस भीक
मागतात. तो म्हणाला छी, छी, छी; हें ठीक नाहीं. अ-
शांत कांहीं जीव नाहीं. ह्यांत तीं आकशी आणि स्व-
च्छंद मात्र होतील. तुम्ही मुलांस कांहीं तरी एका-
दा धंदा शिकवावा; आणि मुलीस कोठें चाकरीस
ठेवावें.

अंबा — बाबा, आत्मारामानें ह्याला नाट सांगितलें न-
हे ?

गणोजी — मीं म्हटलें, खरेंच, पण ह्या असल्या विंध्या

बाळमित्र.

आंगावर असतां ह्यांस मी कोणापाशीं नेऊं? माझे जवळ एक पंनास रुपये असते तर मी ह्यांस सोईस लाविलें असतें. येथें जवळच एक खत्री आहे, तो पोरें चाकरीस ठेवीत असतो; त्यास मीं वीस रुपये नजर दिले असतां तो बेंडूस घेईल, व एक रंगारीण आहे ती माझे चांपीस ठेवील; तिला अमळ चिरगुटे पांघरुणें करून सजिवलें असतां, मग माझे एकट्याचेंच राहिलें; त्याचा भार नाही. मी कोठेंही कोणाची चाकरी करून पोट भरीन; असा रिकामटवळ्यासारिखा इकडे तिकडे फिरणार नाहीं.

पांडुरंग० — आणि त्यावर आत्मारामानें काय म्हटलें?

गणोजी — त्यानें तें ऐकून मात्र चेतलें, आणि गेला, तो चौथे दिवशीं आला, आणि मला म्हणाला, तो खत्री कोठें राहातो? त्याकडे मला न्या. मी त्यास त्याकडे नेलें; तो तो एकांतीं काय बोलले तें मला त्यानें सांगितलें नाहीं; मग मला म्हणाला कीं रंगारिणीकडे चला. मीं तिजकडे त्यास नेलें; तेथें त्यानें मला दरवाज्याशीं ठेवून तो आंत गेला, आणि

थोरांचें हृदय.

तिळा कांहीं बोलला, तें ही मला त्यानें सांगितलें ना-
हीं. मग आम्ही दोघे परत आलों. पांच पंनास पा-
वले चालून तो उभा राहिला, आणि माझा हात ध-
रून म्हणाला; माझ्या मित्रा, आतां तूं मुलांची कांहीं
काळजी करूं नको; मी त्यांची सोय केली. पुढें त्यानें
मला एक दुकान दाखविलें; त्या दुकानदारास त्यानें
अगोदरच पैसे देऊन ठेविले होते; तेथून त्यानें म-
ला हा आंगरखा, पागोटें, आणि सखलाद, अशी
देवविलां; तीं हीं आतां माझे आंगावर प्रत्यक्ष आ-
हेत; त्यांनीं मी मोग मनुष्य दिसतां नाहीं बरे?

अंबा — (गंहिवरून) अगा माझ्या गुणाच्या, माझ्या
भल्या आत्मारामा!

पांडुरंग — (डोळे पुसतो) आतां मी समजलों घड्याळ
कोठें गेलें तें.

गणोजी — इतकेंच नाहीं महाराज, तो माझे शिशांत,
माझे नकळत, पैसे घालीत होता, तो मी धरिला,
आणि म्हणालों तुझे उपकार मजवर पर्वताएवढे
झाले आहेत, आतां मला आणखी पैसे नकोत.
मग त्यास जो राग आला आहे, असा कधीं आ-

बाळमित्र .

ला नसेल . तो मला म्हणाला , माझे मामाने तुजक
रितां पैसे धाडले ते तूं घेत नाहीस , हें मामास क-
ळलें तर तो काय म्हणेल ? मग मी ते घेऊन तु-
म्हांकडे येऊं लागलों , तें पाहून तो मला म्हणाला ;
मामाची आज्ञा अशी आहे कीं , त्यांतलें त्यां कांहीं
कोणाला सांगूनये ; ह्यासाठीं हें तूं मामापाशीं जर
बोललास तर तो फार रागावेल . मग मी आपले
मनांत म्हटलें ; आहाहा ! पांडुरंगराव असे धर्मा-
त्मा आहेत नव्हे ! तर ह्यावरून मला दिसतें कीं ,
मी त्यांकडे गेलों असतां , ते मला माझे अपराध
क्षमा करून पुनः चाकरीस ठेवितील . असें मीं म-
नांत आणिलें ; पण तुम्हांपाशीं येऊं नये ह्याविष-
यीं त्यानें माझे पोटांत भय घातलें .

पांडुरंग० — आहारे माझ्या आत्मारागा ! माझ्या जि-
वलागा आत्मारागा ! तुझ्या ठायीं लहानपणापासून
थोरपणा आणि उदारपणा मी पाहात आलों , ते अ-
सून तसेच आहेत .

अंबा — तर शेवटीं तूं काय योजून येथें आलास ?

गणोजी — मी आलों एवढ्यासाठीं ; येथले लोकांचें

थोरांचें हृदय.

मला एक पत्र पाहिजे कीं, मी ह्या गांवचा खरा; आणि बेंडू हा माझा मुलगा खरा. असें पत्र दाखविल्यावांचून तो खत्री म्हणतो कीं, मी तुझे मुलास आपले स्वाधीन घेणार नाहीं; म्हणून मला येथें येणें पडलें. गांवांत शिरलां तों मला कोणीं सांगितलें कीं यशवंतरावास एक गाडीवान पाहिजे; तें एकून मला असें वाटलें कीं, आत्मारामाचे योगानें मला आतां प्रारब्धही अनुकूल आहे. तो तसाच मी यशवंतरावाकडे गेलों, तों त्यांनीं सांगितलें कीं, तूं मागे कोणाजवळ होतास, त्यांचे हातचें आवरूपत्र आणिलें तर तुला ठेवीन. पाहिलें तों खंडेराव तर परलोकीं गेले, तेथें माझ्यानें जावयत नाहीं; म्हणून भीत भीत तुम्हांपाशीं आलों. मनांत कीं कदाचित् तुम्हीं मला आवरूपत्र दिलें नाहीं तरी, तुम्हीं आत्मारामाचे हातानें जे मजवर उपकार केले त्याविषयीं तुम्हांस बरें मागावें, आणि परत जावें.

पांडुरंग० — नाहीं, माझ्या भल्या गणोजी, तसें होणार नाहीं; आत्मारामानें जे तुजवर उपकार केले, त्यांत माझा अगदीं संबंध नाहीं. त्यानें आ-

बाळमित्र.

पणास उघडें करून तुला झाकलें; त्यानें आपण उपाशी राहून तुला तृप्त केलें. हें त्यानें पुण्यकर्म केलें; त्याचा वांटा मी कसा घेऊं ? तुझे योगानें तोही माझ्या कपेस पात्र झाला; हा त्यावर तुझाही मोठा उपकार झाला. त्यास त्यां आज केवढे संकटांतून काढिलें ! होय, आज जर तूं येथें आला नसतास, तर मीं त्याला अक्षयीं माझ्या दृष्टीवेगळें केलें असतें.

गणोजी— महाराज, आपण असें म्हणतां ! तर माझे सारखा भाग्यवान् आज ह्या सृष्टींत कोणी नाही ! काय ! आत्मारामास मीं संकटांतून बाहेर काढिलें; आम्ही परस्पर परस्परांस असे कामास आलों ! आहा ! काय आनंदाचा दिवस आज !

पांडुरंग० — त्या घातक्या वाशानें माझे अंतःकरण त्याविषयीं क्षोभविलें होतें. त्या लुचानें मला असें फार वेळ ठकविलें. अतःपर मी त्याचा विश्वास करूंक सा धरूं ? धरणार नाहीं. पण मला शालागुरूचें नवल वाटतें.

अंबा— कां बाबा ? त्यालाही त्यानें असेंच ठकविलें नसेल कशावरून ?

थोरानेंचें हृदय.

पांडुरंग० — पण तो मला लिहितो कीं, आत्माराम प-
वाला आहे ! त्यानें निराश होऊन आपले जिवास
एकादें कांहीं केलें, किंवा तो एकादें संकटांत पड-
ला तर कसें होईल ?

गणोजी — घोडा ! घोडा ! एक घोडा मात्र द्यावा; मी
त्यास परत आणितों. तो द्वीपांतरीं गेला असला
तरी तेथून आणीन.

सावित्री — (मामाचा हात धरिते) माझे मामा, तूं त्या-
ला क्षमा करिशील ? तूं त्याला एक वेळ आपले
पोटाशीं धरिशील ?

पांडुरंग० — जरी त्यानें आपलें सगळें विकलें अस-
लें तरी; जरी तो जन्मला तसा नागवा मजपा-
शीं आला तरी, मी त्यास आतां अंतर देणार ना-
हीं. (सावित्री अंवास खूण करिते, आणि आपण
धांवत बाहेर जाते.)

अंबा — बाबा, जर तो येथेंच कोठें असला तर ?

पांडुरंग० — काय येथें ? त्याला कोणी पाहिलें ? कोठें
आहे तो ? कोठें आहे तो ?

गणोजी — आहा ! येथें जर तो आहे ! येथें जर तो
आहे, तर मग काय ! मग मी आनंदानें उडेन.

वाळमित्र .

अंबा — बरें बाबा, तर तो तुझे दृष्टीस पडेल .

प्रवेश १५,

पांडुरंगराव, आत्माराम, अंबा, सावित्री,
आणि गणोजी.

(आत्माराम दिवाणखान्यांत प्रवेश करून मा-
मास साष्टांग नमस्कार घालितो . गणोजीचे पोटांत
आनंद मावत नाही . सावित्री आणि अंबा आनं-
दाशु टाकतात .)

आत्माराम — (हात जोडून उभा राहून) आहा मा-
मा ! माझ्या पूज्या मामा ! तूं माझे अपराध क्षमा
करिशील ?

पांडुरंग० — क्षमा करीन . तूं मला आतां सहस्र वांट्यां
नीं अधिक आवडतोस . तुला क्षमा योग्य आहे .
तूं मला अतःपर सोडून जाऊ नको .

आत्माराम — नाही मामा ! कधीं जाणार नाहीं . (व-
चून गणोजीस पाहातो , आणि त्याचा स्वर ध-

थोरांचें हृदय.

रितो.) आहा! मामा जर त्यां ह्या गरिबांचे आणि ह्यांचे मुलांचे हाल पाहिले असते! आणि जर ते सगळे तुजमुळे झाले असते! जसे मजमुळे झाले, तर तुला किती खेद होता!

गणोजी — नाहीं आत्मारामा, माझे हलांस मीच कारण. मीं तुला गाडीवर कां घ्यावें? मीं तुझे हातांत तापट घोड्यांच्या होत्या कां घ्याव्या? पण तुझे सारखे मुलास नाहीं कोण म्हणेल? जरी ती गाडी माझे आंगावरून आरपार जाती, तरी माझ्यानें तुला नाहीं असें म्हणवतेना. तर आत्मारामा, आतां ह्याची खूण धर; आणि आजपासून मजकडे नाहीं ती आळ घेऊं नको. त्यां घेतली तर मी तुला नाहीं म्हणणार नाहीं. पण मग मी आपला प्राण ठेवणार नाहीं.

पांडुरंग — आत्मारामा, त्यां आपलें घड्याळ, पुस्तकें, आणि मला वाटतें, चिरगुटेही, विकलीं, हे मला कां लिहिलें नाहीं? तुला ह्या वस्त्यांचा उपयोग समजत नाहीं. इतका तुजकडे वेडेपणा नव्हे?

आत्माराम — होय मामा, तें खरें; पण गणोजीचे कुटुंबास एक क्षणभर ही मीं कष्टांत पा-

बाळमित्र .

हावे तें मला महापातक दिसलें. आणि खीही त्यां रागावून गणोजीस हांकून दिलें होतें, म्हणून मला भय वाटलें कीं, त्यास सहाय होण्याविषयीं तूं मला मना करिशील; आणि जर मी तुझी आज्ञा मोडितों, तर मोग टपक्यांत येतों.

पांडुरंग०— काय? तर त्यां माझी आज्ञा मोडिली असती?

आत्माराम— होय मामा; पण इतक्याविषयींच मात्र.

पांडुरंग०— माझे शूरा मुला, मला तुझा मुका घेऊं दे! असो; पण मला पत्र आलें आहे, त्यांतील एके गोष्टीविषयीं मला अझून संशय आहे, तितका माझा फेड. तूं रात्रीस बाहेर होतास तो कोठें होतास?

आत्माराम— मी गणोजी करितां ऐसे घेऊन गेलों होतों. आमचा गुरु त्या रात्रीस कोठें बाहेर गेला होता, म्हणून लवकरच दरवाजा लागेल, हें मला ठाऊक होतें. त्यासाठीं मी लवकर घरीं यावयास निघालों, तो आंधारांत वाट चुकलों.

बाळमित्र— आहारे भाऊ, तर मग तुझी अवस्था काय झाली; आणि तूं कोठें निजलास?

आत्माराम— मला वाटेंत एक खोंपट आढळलें, ते

थौरांचें हृदय .

थें दारीं एक फळ्याचा तुकडा होता, त्यावर निजलों; तशी निद्रा मला कधीं आली नव्हती. गणोजीस सखी करून माझे जिवाम मोठें समाधान झालें होतें.

अंबा — आये ! काय दुष्ट वासू तरी ! त्याला हे सगळें ठाऊक, पण त्यानें आम्हांस कळविलें नाहीं

पांडुरंग० — त्या क्षणापासून मीं त्यास पाणी सोडिलें; आतां तूं माझा—

आत्माराम — नाहीं मामा, असें करूं नको. दुसऱ्यास दुःखांत पाडून मी सखी कसा होईन ? आणि मातक्यान तुझे पोटचे मुलास .

सावित्री — (त्यांचा हात धरिते) असले भावाम मी किती वाणूं ? किती जिवानीं धरूं ?

पांडुरंग० — बरें तर ; तो शाळेंत असेल ; आणि तू मजपाशीं ऐस . मी तुला माझे हृदयांत ममत ठेवीन . तुला शिकवावयास गुरु पाहिजेत, ते शंभर कोसांवरून आणावयाचे झाले तरी आणानें.

गणोजी — (नमतो) माझे चांगले धन्या, तुझी रक्षि मीं सदां सारिखी पाहिली .

पांडुरंग० — (त्याची पाठ थापटतो) गणोजी, तू परा-

बाळमित्र.

वंतरावापाशीं वचनानें गुंतला आहेस काय ?

गणोजी— मी कसा गुंतूं ? मला तुम्हांपासून रुस्कत कोठें मिळाली आहे अझून ?

पांडुरंग० — तुला रुस्कत मिळणार नाहीं. माझी इच्छा आहे कीं, त्यां आणि आत्मारामानें एका ठिकाणीं असावें, आणि एकांमेकांस करवी करावे. पण त्यास पुनः गाडीवर येऊं देऊं नको हो. मी तुझे मुलांचा ही सांभाळ करीन.

गणोजी— (आनंदाचा उभड येऊन डोळ्यांतून आस-
वें टाकितो आहे.) माझे धन्या ! तूं खरेंच म्हणतो-
स ? मी हें स्वप्न तर पाहात नाहीं ? आहा ! तर
प्रथम मला घोडशाळेंत जाऊन माझे जुने मेचां-
स भेटूंदे

(सर्व निघून जातात.)

जुनाचाकर .

मुकुंदशेट आणि विठू .

विठू — बाबा, तूं रामजीला काढशील तेव्हां त्याचे जागेवर ठेवावयाला मीं एक चांगला चाकर पाहिला आहे .

मुकुंद० — तुला ती कामगिरी कोणी सांगितली बरें ?
मी त्यास काढणार हें कशावरून ?

विठू — तर काय, तूं सदां त्या म्हातारड्यासच ठेवणार ? त्यापेक्षां मला वाटते कीं तरणाचाकर मोठा उपयोगी पडेल .

मुकुंद० — चांगले चाकरास कंटाळाचें ही गोष्ट फार अनुचित ! तूं त्यास म्हातारडा म्हणतां तुझे चित्तांत खाल्लें कसें नाहीं ! तो माझे चाकरींत म्हातारा झाला ; तुला त्यानें लाहानाचें मोठें केलें ; तुला दुखणें येई तेव्हां तो तुझी फार काळजी घाही ; तेणें करूनच तो लवकर म्हातारा झाला असें नाहीं कशावरून ? त्यावरून तूं पाहाकीं, त्यां त्याचे म्हातारपणाची थट्टा करावी ही कित्ती कृतघ्नता ! आणि हा तरी तुझा खचित निश्चय होतो कीं, तरणाचाकर त्यापेक्षां अधिक उपयोगीं पडेल ? तर

बाळमित्र .

त्याविषयीं एकादा निश्चय करावयास असून तूं फार लाहान आहेस; हे तुझ्याहून जाणत्याचें काम आहे. एकादे दिवशीं मी तुझे अनुभवास आणून देईन कीं, आस्थापूर्वक चाकरी करण्याविषयीं, व धन्याचें हित पाहाण्याविषयीं, तरण्यापेक्षां म्हातारे चाकर फार उपयोगी असतात .

विठू — तूं म्हणतोस त्याअर्थी मी तें खरेंच मानितों . पण त्याचे केंस झडले आहेत, त्याला पाहिलें म्हणजे मला चिन्हच वाटतें, आणि हांसूं येतें.

मुकुंद० — हे तुझे ठायीं कांहीं प्रतिष्ठित लक्षण नव्हे, मुला! मला वाटलें नव्हतें, कीं तूं असा अधम आहेस. तुला ठाऊक नाहीं, त्याला फार दिवस दुखणें लागून त्याचे केंस गेले तें ? त्याची थट्टा करावी ती ईश्वराची थट्टा, ज्यानें तो रोग सुळींच उत्पन्न केला.

विठू — पण तो नित्य कुरकुरतो, आणि दुर्मुखलेला असतो; दुसरे चाकरांसारखा मौजी नव्हे .

मुकुंद० — वयामुळे त्याचे ठायीं ती प्रौढता आहे. पण तो कुरकुरेल कशाला ? तो अठरा वीस वर्षांचे पोत्यासारखा चपळ नाही म्हणून काय तो तुला आवडूं नये ? अगा मुला, असें मनांत आणतांना तुझे

जुनाचाकर.

आंगास शाहारा यावा ! ईश्वरें मला फार दिवस आयुष्य दिलें असतां, ह्या प्रमाणें तूं माझाही कंटाळा करशील नव्हे ?

विठू — काय तुझा ! नाहीं बाबा, मी असा हाड नाहीं.

मुकुंद० — तर रामजीचा कंटाळा करावा हा हाडपणा नव्हे ? कांकीं तो म्हातारपणासुळें मागले सारिग्या चपळ नाहीं म्हणून ?

विठू — बाबा, मी चुकलों, मला क्षमा करा. मला आतां फार खेद झाला कीं मीं—

मुकुंद० — तूं उगीच कां राहिलास ? तुला खेद कां झाला तें सांग.

विठू — तो माझा अन्याय जर मीं तुला सांगितला, तर तूं मजवर फार रागें भरशील. आणि मला मारशील.

मुकुंद० — मुला, तूं जाणतोस, मला मारावयाची होस नाही; मी तो उपाय तसेंच कारण पाहून एका देवेळेस करितों. अन्याय झाला असतां मोठे ममतेनें, आणि चांगला उपदेश करून, मी तुला आणि तुझे बहिणीस मार्गावर आणितों. त्यां अन्याय काय केला आहे तो मला ठाऊक नाही, म्हणून तुं-

बाळमित्र.

झें मी पारिपत्य करणार नाहीं हें माझ्यानें निश्चूण कबूल करवत नाहीं. तूं काय अशी बोली सोडवून कबूल होणार ? छी, हें चांगलें नव्हे. तुजवर माझी ममता किती आहे, हें तुला ठाऊकच आहे; तर तीवर विश्वास धरून, त्यां मजपाशीं कबूल व्हावें.

विठू — बरें बाबा, तर मी कबूल होतो, कीं मीं रामजीस “ चोरटे म्हाताज्या ” असें म्हटलें.

मुकुंद० — काय ? तुजपासून अशी गोष्ट झाली ? त्याभले मनुष्यासंगतीं कसें वागावें तें तूं इतकें विसरलास ? आणि ते शब्द रामजीनें ऐकिले ?

विठू — होय बाबा, म्हणूनच मला पश्चात्ताप होतो.

मुकुंद० — पश्चात्ताप व्हावा हें चांगलें मुला; पण तोंडावर कोणास वाईट म्हटलें त्याचाच पश्चात्ताप व्हावा आणि पाठीमागे म्हटलें त्याचा होऊं नये, असें तुला वाटेल तर, वास्तवीक पाहातां दोन्ही अन्याय समान आहेत.

विठू — खरें बाबा, तोंडावर किंवा मागे मीं रामजीस असें म्हणूनये; पण मीं तोंडावर म्हटलें म्हणून मला फारच खंती होते, कांकीं—

मुकुंद० — तूं मजपुढें मन मोकळे करून कांहीं पुढें

जुनाचाकर.

सांगावयास इच्छितोस, असें मला वाटतें, चालूं
दे; गोष्ट संपीव.

विठू — होय बाबा, जेव्हां मीं रामजीस वाईट म्हटलें,
तेव्हां त्यानें डोक्यांतून आंसवें टाकिलीं; आणि
म्हणाला, मी एक तर म्हातारपणाचे कुेशानें पिडि-
लों आहे, त्यावर आणखी मला मुलांनीं लास
द्यावे; काय प्रारब्ध!

मुकुंद — गरीब विचारा रामजी! मला वाटतें कीं,
ती गोष्ट त्याचे जिह्वारीं लागली असावी. त्या वया-
त त्याला पोरानीं चाळवावें तें साहाणें फार कठीण
आहे. पण ज्या मुलास त्यानें बाळपणापासून म-
मतेनें वागविलें, असें कीं, ते त्याचे उपकार कधीं
फेडितां येणार नाहीत, त्या मुलांनें त्यास असें दु-
खवावें, हे त्यास अतिदुःसह झालें असेल!

विठू — आहा बाबा, मी कित्ती निंद्य म्हणावा! मी त्या-
पशीं क्षमा मागेन. आणखी मी शपथ घेतों कीं,
माझे कुडींत प्राण आहे, तोंपर्यंत मी त्यास पुनः
कधीं दुखविणार नाहीं.

मुकुंद — बरें मुला, म्हटल्याप्रमाणें वागलास तरच
तुला आजचा अपराध देव क्षमा करील; आणि

बाळमित्र.

मी ही क्षमा करीन. आपण सगळे परस्वाधीन प्राणी आहो; कामक्रोधादिकांस वश होऊन एकादे वेळेस अनुचित कर्म करितो; पण त्यांचें चरें निघून गेल्यावर आपणांस पश्चात्ताप व्हावा, आणि गर्व सोडून झालेल्या अपराधाची आपण स्वच्छता करावी; आणि पुनः आपणांपासून तमा न होऊं देण्याविषयीं आयह धरावा. पण तूं मला सांगकां, तुला रामजीस असें म्हणावयास कारण काय झालें ? त्यानें तुझा कांहीं अन्याय केला होता ?

विठू — होय बाबा, त्यानें आपले कडून जरी नमला केला तरी मला तसें वाटलें. मी आपला तीरकमठा घेऊन खेळत होतो, तो त्याचे तोंडावर तीळ पाहून मी त्यावर नेम धरिलें; त्यावरून त्यानें मला म्हटलें “ स्वबरदार विठू; नाहीं तर मी तुझे बास जाऊन सांगेन.” त्यानें मला असें धमकाविलें त्यावरून मला फार राग आला, आणि मीं त्याला शिवी दिली.

मुकुंद० — तर त्यां आपले कडून त्याला दाटून दुखविलें.

विठू — तें मी नाहीं कसें म्हणूं ?

जुना चाकर.

मुकुंद० — तर तूं विशेष अपराधी. म्हणूनच त्याचे डोळ्यांस पाणी आलें !

विठू — बरें तर बाबा, तूं आज्ञा देशील तर मी ह्याक्षणां त्याकडे जाऊन क्षमा मागतों, तो ती देईपर्यंत मला चैन पडणार नाही.

मुकुंद० — होय मुला, असले कामास एकक्षण जाऊं देऊंनये. जा, जाऊन ये, मी येथें आहे. (विठू जातो आणि समाधान पावून परत येतो.)

विठू — बाबा, आतां माझे अंतःकरण मला स्वस्थता देतें. कांकीं, रामजीनिं मला मनापासून क्षमा केली. आणि मला वाटतें कीं, मी अतःपर असा अन्याय करणार नाही.

मुकुंद० — ईश्वर तसें तुजकडून करवो; त्याचे रूपे वाचून तुझा कोणताही निश्चय पार पडणार नाही.

विठू — त्याची रूपा व्हावयास काय उपाय करावा ?

मुकुंद० — तिजविषयीं तूं त्याची प्रार्थना कर, तो तुला ती नाही देणार असें होणार नाही.

विठू — मी ती मनापासून मागेन. पण बाबा, मीं दुसरें एक तुझे आज्ञे वाचून काम केलें आहे; कदाचित् तुला त्याचा राग येईल.

बाळमित्र.

मुकुंद० — काय तें, मुला ?

विठू — त्यां मला कोरा रुपया दिला होता, तो मीं राम-
जीस दिला.

मुकुंद० — त्यासाठीं मी रागें कां भरेन ? त्यां असलें काम
स्वबुद्धीनें करावें; त्यांत मला समाधान आहे. तुला
मी पैसे देतो, तितके तूं हावे असले तर खरच; ते
तुझे. ते त्यां धर्ममार्गास खर्चले तर त्याहून दुसरें
अधिक चांगलें कृत्य काय आहे ? सांगितलें आहे
कीं, आपण लाहानपणापासून धर्मकृत्याचा अ-
भ्यास ठेवावा; पण तें धर्मकृत्य आपलें सामर्थ्य
पाहून व्यवस्थेनें करावें; नाहीं तर धर्म तोच अध-
र्म होतो. पण रामजीचें आतां समाधान झालें ना ?

विठू — त्याचे डोक्यांतून आनंदाश्रू आले, ते मी पाहि-
ले.

मुकुंद० — मी तुला त्याविषयीं शाबासकी देतो, माझे मुला. चां-
गले अंतःकरणाने आहेत ते कोणासही व्यथा देत
नाहींत. सर्वही सत्कर्म आपले अंतःकरणांत समा-
धान उत्पन्न करितात, पण परोपकार करण्यांत
फारच समाधान आहे.

विठू — आहा ! जर ईश्वरें कधीं मला सामर्थ्य दिलें,

जुनाचाकर.

तर मी आपले आसपासचे गरीब लोकांचे क्लेश दूर करीन.

मुकुंद० — मी भगवंतापाशीं मागतों, कीं तोहा गुण तुजमध्यें दृढ करो; आणि तो आचरावयास तुला सा मर्त्य देवो.

विठू — तर मग मी सदां आजचे सारखाच समाधान पावेन?

मुकुंद० — हा इतका एकच आनंद कधीं विटत नाहीं. प्रथम तूं हा आपले घरचे मनुष्यांवर उपकार करून भोग. जर तुझे चाकर भले मनुष्य आहेत, तर तूं त्यांशीं बरेपणानें वागून त्यांची ममता आपणाकडे लावून घे. त्यांस कधीं मधीं देणगीही दे; जर तूं त्यांस घटे तेव्हां आणि प्रसन्नचित्तानें ती देशील तर ते तुझे दृढ मैत्र होतील.

विठू — पण बाबा, त्यांस रोजमुरा मिळतो नव्हे?

मुकुंद० — तो त्यांचे चाकरीचा; त्यांत आपण कांहीं त्यांस अधिक केले असें नाहीं. पण त्याशिवाय त्यांस कांहीं इनाम दिलें असतां, त्यांची ममता आपणावर जडते, आणि ते अधिक कामावर पडतात.

विठू — हें कसें तें मी चांगले समजलों नाहीं.

बाळमित्र.

मुकुंद० — त्या रामजीचाच दृष्टांत देतो. त्याचे चाकरीचें मात्यास अन्नवस्त्र रोजसुरा देतो. तें घेऊन त्यानें बोली केली आहे तितकी चाकरी केली म्हणजे तें फिटलें नव्हे? आतां तूं पाहाकीं तो घरांतली सर्व वस्तांची खबरदारी ठेवितो; दुसरे चाकरांची देखरेख करितो, तेणें करून माझा फार नफा होतो; हें तो माझे ममतेनें सर्व करितो, कांकीं मी त्याला वेतनाशिवाय आणखी देणगी देतो. तूं मोठा होशील तेव्हां, तूं ज्याचे त्याचे तोंडानें चाकरांची कागाळी ऐकशील, तर मी तुला खरेच सांगतोकीं, हा अन्याय धनीलोकांचा आहे; ते त्यांस भय दाखवून वांगवूं पाहातात; प्रीतीनें वागवित नाहीत.

विठू — आतां मी पकें समजलों, आणि माझे आंगावर पडेल तेव्हां तूं सांगतोस तसेंच मी करीन, आणि तुझे उपदेशाप्रमाणें वागेन.

मुकुंद० — तसें केलें तर तुला त्यापासून संताप होणार नाही, माझे वापानें मला ह्याविषयीं एक गोष्ट सांगितली होती, ती मी नित्य स्मरत असतो.

... .. शम दोणार नाही, तर

जुनाचाकर.

मी ती ऐकावयास इच्छितों.

मुकुंद० — तूं मजकडे आपल्या अन्यायास कबूल झालास, आणि त्यां रामजीविषयीं उदारपणा दाखविला, हा तुझा भलेपणा पाहून मी संतोषानें ती गोष्ट तुला ऐकवितों. “ दमाजीराव म्हणून कोणी सरदार होता, तो सरकारचाकरींत म्हातारा झाला, तेव्हां तो आपले इनामगांवावर येऊन राहिला. त्याची बायको मोठी पतिव्रता होती; व पांच मुलें, तीं आपले आईबापांचे आजेंत तत्पर होतीं. त्याचा थोरपणा, त्याचा मधुर स्वभाव, त्याचे घरांतील स्थितरीत पाहून त्यागांवचे सर्व लोक, व त्याचे ओळखीदेखी त्यास मानीत. असें तें कुरवी कुटुंब जो पाही त्याचा आत्मा समाधान पांचे. उमेदवार माणसें त्याचे चाकरींत राहावयाची इच्छा करीत. त्याचा कोणी चाकर मेला असतां, किंवा गेला असतां, त्याचे जागेवर राहावयास उड्या पडत. ज्याचे चाकरांचे तोंडावर सर्वदा आनंदवृत्ति दिसावी, जसें कोणी म्हणेल कीं हे त्याचीं लेंकरें आहेत, चाकर नव्हत. त्यानें आज्ञा कराव्या त्या नीतियुक्त जशा ज्याचे शक्तीस योग्य तशा कराव्या, ते

बाळमित्र .

पेंकरून कोणाचे मनांत कधीं त्याची अवज्ञा करावी अशी कल्पना आलीच नाहीं. त्याचे घरीं चाकरांत परस्पर भावांप्रमाणें गोडी होती. कधीं त्यांमध्ये बोलाचाली झाली, तर धन्याची चाकरी अधिक कोण वजावतो, आणि त्याचे हितास अधिक कोण जपतो, ह्याविषयीं मात्र व्हावी. जाधवरावशिंदे दमाजीचे जुने मित्र, तेही दमाजीसारिखे चाकरी सोडून आपले इनामगांवीं राहात होते; ते एके दिवशीं त्यांचे घरीं आले होते; तेव्हां गोष्टीवरून गोष्ट निघतां, जाधवरावांनीं गोष्ट काढिली कीं, “मी दुसरे सर्व गोष्टींत सुखी आहें, परंतु चाकरांविषयीं बेजार आहें; मला त्यांविषयीं जपतांना पुरे झालें. जो चाकर पाहावा तो आळशी, बेअदबी, आणि चाकरी चोर, आढळतो.” दमाजी त्यांस म्हणाला, “तेवढ्याविषयीं मी सुखी आहें; आज राहा वरें झालां, मला असें स्मरत नाहीं कीं, मला कोणीं रंजीस केलें. मी त्यांविषयीं समाधान पावतां; आणि तेही मजविषयीं समाधान पावतात.” जाधवराव म्हणाले, “असेल; पण असें विरळां आढळतें. त्यांस चांगलें ठेवण्याविषयीं किंवा चांगलें कर-

जुनाचाकर.

ण्याविषयी, तुम्हांस कांहीं युक्ति ठाऊक असावी.”
 दमाजी म्हणाला “युक्ति सोपी आहे, ती पाहा तुम्हां-
 स दाखवितो.” असें म्हणून त्यानें एके पेटीकडे बो-
 ट केलें.” त्यास जाधवराव म्हणाले. “मी समज-
 लों नाहीं.” त्यावर त्यानें कांहीं उत्तर नकरितां पे-
 टी उघडून दाखविली; तींत साहा खण होते. एक-
 एकावर हें लिहिलें होतें,—“अधिकोत्तर खर्च;”
 “माझा खासगत खर्च;” “माझे बायकोचा;” “
 माझे मुलांचा;”—“चाकरांचा;”—“देणगीचा;”
 दमाजी म्हणाला; “मी आपले कुळापासून एक
 वर्षांचे रुपये आगाऊ वसूल करितों; त्यांचे साहा
 बांटे करितों. पहिले खणांत बांटा घालतो तो अ-
 कल्पित खर्चास ठेवितों; त्यास तसें प्रयोजन पड-
 तें तेव्हांच हात लावितों. दुसऱ्यांत जो घालितों
 तितक्यांत माझा जातीचा खर्च ठेवितों; तिसऱ्यां-
 त कुटुंबाचे पोटाचा खर्च; चवथ्यांत माझे मुलां-
 चा विद्याभ्यास इत्यादिकांचा खर्च; पांचव्यांत चा-
 करांचा मुशारा; साहाव्यांत त्यांस किंवा दुसरे को
 णास देणगी, धर्मादाय, इत्यादिक खर्च. त्या शेव-
 टले स्वणामुळे मला चाकरांपासून सरख आहे. सु-

बाळमित्र.

शाज्यांत ते बोलीप्रमाणें चाकरी करितात; पण ज्या ची बोली केली नाही अशीं कामें आहेत तीं ते देणगीचे लोभानें जीव लावून, आणि माझे आज्ञेपेक्षां ही अधिक, करितात.”

परशुराम आणि कृष्णी.

उन्हाळ्यांत एके दिवशीं, गोपाळराव ह्यांनीं आपलीं दोन मुलें, परशुराम आणि कृष्णी, ह्यांस कबूल केलें होतें कीं, मी तुम्हांस, आज संध्याकाळीं, आपले बरोबर एक चांगला बाग गांवाबाहेर जवळच आहे तो पाहावयास नेईन. मग संध्याकाळ झाला तेव्हां तो माडीवर पोशाग करावयास गेला; मुलें खालीं होतीं. परशुरामास आतां आपले दृष्टीस मोठी मोज पडेल म्हणून जो आनंद झाला, तो पोटांत मावेना. तो नाचूं उडूं लागला; इकडून निकडे आणि तिकडून इकडे धूम खेपा घालितो आहे, आणि मोठे तयारींत आहे, इतक्यांत बापा नें तेंथें एक फुलझाडाची कुंडी आणून ठेविली

परशुराम आणि कृष्णी.

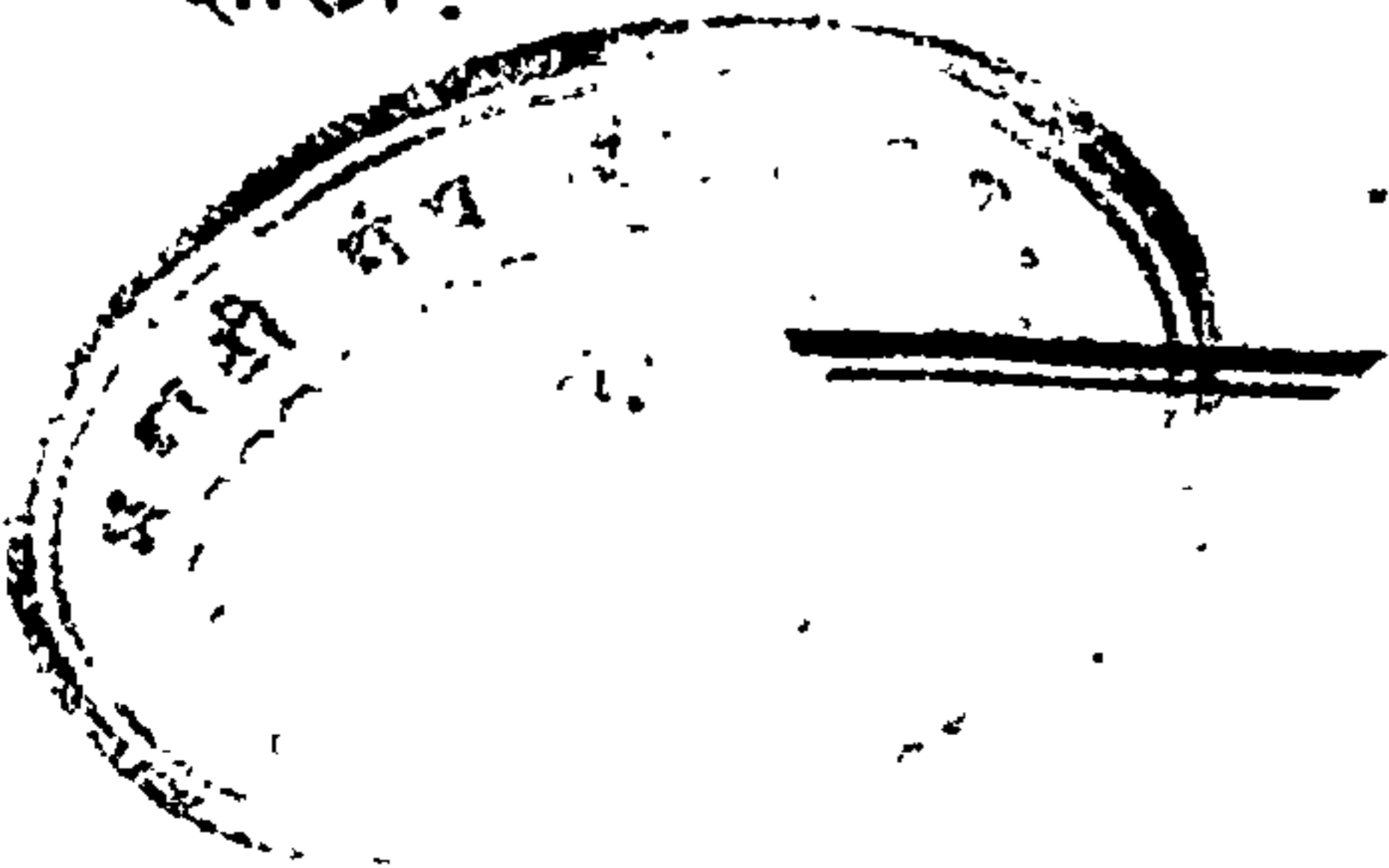
होती, त्या झाडाचे फुलास त्याचे शेल्याचा झपाटा लागून, तें डांगळीपासून मोडून पडलें. तें हातांत घेऊन कृष्णी त्यास म्हणते, अगा भाऊ ! हें त्यां काय केलें ? तिचे हातांत फूल होतें इतक्यांत गोपाळराव घरून खालीं आले. त्यांनीं रागें भरून कृष्णीस म्हटलें, मुली, मीं इतकें जपून हें फूल राखून ठेविलें होतें, कां त्यापासून बीं प्राप्त व्हावें, तें त्यां असें तोडावें ना ? ती कांपत कांपत म्हणाली, माझ्या बाबा, कृपा करून तूं मजवर रागाळूनको ! गोपाळराव अमळ थंड होऊन म्हणाले, मुली, मी रागें नाहीं भरलों, पण आतां आपण दुसऱ्याचे बागांत जाणार, तेथें ही तुला फुलें तोडावयाची अशीच इच्छा होईल, म्हणून मी तुला बाहेर नेत नाहीं; त्याविषयीं तुला वांकडें वाटूं नये.

कृष्णी अधोमुख पाहूं लागली, आणि स्तब्ध उभी राहिली. तें पाहून परशुरामाच्यानें उगीच राहवले नाहीं. तो डोळ्यांत आसवें आणून बापापाशीं गेला, आणि म्हणतो, “ बाबा, तो माझे ताईचा अन्याय नव्हे, तें फूल मीं मोडलें, म्हणून मला घरीं ठेव; आणि ताईस बरोबर ने. ”

वाळमित्र .

तीं गुलें अशीं नीतिवंत पाहून , आणि त्यांची परस्परांविषयीं ममता पाहून , गोपाळरावांस दया आली ; त्यांनीं त्यांस पोटाशीं धरिलें , आणि म्हणाले , “ तुम्हीं दोघेंही माझीं आवडतीं ; दोघेंही मजबरोबर चला . ”

मग परशुरामास आणि कृष्णीस जो आनंद झाला तो काय सांगावा ! तीं बापाबरोबर त्या बागांत गेलीं ; त्यांत त्यांनीं नानाप्रकारचीं झाडे पाहिलीं . तेथें कृष्णी आणि परशुराम आपआपलीं चिरगुटे आटोपून बागांतून चालताहेत , हें पाहून गोपाळरावांस समाधान वाटलें . त्यांचें जें फूल त्यांनीं नासलें तें असतें तर त्यापासून त्याला संतोष झाला असता खरा ; परंतु त्याप्रसंगीं त्या बहिणभावां डांमध्ये परस्पर प्रीति , व त्यांचें शाहाणपण पाहून त्यास त्याहून सहस्रगुणित आनंद झाला .

हट्टी मुलगी.

अगा मुलांनो ! ज्या तुम्हां कोणांस वाईट गुणाची खोड लागली असेल, त्या तुमचे सुखासाठी मी ही पुढची गोष्ट सांगतो; निजवरून तुमचे लक्षांत येईल कीं, एक वेळ जर मनाचा दट निश्चय केला तर, भलती लागलेली खोड टाकावयाचें अवघड पडत नाही.

चंद्री म्हणून एक मुलगी होती, ती सात वर्षेपर्यंत आपले आईबापांचा केवळ आनंद होती. त्या वयास आपल्या ज्ञानाचा उदय होऊं लागतो; आणि आपणांस बरे वाईट समजूं लागते; पण चंद्रीचे बायीं तें उलटें झालें. तिला जी एक दाड खोड लागली, तीस दृष्टांत एके कुन्यावांचून दुसरा कोणता मला दिसत नाही. जसें एकादें पिसाळलेलें कुत्रें घुरघुरतें, आणि ज्याचे त्याचे आंगावर पडून चाबेच घ्यावयास जातें. कोणी चुकतांना तिचे खेळण्यास हात लावला, तर तिनें त्याकडे वकून डोळे बटारून पाहोवें, आणि एक चटिकापर्यंत हांत ओंठ खावे. एकादें अन्यायासाठीं तिला कोणां हकूच जर धमकाविलें, तर तिनें लागलेच उसळावें; हातपाय आपटावे, आणि रागांनं आ-

वाळमित्र.

सपासचे पदार्थ भुईवर झोकावे. तिचा चाप, तिची आई, व घरचीं सगळीं माणसें, तिला कंटाळलीं. कांणी आपणास जवळ उभें करित नाहीं; आईचापही आपला तिरस्कार करितात, म्हणून तिला एकादे वेळेस पश्चात्ताप होई, आणि ती डोळ्यांतून आसवें ही गाळी; पण संवय पडतां पडतां मग तिला तो खेद होईनासा झाला; आणि तिचा हाड स्वभाव दिवसानुदिवस रुढ होत गेला. दिवाळीचे एके दिवशीं तिनें आपले आईस एक भरलेली टोपली पदाराखालीं झांकून खोलींत नेतांना पाहिलें; तेव्हां ती तिचे मागून खोलींत घुसूं लागली; ती तिचे आईनें तिला टकलून मागे सारिलें. तेसमयीं तिला ओफरें येऊन जो तिनें अनर्थ केला, आणि रागानें दाराची फळी जी आपटली, त्यानें सगळें घर दणदणलें. मग एक घटिका जाऊं देऊन तिचे आईनें तिला बलाचून नेलें. तेसमयीं खोलींत जाऊन तिला फार विस्मय झाला ! जिकडे तिकडे दिवे तुजळले आहेत; आणि नानाप्रकारचीं चांगलीं चांगलीं खेळणीं खोलीभर मांडून ठेविलीं आहेत. असें पाहून ती चकित झाली; आनंदानें तिचे तोंडा-

हृदी मुलगी.

याटे एक शब्द निघेना . तिची आई तीस म्हणाली,
 “चंद्रू, इकडे ये, आणि ह्या चिठ्ठीवर काय लिहिले
 आहे हे वाच.” त्या खेळण्यांत एक चिठ्ठी होती, ती
 चंद्रीनें हातीं घेऊन वाचली, तों तींत मोठमोठाल्या
 अक्षरांनीं हें लिहिले होते, “ हीं खेळणीं जी मुल-
 गी चांगले गुण करिते तिजकरितां आहेत.”

चंद्री लाजून खाली पाहूं लागली; एक शब्द
 बोलिला . तिला तिचे आईनें विचारिले, “ कां मुली,
 हीं कोणासाठीं आहेत बरे ? ” ती डोळ्यांत आ-
 सवे आणून म्हणाली, “ हीं माझेसाठीं नव्हत ब-
 रे . ”

बरे तर, ती दुसरी चिठ्ठी आहे, पाहा, तींत
 कांहीं तुझें आहे का ?

चंद्रीनें ती हातीं घेऊन वाचली . “ हीं त्या ह-
 टूले मुलीकरितां आहेत . जिचे बुद्धीस आपले
 दाड गुण आले आहेत, आणि जी दुसरी दिवाळी
 येईपर्यंत ते नाट करण्यास इच्छिते . ” ती वाचून
 चंद्रीस रडें कोसळलें ; तिनें आईचे गळ्यास मि-
 ठी मारिली; आणि म्हणते, “ आहा बरे, ही मी !
 ही मी ! ” तेंवेळीं आनंदीबाईसही गहिवर आला

बाळमित्र .

कांहीं मुलीचे दाड गुण स्मरून व कांहीं तिचा पश्चात्ताप पाहून , कांहीं पळें जाऊं देऊन ती चंद्री स म्हणते, “ चे मुली, हीं तूं. त्यां बरे गुण धरण्या-विषयीं निश्चय केला तो तुझा ईश्वर पार पाडो ! ”

चंद्री म्हणाली, “ नाहीं बरे, ह्यावेळेस हीं सगळीं पहिले चिठ्ठींतले मुलीचीं आहेत. तर आतां हीं असूं दे; जंयपर्यंत मी तशी होईन. ” हे उत्तर ऐकून आनंदीवाईस बहूत समाधान वाटलें. तिनें तीं सगळीं खेळणीं एका पेटींत घालून, तीस किल्ली करून, चंद्रीस म्हणाली, “ मुली, चे ही किल्ली आपले स्वाधीन; आणि तुला जेव्हां वाटेल कीं आतां मी हीं घ्यावयास योग्य आहे, तेव्हां पेटी उघड. ”

ह्या गोष्टीस दोन महिने लोटले तीं पर्यंत चंद्रीस कधीं ओफरें आलें नाहीं. एके दिवशीं तिनें आईचे गळ्यांत हात घालून पुसलें, “ बरे, आतां ही पेटी उघडूं ? ” आनंदीवाईस प्रेमाश्रु येऊन ती तीस म्हणाली, “ होय, माझे जिवा, उघड आतां. पण मला आधीं सांग कीं, त्यां आपला स्वभाव नीट करावयास काय उपाय केला बरें ? ” चंद्री म्हणा-

हृदी मुलगी.

ली, “ त्याविषयीं मला मोठे प्रयास पडले ; मी नित्य आपले मनांत ती गोष्ट चोळीं, पण सकाळीं संध्याकाळीं देवाची प्रार्थना करीं कीं, हे देवा, माझा निश्चय चळूं देऊं नको.” तें ऐकून आनंदीबाईस किती आनंद झाला तो वर्णवत नाहीं. मग चंद्री त्या सर्व खेळण्यांची धनीण झाली, आणि आपले आईचा प्रेमा तिनें आपले कडे संपूर्ण ओढून घेतला.

एके दिवशीं आनंदीबाईकडे एक मुलगी आली होती, ती अशीच हृदी होती; तिला समक्ष आनंदीबाईनें चंद्रीची गोष्ट सांगितली, ती ऐकून त्यामुलास पश्चात्ताप झाला, तेणें करून तिनें ही चंद्रीप्रमाणें आपले दाड गुण सोडावयाचा, आणि तीप्रमाणें सर्वास आवडती व्हावयाचा निश्चय केला. तिलाही तसेंच फळ प्राप्त झालें. त्याप्रमाणें आपले आचरणानें चंद्रीनें दुसऱ्यांस बरे गुण लावले, तेणें करून ती अधिक सुखी झाली.

बाळमित्र.

आशाभंग.

एके दिवशीं, प्रातःकाळीं, अमृतराव बापाब-
रोघर माहिमास मोंज मारावयासाठीं जावयास स-
जून तयार झाला होता. तेथें जावयाचें तें पूर्वीं पं-
धरा दिवस त्याचे मनांत सर्वदां घोळत होतें. तो नि-
त्यांत लवकर निजून उठत नसे, तो त्यादिवशीं कों-
बडे आरवणीं उठला, घरचे सगळ्या माणसांस उठ-
विलें; गाडीचानास ताकीद केली, आणि आपण आं-
घोळ करून तयारींत आहे; इतक्यांत अकस्मात आ-
काशा काळें झालें, अन्नें दाट आली, मोठा वारा सुटला, त्या-
नें सर्व झाडें डोळूं लागलीं, आणि चाहींकडे धुळीनें दि-
शा धुंद झाल्या. अमृतराव क्षणक्षणां आंगण्यांत जाऊन
आकाशाकडे पाही, फिरून माडीवर जाई. तो तीन
तीन पाय्या उडे, आणि सोकाजी जो त्याचा बाप ह्या
स आशा देईकीं, बाबा, कांहीं चिंता नाही. हें आतां
सगळें जिकडे तिकडे जिरेल, आणि दिशा निर्मळ हो-
तील. मला वाटतें कीं आपण निघालों तरी चिंता नाही.

सोकाजीनें मुलाचीं भविष्यें ऐकून तसें केलें ना-
हीं तो म्हणाला, बाबा, अमळ वाट पाहिली पाहिजे;

आशाभंग.

इतकें म्हणतो आहे तो विजा कडकडू लागल्या; आणि मोठा पाऊस कोसळला. तेव्हां अमृतरावास जो पस्तावा झाला तो सांगतां येईना. तो म्हणाला, जवळो हा, आजच कशाला लागला! संध्याकाळचा प्रहर दिवसपर्यंत पाऊस पडून मग जिकडे तिकडे निरभ्र झालें, आणि ऊन पडलें; झाडें पानें सगळीं टवटवीत दिसूं लागलीं. मग अमृतराव बहूत दिक्क होऊन राहिला होता तो अमळ दुशारींत आलासा पाहून, बापानें त्यास महालक्ष्मीपर्यंत बाहेर फिरावयास नेलें. तेव्हां हवेची स्वच्छता पाहून, पक्ष्यांने शब्द ऐकून, जिकडून तिकडून सुगंध येतो आहे तो घेऊन, त्याच्या हृदयाम समाधान झालें. त्यास सोकाजी म्हणतो, पाऊस पडल्यानें सर्वत्र काय फेरफार झाला, तो त्यां पाहिलाना? कालच जिकडे तिकडे धुंद कसें दिसत होतें? उष्ण काय होत होता? सर्व व्याकुळ कसें झालें होतें? आता इतकी जिकडे तिकडे टवटवी दिमावयास काय प्रयोजन बरें? अमृतराव म्हणाला, “आजचा पाऊस.”

पाऊस भरून आला म्हणून सगळीं तो चड-

वाळमित्र.

फडत होता, त्यास ते शब्द उच्चारतां बहूत जाचले ;
तो लज्जित झाला. तेवेळेस बापाचे लक्षांत आलेकीं,
त्यास ही गोष्ट समजलीकीं, जींत बहुतांचें कल्याण
ती गोष्ट आपले अकल्याण होऊन ही झाली तरी चां-
गली. ती करावयाची आपले वांट्यास जर आली त-
र मोठे होसेनें करावी, चडफडूं नये.

अंतिक.

नाटक एक अंकी.

पात्रें

श्रीपतरावराजा. . . { विजयी होऊन आपले राज-
धानीस आला आहे.
सगुणाबाईशिरकी. . . सरपाग्याचीस्त्री.
हरबाजी. . . गाड्यांचानाईक - हा तिचा वडील मुलगा.
शामराव. . . अंतिक - तिचा धाकटा मुलगा.

अंतिक.

दलपतराय. . . सरशिलेदार — तिचा भाऊ.
 विद्याधरपंडित. शालागुरु.
 संताजी. खिजमतगार.

स्थळ, राजाचा वाडा.

प्रवेश १,

राजा आणि अंतिक.

(राजा आपले माहालांत पलंगावर निजला आहे; त्याचे बाहेरचे खोलींत अंतिक एके बांकावर निजला आहे.)

राजा — (पाहांटेस उठतो.) आहा! आज मला निद्राशी वाटली. हिला स्वस्थपणाचें सख म्हणावें. येथें बांके नोबती ह्यांचा उपद्रव नाही. (तो घड्याळ पाहातो) काय वीसच घटिका रात्र गेली? नाही, अधिक असावी. मला वाटतें कीं मी बरा प्रहरावर निजलों. अंतिका! अरे अंतिका!

अंतिक — (अर्धा जागा उसकून बसतो. आणि पुनः पडतो.) ओं! कोण हाक मारिलें? यतों.

बाळमित्र.

राजा — तिकडे कोणी आहे कीं नाहीं रे ? काय, कोणी बोलत नाहीं ?

अंतिक — (कुशीस बळतो आणि जांभई देतो) आहा! काय झोंप लागली होती!

राजा — कोणी बोलताहेसें मी एकतो. कोण आहेतें ? (तो दिवा फिरवितो आणि पुढें जाऊन अंतिकास पाहातो.) काय ! हें मूल येथें एकटेंच ! ह्यानें माझी चौकी करावी कीं मीं ह्याची ? ह्या विजमतगारांचे ज्ञानास काय म्हणावें ?

अंतिक — (अर्धा जागा उठतो आणि डोंढे चौळतो.) महाराज!

राजा — ऊठऊठ, मुला, तुझे घड्याळांत किती वाजले आहेत ते सांग; माझे बंद झाले.

अंतिक — (बांकास धरून उभा राहातो, अर्धा निजेंतच आहे.) ओं ! काय महाराज ?

राजा — (हंसतो) तूं अझून निजेंत आहेस ? आहा ! काय ध्यान ! असें चित्र काढलें तर चमत्कारिक दिसेल. मुला, तुझे घड्याळांत किती वाजले ते सांगशील ?

अंतिक — (डोंढे चौळतो) घड्याळ, महाराज ? मला

अंतिक.

क्षमा करावी; तें मजजवळ नाही.

राजा — तूं निजेंत बोलतोस, कीं तुझे जवळ खरेंच घड्याळ नाही?

अंतिक — माझे जवळ घड्याळ कधीही नव्हतें.

राजा — नव्हतें? तुझे बापानें तुला यथें घड्याळावांचून पाठविलें? तुझ्यासारख्याजवळ तर घड्याळ जरूर असावें.

अंतिक — माझा बाबा, आहा! जर तो जिवंत असाता—

राजा — तुला बाप नाही तर?

अंतिक — मी जन्मास आल्याचे आधींच तो मेल्ला. मीं त्यास पाहिलें देखील नाही.

राजा — बाप नाही तर आणखी कोणी तुला वडील असावें, त्यानें किंवा तुझे आईनें तुला घड्याळ घावें.

अंतिक — माझी आई महाराज? आहा! ती तुम्हांस ठाऊक नाही! ती फार दरिद्रानें पिडली आहे; तिजजवळचें सगळें तिनें मजकरितां खर्च केलें; घड्याळ घ्यावयास तिजकडे पैसे नाहीत.

राजा — आणखी कोणी तुझें वडील आहे कीं नाही?

वाळमित्र .

अंतिक — माझा मामा आहे, महाराज .

राजा — (हंसतो) विश्वांत फार मामे आहेत, पण तुझे मामाचें नांव काय ?

अंतिक — तो आपले हुजूरपागेवर असतो .

राजा — खरें, मला स्मरलें; त्यानेंच तुला मजपाशीं आणिलें होतें . आतां माझे मुला, तूं ही मेणवत्तीचे, आणि समोरचे खोलींत जा; तेथें दोन घड्याळें टांगलेलीं आहेत, आरशाचे दोहां बाजूंस; त्यांतून उजवेकडचे आण . खबरदार हो, मेणवत्तीची जोत कशास लावून घरपेटिवशील नाहीं तर . — जलदी कर !

अंतिक — होय महाराज, (तो घड्याळ आणावयास जातो.)

प्रवेश २,

राजा .

काय चांगलें मुलगें आहे ! काय त्याचा सरळपणा ! असा एकादि थोर मनुष्यांत असता, आणि

अंतिक.

तो मनुष्य जर माझा चित्र असता, तर काय पा-
हिजे होतें ! पण हा लाहान फार, मला त्याचा उप-
योग नाही, मी त्याला त्याचे आईपाशी पाठवितों.

प्रवेश ३,

राजा आणि अंतिक.

अंतिक — (एके हातांत मेणबत्ती आणि दुसरे हा-
तांत घड्याळ घेऊन.) महाराज तीन घटिका
रात्र आहे.

राजा — तर! माझा तर्क खोटा नव्हे, आतां लवकरच
उजाडेल. (अंतिकाकडून घड्याळ हातीं घेऊन.)
पण, मी तुला आणावयास सांगितलें तें हें नव्हे;
हेंच उजवेकडे होतें ?

अंतिक — उजवेकडे हेंच होतें, महाराज.

राजा — बरें तर, हेंच जरी होतें तरी, जर तुला आ-
पलें हित समजतें, तर दुसरे आणित्वास; कांकीं
हें हिरेजडित आहे, तुझे सारखे मुलास वाळगा
वयास योग्य नाही; पण हें तूं लोभानें आणिलें

बाळमित्र.

असशील; अथवा जे अधिक आशा करून सग-
ळेंच गमावितात, त्यांसारखें करावयास गेल्या अस-
शील; मला खरेंच सांग.

अंतिक — महाराज काय बोलतात तें मी समजलों ना
हीं.

राजा — तर मी समजावितों. डावें उजवें काय तें तुला
समजतें ?

अंतिक — (फिरफिरून एके हाताकडे पाहून दुसरे हा-
ताकडे पाहतो.) डावें आणि उजवें, महाराज ?

राजा — (त्याची पाठ थापटतो.) बरें मुला, तें अमो;
जा, धांव, पहिल्यानें आपले मायास येथें बलावून
आण.

प्रवेश ४,

राजा.

काय भलें ! काय मनोहर मूल आहे हें ! हें ही म-
ला दुसरें कारण होतें कीं, त्यास त्याचे कुटुंबांत पा-
ठवावें, कांकीं राजदरबार हें बुद्धिभ्रष्ट व्हावयाची

अंतिक.

जागा; येथें राहून ह्यानें विपडूनये. खरेंच, मी ह्यास ह्याचे घरीं पाठवीन हें चागलें. पण जर ह्या ची आई फार दुर्बल आहे, त्याचें संरक्षण करावयास समर्थ नाहीं, तर ह्यानें कोठें जावें? मी प्रथम ह्या गोष्टीचा शोध करितों; बरें, दलयतराय मला सर्व सांगतील.

प्रवेश ५,

राजा आणि अंतिक.

अंतिक — (येऊन सांगतो) माझा मामा येतो आहे महाराजां पाशीं.

राजा — तूं असा कां? तूं गुंगलेला दिसतोस. तुला काय झोंप येते, मुला?

अंतिक — होय महाराज, येते आहे खरी अमळ.

राजा — तर जा मातक्यानें, आपले बांकावर नीज.

मी तुझेसारख्या मुलगा होतां, तेवेळेस मला नीज किती गोड लागत होती, तें मला ठाऊक आहे. जा, स्वस्थ नीज; मी तुला आज्ञा देतो. (अंतिक)

बाळमित्र.

(जाऊन बांकावर निजतो.)

प्रवेश ६,

राजा, दलपतराव, आणि अंतिक.

(अंतिक निजला आहे.)

दलपत० — महाराज, आपला सेवक आला आहे.

राजा — आंत या दलपतराव; कां, मां तुम्हांकडे धा-

कटा बलावणेकरी पाठविला होता तो कसा आ-

हे? तो माझे हुजूरचाकरीस उपयोगी आहेना?

दलपत० — (गाल ख्याजवितो) खरें महाराज, तो

अमळ लाहान खरा.

राजा — अथवा घोड्यावर स्वार होऊन माझे काम-

गिरीस जावयास?

दलपत० — मग तो परत येईल कशास.

राजा — अथवा मजजवळ येथें रात्रीस बोकी करा-

वयास?

दलपत० — (किंचित् हांसून) होय, जर महाराज

जागें असणार नाहीत तर.

अंतिक.

राजा — तर पाहाकीं, मां ह्या मुलांस घेऊन काय करावे ? कांहीं नाहीं, हें स्पष्ट दिसते, तर अशा मुलास जें तुम्हीं मजपाशीं आणिलें, तें त्यानें माझी चाकरी करावी, ह्या अर्थावर आणिलें नाहीं, मां त्याचा भाग्योदय करावा ह्यासाठीं आणिलें मला वाटतें. तुम्हीं सांगितलें कीं, ह्याचे आईच्यानें द्यास पाठवत नाहीं, ती काय इतकी दखिनानें पिडिन्नी आहे ? खरेंच सांगा.

दलपत० — (छातीवर हात देवून) होय महाराज, ह्यांत असत्याचा लेश नाही.

राजा — कोणत्या कारणामुळे घरे ?

दलपत० — ह्या मागचे लढाईमुळे. ह्या लढाईंत किती एक भाग्यवान झाले, किती एक धुळीस मिळाले. ह्याचे आईचे काय जें होतें त्यांतलें कांहींच राहिलें नाहीं, लुटून, जाळून, पोळून, फोडून, तोडून. सर्व गेलें. त्यावर आणखी तिला पंचा इती भांडावयाच्या लागल्या. कांतर लढाईच्या मागून त्या घेतानच, जशी दुष्काळामागे जरीमरी. पण इतके गोष्टीनें मात्र ती देववान आहे कीं, तिचीं मुलें सोईस लागलीं आहेत. धाकटा हा, आपला अंतिक

बाळमित्र.

आहे; व मोठ्याची गाड्यांत असामी आहे. आतां ती आपले कसेही दिवस काढील .

राजा— महाविपत्तीनें काढील ह्यांत ज्वांत नाहीं.

दुलपत० — खरें महाराज. (अमळ उदासीनपणानें)
ती एका गांवठ्यांत जाऊन राहिली आहे; तेथें एकटीच असते. मी तिजकडे जात नाहीं. मी तिचा भाऊ, तिची विपत्ति माझ्यानें पाहावत नाहीं.

राजा— तुम्ही तिचे भाऊ प्रत्यक्ष ?

दुलपत० — होय महाराज, भाऊपणा देवीं आला आहे खरा.

राजा— (त्यास धिक्कारून) देवीं आला आहे ! आणि तुम्ही तिला भेटावयास जात नाहीं ? मी समजलों रावजी. तिची विपत्ति पाहून तुम्हांस लाज वाटेल, आणि कदाचित् तुमचे मनास वाईट वाटलें तर, तुम्हांवर कांहीं खर्च पडेल. (दुलपतराव घाबरतात.) तुमचे बहिणीचें नांव काय ?

दुलपत० — सगुणाबाई शिरकी, महाराज.

राजा— (विचार करिता.) सगुणाबाई शिरकी ! रणधीरराव शिरके आपले लश्करचे सरपोगे होते नव्हे ?

दुलपत० — होय महाराज.

अंतिक.

राजा— ते पहिले लढाईंतच पडले नव्हे ?

दलपत०— खरे. ते त्या मुलाचे बाप महाराज. बहुत सचवटीचे मनुष्य; आणि मोठे शिपाई होते, ते ह लयास गेले तेव्हां जसें कोणी म्हणेल कीं, मेजवानी स जाताहेत. त्यांस मिहाची छाती होती.

राजा— मला त्यांचें स्मरण चांगलें आहे; आणि मी इच्छितां कीं—

दलपत०— (जवळ जातो) महाराज काय इच्छिता-
त?

राजा— त्याचे बायकोशीं बोलावें.

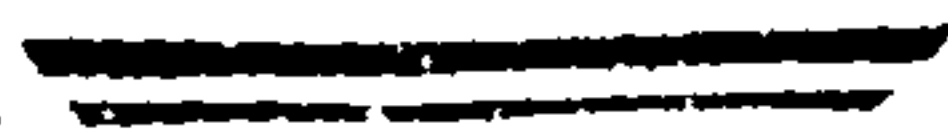
दलपत०— तें आज्ञा झाली तर त्याक्षणीं करितां येईल.
ती प्रस्तुत शहरांत आहे.

राजा— ती येथें आहे? आणवा तिला; लवकर ति-
ला येथें येऊं द्या; मी तिशीं बोलून तिचें मुलगें तिचे
स्वाधीन करणार.

दलपत०— महाराज—

राजा— तुम्ही तें मला सांगूं नका; जा लवकर.

दलपत०— आज्ञा, महाराज (तो बाहेर जातो.)

बाळमित्र.

प्रवेश ७,

राजा आणि अंतिक.

(अंतिक निजलेला)

राजा — काय ! तिची अशी दशा झाली ! केवढा अनर्थ हा ! त्या लढाईमुळे किती लोक विपत्तींत पडले असतील ! इतकें बरें आहे कीं, मीं होऊन लढाई उद्भविली नाही. गत्यंतर नाही म्हणून मला तरवार धरणं प्राप्त झालें. (तो उठतो आणि इकडून तिकडे फिरून अंतिकाचे बांकाकडे उभा राहतो.) तोषकर मुलगे ! कसें स्वस्थ निजले आहे ! जसें कोणी म्हणेल, निद्रेस समाधि लागली आहे. हा आपले मनांत समजत असेल कीं, मी आपले आत्ताचे घरीं आहे ; मला येथें कोणाची अडचण नाही. आहा ! केवळ सरळ भाव तो हा ! (पुनः फिरतो) त्याची आई ! ती जर दलपतरावासारिखी असली तर मला तिचे कांहीं मनास आणावयास कारण नाही, पण प्रथम तिचे स्वरूप ओळखावयास मी तिला आधीं कसून पाहीन ; आणखी मग — मग मला काय कर्तव्य ते करीन. (तो बांकाशीं ओ-

अंतिक.

णवून मुलाकडे न्याहाळून पाहातो, तो त्याचे खि-
शांतून किंचित् बाहेर निघालेले एक पत्र त्याचे दृ-
ष्टीस पडते.) पण हे काय आहे? (तो पत्र घेऊन
उघडतो, आणि लिहिणाराने नांव वाचतो, तो स-
गुणाबाईची सही पाहून म्हणतो,) हे त्याचे आई-
ने पाठविले आहे. मी वाचू हे? कांकीं मी तिचे स्व-
रूप जाणावयास इच्छितो. ती आपले लेकराशी क-
त्रिम करणार नाही; बरे, पाहू या. (तो वाचतो)

“ माझे परमधिया मुला ”

“ तुझे सारखे मुलास एरवीं पत्र लिहिणें अवघड.
परंतु त्यां मला पत्र लिहावयास आळस केला नाही;
आणि तेही चांगले लांब लिहिले आहे. ही तुझी मजविषयी
आस्था पाहून माझे प्रत्ययास आले कीं, मजवर तु-
झी भक्ति आहे; ती पाहून मी तुझी उपकारी आहे.
तूं मला लिहितोस कीं, तुझे मामानें तुला राजेसाहे-
बांकडे प्रविष्ट केले आहे; ते तुजवर लोभ करिता-
त; ते बहुत थोर, बहुत शांत आहेत; आणि तुझें
ही मन त्यांवर फार लोभवते. ” (तो मुलाकडे पाहा-
तो.) काय, माझे गडया ! त्यां असें आयले आ-
ईस लिहिले होते? तर तूं मजवर लोभ करितोस

बाळमित्र.

म्हणून मी तुजवर करितों, ह्यांत कांहीं मी विशेष करित नाहीं. “ माझे मुला, तूं त्याची कृपा संपादितोस, ही गोष्ट चांगली करितोस; कांकीं त्यांचे साहित्याचांचून तुला ह्या लोकीं अन्यगति नाहीं. तुला बाप नाहीं; आणि जरी आई आहे, तरी त्यासाठीं तुझी उणी कांय करावी असें नाहीं. मीं तुझें संगोपन करावें हें देवानें माझे हातीं ठेविलें नाहीं. तें मला रात्रंदिवस बहुत व्यथा करितें. माझे सर्वां विपत्तींमध्ये ही माझी विपत्ति मोठी आहे. जेव्हां मी आपले एकटीकडे पाहातें, तेव्हां मला फार संकट वाटत नाहीं; पण जेव्हां तूं माझे मनांत येतोस, तेव्हां माझें हृदय फुटते, आणि आसवें खळत नाहींत.”

येथें बहुत कोमळपणा आणि चित्ताचा बहुत आर्द्रपणा दिसतो; ही चांगली आई आहे; अशीच जर चांगली बायको असली — पण ती कां नसावी? आहेच ह्यांत मला संशय नाहीं. “ माझ्या लाडक्या, काय करूं; माझे इच्छेप्रमाणें तुला मी भाग्यास मिळावयाचे मार्गास लावावयास शकत नाहीं. मी निरुपाय होऊन येथें एकांतवासीं पडलें आहे. पण इतकें करीत कीं, मी तुला ममतेनें आणि माझे मना

अंतिक .

पासून , वारंवार चांगला उपदेश करावयास चुकणा
र नाहीं; आणि जंय माझे शब्द तुजकडे पोहोचती-
ल, तंय ते तुला सन्मार्गच दाखवितील. तूं आजप-
र्यंत माझे मनाप्रमाणें वागलास, तर ह्याची ही खू-
ण, तूं हें माझें पत्र आपले बरोबर नित्य बाळगीत
जा. दुसरें मी तुला काय देऊं ? ” (अंतिकाकडे
पाहातो.) हा आईचे आज्ञेंत वागतो हें ह्यावरून
सिद्ध होतें. — “ तूं मजकडून जाऊं लागलास, ते
वेळेस मीं तुला आपल्या आसवांनीं नाहाणून जो
उपदेश केला होता, त्यास व तुझे स्वधर्मास त्यांचु-
कावें असा जेव्हां प्रसंग तुजवर पडेल, तेव्हां तूं
हें पत्र स्मर, हें उघड; हें वाच; आणि मनांत आ-
ण कीं, माझी आई आहे, तिनें माझे आशेवर मात्र
जीव धरिला आहे, आणि एकांतवासीं काळ का-
टीत आहे. ” तिनें माझे आशेवर मात्र काय ?
ह्याला दुसरा भाऊ नाहीं ? ” आणि विचार करकीं,
मी कुमार्गी गेलों असतां ती दुःखानें प्राण सोडी-
ल; मग असें होईल कीं, जें हृदय इह लोकींचे
सगळे पदार्थांपेक्षां मला अधिक चाहात होतें, त्या-
स मीं कटारीनें खोंचलें. ” ती खरें म्हणते, मूल

बाळमित्र.

म्हणून मी तुजवर करितों, ह्यांत कांहीं मी विशेष करित नाहीं. “ माझे मुला, तूं त्याची रूपा संपादितोस, ही गोष्ट चांगली करितोस; कांकीं त्यांचे साहित्याचांचून तुला ह्या लोकीं अन्यगति नाहीं. तुला बाप नाहीं; आणि जरी आई आहे, तरी त्यासाठीं तुझी उणी कांय करावी असें नाहीं. मीं तुझें संगोपन करावें हें देवानें माझे हातीं ठेविलें नाहीं. तें मला रात्रंदिवस बहुत व्यथा करितें. माझे सर्वां विपत्तींमध्ये ही माझी विपत्ति मोठी आहे. जेव्हां मी आपले एकटीकडे पाहतें, तेव्हां मला फार संकट वाटत नाहीं; पण जेव्हां तूं माझे मनांत येतोस, तेव्हां माझें हृदय फुटतें, आणि आसवें खळत नाहीं त.” येथें बहुत कोमळपणा आणि चित्ताचा बहुत आर्द्रपणा दिसतो; ही चांगली आई आहे; अशीच जर चांगली बायको असली — पण ती कां नसावी ?

माझे व माझे मुला संपादित नाहीं. “ माझ्या लाडक्या, माझे मुला, माझे इच्छामाणें तुला मी भाग्यास निळावयाचे मार्गास लावावयास शकत नाहीं. मी निरुपाय होऊन येथें एकांतवासीं पडले आहे. पण इतकें करित कीं, मी तुला ममतेनें आणि माझे मना

अंतिक.

पासून , वारंवार चांगला उपदेश करावयास चुकणा
र नाही; आणि जंय माझे शब्द तुजकडे पोहोचती-
ल, तंय ते तुला सन्मार्गच दाखवितील. तूं आजप-
र्यंत माझे मनाप्रमाणें वागलास, तर त्याची ही खू-
ण, तूं हें माझें पत्र आपले बरोबर नित्य बाळगीत
जा. दुसरें मी तुला काय देऊं ? ” (अंतिकाकडे
पाहातो.) हा आईचे आज्ञेंत वागतो हें ह्यावरून
सिद्ध होतें.— “ तूं मजकडून जाऊं लागलास, ते
वेळेस मीं तुला आपल्या आसवांनीं नाहाणून जो
उपदेश केला होता, त्यास व तुझे स्वधर्मास त्यांचु-
कावें असा जेव्हां प्रसंग तुजवर पडेल, तेव्हां तूं
हें पत्र स्मर; हें उघड; हें वाच; आणि मनांत आ-
ण कीं, माझी आई आहे, तिनें माझे आशेवर मात्र
जीव धरिला आहे, आणि एकांतवासीं काळ का-
टीत आहे.” तिनें माझे आशेवर मात्र काय ?
ह्याला दुसरा भाऊ नाही ? “ आणि विचार करकीं,
मी कुमार्गी गेलों असतां ती दुःखानें प्राण सोडी-
ल; मग असें होईल कीं, जें हृदय इह लोकींचे
सगळे पदार्थापेक्षां मला अधिक चाहात होतें, त्या-
स मीं कटारीनें खोंचलें.” ती खरें म्हणते, मूल

वाळमित्र

दाड निघालें म्हणजे आईबापांस असेंच होतें.—
 त्यानें विघडावें असें हें स्थळ खरें . असें असतां ति-
 नें त्यास येथें कां पाठवावें वरें ? “ तुजविषयीं म-
 ला कोणतेही गोष्टीची शंका येऊन, किंवा तुजवर
 माझा अविश्वास होऊन , मी असें म्हणतें असें ना-
 हीं . तुझे आचरण पाहून माझी खातरी होते कीं,
 तुजपासून वांकडी गोष्ट कदापि व्हावयाची नाहीं .
 पण तुझे भावाचे गुणांनीं मला फार रडविलें; म-
 ला वाटतें कीं, तूं माझी काकळूत जाणून तसा मा-
 जे दुःखास कारण होणार नाहींस.” असें आहे
 काय ? त्याचा वडील भाऊ ? गाडही ? त्याविषयीं
 मला आणखी चांगलें समजून घेतलें पाहिजे . “ त्यां
 मदां माझी मर्यादा ठेविली ; तुजें चरित पाहून म-
 ला आनंदाश्रु येतात, हें मी तुला खरेंच सांगतें ; त
 र मुला, त्यां असेंच चालावें, भलें व्हावें; मग तु-
 झी आई कशाही दरिद्रांत असो, कशीही दुःखी
 असो, सर्व विपत्ति विसरेल .” ही बायको थोर दि-
 मते; असें नसतें तर, विपत्तींत हिची बुद्धि नीच
 झाली असती; पण ती उंचावली आहे . ही सा-
 ध्वी आहे . “ तुझे पत्राचे शेवटीं तूं मला लिहितो

अंतिक.

सकीं, माझे बरोबरीच्या सर्वांस घड्याळें आहेत. ह्या वरून मीं जाणलें कीं, तुलाही एक असाचें; पण तूं तितकेंच लिहून उगा राहिलास; हा तुझा संकोच पाहून मी आनंद पावलें. मी देवहीन म्हणून तुला एक पाठवावयास शकत नाहीं; मी दरिद्री हें तुला सर्व ठाऊक आहे, म्हणून मला क्षमा कर. कांहीं कामासुळे मला राजधानीस यावयाचें पडतें आहे; माझे जबळ थोडके पैसे आहेत ते वाटखर्चास पाहिजेत; तो खर्च अगल्याचा, नकरितां सुटका नाहीं. पण माझे वचन घेकीं, माझे चालेपर्यंत मी तुझी इच्छा पुरवीन; आणि जर तुला जें व्हावें तें या वयास मला सामर्थ्य नसलें तर मी तुला बरी बुद्धि देण्यास कधीं अंतर करणार नाहीं. पुनः त्यां लवकरच माझे दृष्टीस पडावें अशी इच्छा करितें, हे आशीर्वाद.” ह्या बायकोनें विपत्तींत असें असून नये. मी हें पत्र घेऊन माझे बायकोस दाखवितों. पण नाहीं; हें ह्या मुलाचें धन; मी त्याचें कसें हरण करूं? (तो पुनः तें पत्र त्याचे आंगरख्याचे शिशांत घालितो.) काय स्वस्थपणानें हा असून निजला आहे! (मुलास हातीं धरितो.) मुला! ऊठऊठ.

बाळमित्र.

(अंतिक उठतो आणि कांहीं वेळ त्यांकडे पाहातो.)
माझे जिवाची आण; हा मुलगा मनोहर आहे! चल
माझे गड्या, आतां ऊठ, दारीं दिवस फार आला, ऊ
ठ.

अंतिक— (हकूच उठतो.) होय महाराज.

राजा — तूं असून निजेंतच आहेस? चल, माझे
खोळींत जा; (तो जातो.) दिवे मालीच, आणि
दार लावून घे— झालें? आतां जेथून घड्याळ
आणिलें तेथें जा; इकडून, ह्या वाटेनें, लवकर;
नीट जा, आणि तिकडू परत ये. कां आतां पुरता
जागा झालासना?

अंतिक — होय, महाराज.

राजा — आतां सांग मला, तुला पत्र लिहितां येतं कीं?

अंतिक — होय महाराज, लिहा वयास बसलों अस-
तां लिहितों. मां दोन लांब लांब पत्रें लिहिलीं आ-
हेत.

राजा — आपले आईस लिहिलीं वाटतें?

अंतिक — (संतोषानें) होय महाराज. माझे आईस.

राजा — मां तिची गोष्ट बोलतो, तेव्हां तुझे डोळ्यांत आ-
नंदाची टवटवी दिसते, मुला; (एकीकडे दारिद्र-

अंतिक.

दशंत असतांही , काय ह्यांची एकमेकांवर प्रीति!)

पण तुझी आई चांगली आहेरे ?

अंतिक — आहा ! महाराज ! जर तुम्ही तिला ओळखीत असतां !

राजा — मी तिजशीं ओळख करीन ; पण ती तुला कशी वाटते तें सांग.

अंतिक — ती अशी भली आहे , आणि अशी माझी माया करिते —

राजा — तर तिचे मुलगेही तिजसारखे चांगले असावे. मी ऐकतोंकीं , तुझा वडील भाऊ चांगला नाही. पण तूं —

अंतिक — (मान हालवितो) माझा भाऊ हरबाजी ?

राजा — होय, मी ऐकतों कीं तो तुझे आईस फार कष्टी करितो ; हें खरें ?

अंतिक — आहा महाराज ; मला तें बोलतां येत नाहीं. जर जमातदारांचे कानावर गोष्ट गेली तर , ते मोठे तिर्यट आहेत. —

राजा — मी तुला वचन देतों , त्याला ह्यांतलें कांहीं समजूं देणार नाहीं. बोल तूं सर्व ; काय आहे तें. तुझे भावांनं काय केलें ?

बालमित्र.

अंतिक — त्यानें पुष्कळ वाईट चाळे केले. ते सगळे मला ठाऊक नाहीत; पण माझी आई त्यावर फार रागावली होती, तें मला ठाऊक आहे; त्याची आवरू झांकाची म्हणून ती फार खराबींत आली. (तो राजाजवळ जातो आणि हकूच बोलतो.) ती म्हणाली कीं, तितक्याकरितां नसतें, तर तो केसांच चाकरींतून हांकून दिला असता.

राजा — हांकून दिला असता? कशाकरितां?

अंतिक — आहा, महाराज, माझ्यानें तें सांगवत नाहीं.

राजा — काय मला?

अंतिक — तिनें मला देखील समजू दिलें नाहीं.

राजा — (हंसतो) तें तिनें नीट केलें. पण त्या आपणाकरितां कधीं घड्याळाविषयीं आईस लिहिलें होतें?

अंतिक — एकच वेळ.

राजा — तेव्हां ती तुजवर रागें भरली नव्हे?

अंतिक — नाहीं, नाहीं, महाराज, तिनें मला उलटें लिहिलें कीं, मी कसेंही करून माझे सामर्थ्य चालेपर्यंत, तुजकरितां एक विकत घेईन. तिला मीं लिहिलें म्हणून त्याची मला खेती होते आतां; कांकीं तिचे

अंतिक.

पोट भरावयाची भ्रांत आहे. तिची अवस्था पाहून मी फार दुःखी आहे.

राजा— त्यां दुःखी असावेच. चांगले लंकानें आईवर खर्च घालूं नये. त्यानें तिला साहित्य करावे; हा त्याचा स्वधर्म होय. घड्याळाचीच गोष्ट आहे तर तुला तें कोणीही देईल. (तो पेशांची पिशाची बाहेर काढितो.) धर, घे, त्या बारा मोहरा; त्या मीं तुला इनाम केल्या, तुझा हात कर पुढें.

अंतिक— (हात पुढें करितो, राजा त्याजवर मोहरा मोजून घालितो.) महाराज, त्या काय मला?

राजा— होय तुलाच, पण खरें सांग, तूं ह्यांचें काय करशील ?

अंतिक— इतक्यांचें घड्याळ येईल नव्हे ?

राजा— येईल पण चांगलें. पण तुला घड्याळाचें अगत्यच नाही; येथें तीं पुष्कळ आहेत. (अंतिक आशाभरीत त्याकडे पाहतो.) मीं तुझे जागीं असतां तर ह्यां पेशांचा मी कांहीं चांगला उपयोग करितों. असो, तुझे मर्जीस येईल तें तूं कर. मी जातो नि-त्यक्त्यास. पण परत येईतो तूं येथेंच ऐस. (राजा चालूं लागतो.)

बाळमित्र.

अंतिक — (त्यास हाक मारितो.) महाराज!

राजा — कां? तुला काय पाहिजे?

अंतिक — माझी आई शहरांत आली असावी. ती आज सकाळीं येणार होती. मी तिला भेटून येऊं?
(फुसलावितो) महाराज मला रजा देतील?

राजा — नाहीं मुला, कांहीं प्रयोजन नाहीं; तुझी आई तुजकडे येईल; तुला ती येथेंच भेटेल; अमळ धीर धर (तो जातो.)

प्रवेश ८.

अंतिक.

ती येथें येईल? ती मला येथेंच भेटेल? त्याचें कारण काय बरें असेल? असो काय असेल तें; मला भेटेथीं कारण. एक, दोन, तीन, चार, (मोहरा मोजतो.) बारा मोहरा! घड्याळ घ्यावयास! काय मी देववान्! मला वाटतें कीं, तें त्यावेळेस माझे हातांत आहे; दुण दुण वाजतें तें मला ऐकूं येतें; मी न्यास किल्ली फिरवितों आहें पण राजानें सां-

अंतिक .

गितलें कीं , मी तुझे जागीं असतो तर त्या पेशांचा कां-
 हीं चांगला उपयोग करितों, त्याचा काय बरें अर्थ
 असेल ? तो काय करता ? होय ! त्याकडे घड्याळां-
 ची वाण नाही, म्हणून त्याला त्याची नवाई वाटत
 नाही. बरें, पण त्यानें मला आणखी ही सांगितलें
 कीं, चांगले लेंकानें आईस साहित्य करावें. निश्चां-
 न, त्यानें हें आमचे प्रकरणींच म्हटलें. इतक्या
 मोहरा माझे आईकडे असल्या तर, तिला फार उप-
 योगीं पडतील नव्हे ? (तो दोहों हातांत घेऊन मो-
 हरा उराशीं नेतो.) घड्याळ घेऊं कीं आईस देऊं ?
 नाहीं, घड्याळच घ्यावें; तर आईकडे ही पाहावें !
 आणि अशा ममताकू आईकडे तर, अगत्यानें ! तिनें
 काल मला पत्र पाठविलें त्यांत ती लिहिते कीं, मो-
 ठे विपत्तींत आहे. तिला हे पैसे दिले असतां काय
 आनंद होईल ! एकदांच तिचें संकट दूर होईल ! तर
 काय मी हे तिजकरितां आपणास नाहींसे करूं ?
 (निश्चय करितो. होय, त्यां करावेच. पण ती आ-
 तां लवकर आली तर बरें; नाहीं तर माझी बुद्धि ए-
 कादी फिरेल. मला घड्याळाचा ही ध्यास आहे ! चप

बाळमित्र.

चुप्, कोणी येतें आहे.

प्रवेश ९,

सगुणाबाई, दलपतराव, आणि अंतिक.

अंतिक — (आईस नेटाचयास धांवतो.) काय! तू,
माझे बये!

सगु० — (मुलाकडे लक्ष न देतां संभ्रांत आसपास पा-
हाते.) मला समजत नाहीं; पण मी मोठी चिंतेंत
आहें, भाऊ. राजेसाहेबांनीं मला कां बोलाविलें असे-
ल बरें?

दलपत० — हा मुलगा पाहा; ह्यास ते तुझे स्वाधीन कर-
णार. (ती साश्चर्य सचिंत मुलाकडे पाहाते, तो आ-
नंदानें तिच्या गळ्यास झोंबतो.) पाहिल्या अर्थीं
ह्याला यथें आणणें हा वेडेपणा; राजांनीं ह्यास का-
य करावें? दुसरीं मुलें वाढतील आणि रोजगारास
चढतील; पण हें (अनादरानें) असें खुजट पोर
आहे कीं, कोणतेही उपयोगीं पडावें नलगे. हा तु-
झे दुःखाचें दूध प्याला आहे, म्हणून असा झाला म-

अंतिक.

ला वाटते. हें झाड मुळासच रोगटलें ; त्याला शक्ति
याची नलगे, हा वाटावा नलगे.

सगु०— (खेद पावून.) आहा, भाऊ ! देव माझे !

दल्प०— तर, राजेसाहेबांकडे तूं ह्याविषयीं प्रार्थना
करूनकोहो ; करून फळ नाही. वडिलाकरितां हावे
तर कांहीं बोल, तो कांहीं तरी मनुष्यसा दिसतो.

सगु०— वडिलाविषयीं ?

दल्प०— होय, त्यालाही बलावूं पाठविलें आहे.

सगु०— भाऊ, तूं मला भय घालितोस. त्याचे गुण
राजेसाहेबांस समजले ?

दल्प०— (अनास्थिनें) असतील, कां नसमजावे ?

(नाक मुरडतो, आणि उदासीनपणा दाखवितो.)
त्यानें लोकांची उचापत फार काढेली आहे ; आणि
त्यास कांहीं दिवशीं लश्करांतून पळून जावे लागेल,
किंवा बंदीखान्यांत बसावे लागेल. हें राजास समज-
लें तर कसें होईल ? आणि हें सगळें येणार मजवर-
(तापून.) तूं पाहा कीं, माझी भलाईच मला नडते
आहे ; आणि मला वाटते कीं, त्याकरितां मला पाहा-
ज्यांत जावयाचें पडेल. मी तुझे पोरांचे खटल्यांत प-
डलों नसतां तर बरे होते. असो, पण अतःपर पड-

बाळमित्र.

णार नाही. (तो चडफडत चडफडत पुढें जातो मा-
गें येतो.) नाही, माझे कुडींत प्राण आहेपर्यंत मी
अतःपर तुझे पोरानें नांव घणार नाही.

(तो जातो.)

प्रवेश १०,

सगुणाबाई आणि अंतिक.

अंतिक — (तिला चिंतित पाहून) मामाचा सदा तापट
स्वभाव, बोलूंदे त्याला बघे, तूं कांहीं चिंता करूं न
को.

सगु० — तूं उगीच ऐस मुला, तुला समजत नाही.

अंतिक — ओहो! मला मामापेशां अधिक समजतें. तो
म्हणतो तसे राजेसाहेब नाहीत; ते कोणास उपद्रव
करावयाचे नाहीत. त्याचा दाखला हा पाहा; पाहा
लागलाच. (हातांतल्या बारा मोहरा दाखवितो.)
पाहा ह्या सगळ्या त्यांनीं मला दिल्या.

सगु० — (आश्चर्य पावून,) राजेसाहबांनीं ? असें कसें
होईल ?

अंतिक.

अंतिक — त्यांनीं एका मोठ्या पिशवींतून काढिल्या.

ती सगळी मोहरांनीं भरली होती; आणि तूं यावयाचे अगोदर नुकत्याच मला दिल्या. आई, जर त्यांची इच्छा झाली, जर त्यांची कृपादृष्टि झाली, तर मग काय! ते मातबर आहेत; आपणांस अभर करून सोडतील.

सगु० — पण हें कसें झालें? मला समजत नाहीं. त्यांनीं कांहीं योजून दिल्या असतील.

अंतिक — ह्यांत भ्रांत काय? त्यांचें घड्याळ बंद झालें होतें; ते काल सगळा दिवस शिकारीस गेले होते; ते त्यास किल्ली घावयास विसरले; आणि आज प्रातःकाळीं (तो खोलीकडे जातो आणि दार उघडितो) ती बघे, ती जागा. राजेसाहेबांची निजावयार्ची; त्यांनीं मला तेथें बोलाविलें, आणि म्हटलें, “मुला, तुझे घड्याळांत किती रात्र राहिली आहे तें पाहा”, माझे जवळ घड्याळ नव्हतें.—

सगु० — म्हणून त्यांनीं तुला हे पैसे दिले?

अंतिक — होय; त्यांनीं घड्याळ विकत घ्यावयास दिले. (फिरून मोहरा दाखवितो.) ह्या बग बारा मोहरा.

बाळमित्र.

सगु० — मजकडे पाहातोस काय ? मी तुझे खरे मानणार नाहीं.

अंतिक — कां ? पण मला घड्याळाची उतावीळ नाहीं; तें मीं कधींही घेतलें तरी कामास येईल. (आईचा हात घेतो.) तूं घे ह्या बये, आपले जवळ ठेव.

सगु० — (हुंडका येऊन) काय ! माझ्या जिवा, असें आहे !

अंतिक — बये, तूं सदा रडतेस, तें मला वाईट वाटतें. आहा ! मजपाशीं पुष्कळ पैसे असते तर बरें होतें ! मग मी तुला कधीं रडूं देतोंना. सगळे, होय, दमडीनदमडी मी तुझे स्वाधीन करितों.

सगु० — (त्यावर झेंपते.) काय तूं तसें करितास ? खरेंच ?

अंतिक — तुला संतोषांत पाहून मला फार आनंद होतो.

सगु० — (त्याचा मुका घेते.) तुशी वासना पाहून, मुला, मी सुखी झालें. राजेसाहेबांनीं आपली सगळी दौलत जरी मला दिली, तरी ह्यावेळचे आनंदाचें मोल होणार नाहीं. — मुला, तुला अनुभव नाहीं; मजसारिखी हीनभाग्याची आई आहे तिला, मुला-

अंतिक

ची आपले विषयीं करुणा पाहून, किती समाधान
होते तें !

अंतिक — (तो तिचा हात फिरून धरितो .) तूं हे पैसे
घे, पण मी तुला विनंती करितों कीं, नाहीं म्हणूं
नको —

सगु० — होय मुला, मी घेतें. आणि तूं येथें असतां
तुला गरज आहे, म्हणून मी तुला ह्यांचें —

अंतिक — मला काय तूं ह्यांचें घड्याळ घेणार ?

सगु० — तूं राजेसाहेबांपाशीं आहेस ; तुजजवळ
एक असावे.

अंतिक — मला त्याची कांहीं गरज नाही. राजेसाहेबां
चे दर खोलांत घड्याळे आहेत. त्यांनीं मला स्वतां
सांगितलें कीं, घड्याळावांचून तुझें कांहीं अडणार
नाहीं.

सगु० — पण त्यांनीं तुला घड्याळाकरितां पैसे दिले
नव्हत ?

अंतिक — असें ते बोलले, इतकेंच.

सगु० — तर मला दिसतें, तूं मला ठकवितोस ; तूं माझे
ममतेमुळे एकादी लबाडी करित असशील.

अंतिक — लबाडी ! तर तुला माझें खरें वाटत नाही ?

वाळमित्र.

ह्यावेळेस येथें राजेसाहेब असते, तर तुला समज-
लें असतें. आहा! ते लवकर येतील तर बरें. (मा-
गें फिरून पाहातो.) हे, तेच स्वतां आले. आतां पा-
हा बरें. —

प्रवेश ११,

राजा, सगुणाबाई, आणि अंतिक.

अंतिक — (राजाचे समोर जातो.) बरें, हें खरें कीं
नाहीं, महाराज? तुम्हीं मला बारा मोहरा दिल्या-
व-
पहिल्यानें घड्याळ घ्यावयास?

राजा — होय, नाझे लाहाने माणसा.

अंतिक — आणि मग, तुला घड्याळाचांचून अडचण
नाहीं, हें ही तुम्हीं नाहीं सांगितलें?

राजा — तेंही खरेंच.

अंतिक — (आगलाच आईकडे फिरून.) पाहा बघे,
आतां कसें?

सगु. — (घाबरी होऊन) महाराज, हें मुलगे अज्ञान